

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

УДК 930.2 : 94(477)(092)"18/19" (043.5)

ПАНЬКОВА СВІТЛАНА МИХАЙЛІВНА

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ
В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

спеціальність 07. 00. 06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С.М. Панькова

Науковий керівник –
Гирич Ігор Борисович,
доктор історичних наук,
завідувач відділу
Інституту української археографії
та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України

Київ – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
 РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Стан наукової розробленості проблеми.....	22
1.2. Джерельні комплекси.....	46
1.3. Методологія дослідження.....	56
 РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ, ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ.....	66
2.1. Концепція, організаційні засади та редакційна політика “Літературно-наукового вісника” і “Села”.....	68
2.2. Співпраця з українськими та російськими часописами.....	104
2.3. Проблематика суспільно-політичних праць.....	124
 РОЗДІЛ 3. РЕЦЕПЦІЯ ПУБЛІЦИСТИКИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	151
3.1. Публіцистика М. Грушевського у полемічному просторі Центрально-Східної Європи.....	152
3.2. Грушевський і цензура.....	173
 ВИСНОВКИ.....	196
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА.....	200
ДОДАТКИ.....	277

АНОТАЦІЯ

Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. “історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”, підготована в Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Захист здійснюється в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Дрогобич, 2018 р.

У дисертації вперше в українській історіографії проаналізовано публіцистику видатного українського історика, громадського і державного діяча Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX – XX ст. та впливу на її формування. Робота стала результатом участі автора у виявленні, упорядкуванні та коментуванні всього публіцистичного доробку вченого (1897–1924), що побачив світ у чотирьох томах (п’яти книгах) академічного видання творів М. Грушевського у 50 томах. Із величезного обширу даного корпусу виокремлено публіцистичні праці кінця XIX – початку XX ст. Вони репрезентують перший період публіцистичної діяльності вченого, тісно пов’язаний з його суспільними ініціативами, скерованими на формування модерної української нації, її світогляду й ідеології.

Автором вперше акцентовано головну увагу на текстах публіцистичних виступів М. Грушевського, які розглядаються як самодостатнє історіографічне джерело та джерело культурно-інтелектуальної й суспільно-політичної історії України. Інші комплекси – від офіційних до особистих – залучаються для джерелознавчого дослідження публіцистичних праць, взаємодії різнопланових матеріалів, висвітлення широкого поля соціальних, політичних, культурних контекстів.

У зв'язку з цим для реалізації мети та завдань дисертації запропоновано комплексний підхід до розкриття інформаційного потенціалу головного джерельного комплексу. У історіографічному аспекті – це висвітлення концепції та редакційної політики головних тогочасних рупорів суспільно-політичної думки – “Літературно-наукового вістника” і “Села” – через звернення М. Грушевського до читачів та інші публічні виступи. У цьому ж аспекті публіцистичні праці вченого стали важливими орієнтирами у дослідженні полемічного простору, який сприяв модернізації тогочасного українства. Запроваджені підходи дали змогу вперше розглянути тексти суспільно-політичних праць вченого як джерело, на якому вибудовували свою концепцію боротьби з українським рухом імперська адміністрація та цензура. По-новому, на тлі суспільних ініціатив М. Грушевського розкрито і проаналізовано ідейно-тематичну еволюцію його публіцистики.

З метою узагальнення історіографічного та першоджерельного матеріалу, в роботі проаналізовано стан наукової розробленості проблеми, наголошено на репрезентативності джерельної бази, обрано концептуальну модель дослідження та методологічні засади.

Зауважено, що на різних етапах студіювання проблеми внесок українських дослідників характеризується нерівномірністю, обумовленою ідеологізацією імені М. Грушевського в радянський період і недоступністю до джерельної бази вчених діаспори. Актуалізація теми з відродженням незалежності України вплинула на результати, насамперед щодо виявлення і корпусного перевидання публіцистичного доробку історика та осмислення його історіографічного потенціалу. Серед здобутків сучасного періоду студіювання окресленої проблеми наголошуємо на корпусному виданні рецензій на праці, зокрема й суспільно-політичні виступи вченого. В останні роки все більше уваги приділяється всебічному дослідженню рецепції публіцистики М. Грушевського його сучасниками. Власне, ця робота на довгі роки забезпечує джерельну базу для ґрунтовних різнопланових студій, якими вже збагатилося грушевськознавство останнього десятиліття.

Поза головним джерельним комплексом, на якому зауважено вище, особливу увагу звертаємо на унікальний документ – щоденник М. Грушевського. Завдяки йому маємо можливість заглянути у творчу лабораторію історика, реконструювати інтенсивність публіцистичної діяльності, встановити датування багатьох праць і виявити ключі до пошуку невідомих. Вплив на творчість вченого-публіциста ідейних, соціальних і психологічних чинників зафіксовано у численних его-документах, насамперед епістолярних і мемуарних джерелах. Саме ці джерела дають змогу відтворити як натхненну редакційну роботу М. Грушевського, увага якого була зосереджена на формуванні концепції та редакційного портфеля “Літературно-наукового вістника” і “Села”, так і на перманентну боротьбу з опонентами та цензурою.

При виборі методологічних засад враховуємо напрацювання сучасних історіографів і спираємось на теоретичну модель нової культурно-інтелектуальної історії, яка передбачає широкий контекстуальний підхід та визначає дослідницькі стратегії. Ця модель дає можливість проаналізувати публіцистику М. Грушевського як складову його інтелектуальної творчості, як цілісний націотворчий проект. Для досягнення мети і завдань дисертації застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, історико-генетичний, порівняльно-історичний метод, проблемно-хронологічний, біографічний та ін.), висновки зроблено на основі принципів історизму, об’єктивності та ціннісного підходу до досліджуваних явищ.

Роль М. Грушевського як речника української ідеї виразно проглядається через широкий спектр публіцистичних праць, яким ще сучасники відвели роль “документів по-справжньому історичних”. Головною трибуною поширення головних постулатів суспільно-політичної думки впродовж досліджуваного періоду носив заснований з ініціативи вченого “Літературно-науковий вістник”. Його всеукраїнський, соборницький характер був покладений в основу концепції та редакційної політики ЛНВ.

Особливу увагу вчений приділяв ілюстрованому народному тижневику “Село”, дбаючи про нагальність національного освідчення багатомільйонного селянства Великої України.

Роль речника української ідеї рельєфно виступає і через рецепцію публіцистичного слова М. Грушевського, дослідженню якої в дисертації відводиться важливе місце. Аналіз рецепції суспільно-політичних праць вченого тісно пов’язаний з необхідністю усвідомлення їхнього історичного характеру. Полемічний запал опонентів у різних середовищах українських інтелектуалів збуджували як численні суспільні ініціативи М. Грушевського, так і його публічні виступи. Він наголошував на пріоритетності приватного шкільництва, відстоював концепцію і програму “Літературно-наукового вістника”, першим розгорнув широку полеміку щодо соціальної функції історії тощо. Безкомпромісну позицію займав вчений і щодо політики галицького істеблішменту. Особливо гострий характер носила дискусія з представниками російського правомонархічного табору.

Однак, як відзначали сучасники М. Грушевського, боротьбу доводилося вести на два фронти. Саме тому акцентуємо увагу на маловивченій проблемі – “репресивній”/“закритій” рецепції. Сприйняття публіцистики М. Грушевського адміністративними органами влади та цензурою Австро-Угорщини і Росії розглядаємо не лише з точки зору численних санкцій у вигляді конфіскацій видань, штрафів і арештів, які накладалися на відповідальних редакторів. Виявлені та досліджені матеріали дають змогу зосередитися, насамперед, на цензурних практиках студіювання публіцистичних текстів М. Грушевського. Саме в них цензура справедливо вбачала головні ідеї та завдання національного руху, широко використовуючи їх у своїй боротьбі з українством. Досліджуючи ці тексти, чиновники не раз наголошували на балансуванні історика-публіциста на межі дозволеного цезурним “пером”. Власне, ці “спостереження” стражів царату застерігають від презентизму та дають змогу наголосити, що М. Грушевському у своїх публіцистичних виступах вдалося сказати значно

більше, аніж він міг сказати. Саме тому і в його ключовій фразі “Ukraina fara da se! Україна своє осягне...”, і в його конституційному проекті, і в федералістичній моделі свідоме українство правомірно вбачало обґрунтування української окремішності.

Ключові слова: Михайло Грушевський, публіцистика, український рух, суспільно-політична думка, історіографія, джерелознавчі аспекти, рецепція, полеміка, цензура.

ABSTRACT

Pankova S.M. Journalistic works of Mykhailo Hrushevsky as a source of research on socio-political thought in Ukraine at the end of the 19th and early 20th centuries. – Qualifying scientific research paper on manuscript copyright.

This thesis was prepared to obtain PhD degree in History, major 07.00.06 «Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines» in M.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. The defense will be held in Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2018.

In this thesis, for the first time in Ukrainian historiography, the journalism of the prominent Ukrainian historian, public and state figure, Mykhailo Hrushevsky, was analyzed as a source of research on social and political thought in Ukraine at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The work was the result of the author's participation in revealing, organizing and commenting on the entire scope of journalistic works of the scientist (1897–1924), which appeared in four volumes (five books) of the academic edition of M. Hrushevsky's works in 50 volumes. From the vast scope of this corpus, journalistic works of the late nineteenth and early twentieth centuries were mainly singled out. They represent the first period of the journalistic activity of a scientist, closely associated with public initiatives aimed at the formation of a modern Ukrainian nation, its outlook and ideology.

For the first time, the author focuses on the texts of M. Hrushevsky's journalistic speeches, which are considered as a self-sufficient historiographical source and source of cultural-intellectual, social and political history of Ukraine. Other complexes – from official to personal – are involved in the study of sources of journalistic works, the interaction of diverse materials, the coverage of a broad field of social, political, and cultural contexts.

Regarding the abovementioned, in order to realize the goals and objectives of the thesis, a comprehensive approach to the disclosure of the information potential of the main source complex is proposed. In the historiographic aspect, it

is the coverage of the concept and editorial policy of the main speakers of socio-political thought at that time – "Literary and scientific Herald" and "Selo" – there M. Hrushevsky addressed to readers and published his other public speeches. In this same aspect, the journalistic works of the scientist became important benchmarks in the study of polemical space, which contributed to the modernization of Ukrainians of that time. The implemented approaches allowed for the first time to consider the texts of social and political works of the scientist as a source on which the imperial administration and censorship built up concept of struggle with the Ukrainian movement. In a new way, against the backdrop of M. Hrushevsky's public initiatives, the ideological and thematic evolution of his journalism was uncovered and analyzed.

In order to generalize the historiographical and primary source material, the state of scientific development of the problem is analyzed, the emphasis is put on the representativeness of the source base, as well as the conceptual model of research and methodological principles are chosen.

It is noted that at the various stages of the problem the research is characterized by the unevenness caused by the ideologization of the name of M. Hrushevsky in the Soviet period and the inaccessibility to the source base of diaspora scholars. The actualization of the topic with the revival of Ukraine's independence influenced the results, first of all, of the identification and republication of the journalistic work of the historian and comprehension of his historiographical potential. Among the achievements of the modern period of study of the outlined problem, we emphasize on the corpus of the publication of reviews on scientist's works, in particular, socio-political performances of the scientist. In recent years, more and more attention has been paid to the comprehensive study of the reception of M.Hrushevsky's journalism by his contemporaries. Actually, this work provides a source base for a wide range of diverse studios for many years, which have already enriched the Hrushevsky Studies in the last decade.

Outside the main source complex, which is mentioned above, we pay special attention to the unique document – the diary of M. Hrushevsky. Due to this diary

we have the opportunity to look into the creative laboratory of the historian, reconstruct the intensity of journalistic activity, establish the dating of many works and identify the keys to the search for unknowns. The influence of ideological, social and psychological factors on the creativity of the scientist-writer has been documented in numerous ego-documents, primarily epistolary and memoir sources. These sources allow us to reproduce the inspirational editorial work of M. Hrushevsky, the attention of which was focused on the formation of the concept and editorial portfolio of the "Literary and scientific Herald" and "Selo", as well as on the permanent struggle with opponents and censorship.

When choosing methodological principles, we take into account the work of modern historiographers and rely on the theoretical model of a new cultural-intellectual history, which involves a broad contextual approach and defines research strategies. This model enables to analyze M. Hrushevsky's journalism as an integral part of his intellectual work as a holistic nation-building project. In order to achieve the goals and objectives of the thesis, general scientific and special research methods (heuristic, historical and retrospective, historical-genetic, comparative-historical method, problem-chronological, biographical, etc.) were used, the conclusions were made on the basis of the principles of historicity, objectivity and value approach to the studied phenomena.

The role of M. Hrushevsky as the speaker of the Ukrainian idea is clearly seen through a wide range of journalistic writings, to which contemporaries attributed the role of "truly historic documents." The main platform for the dissemination of the main postulates of socio-political thought during the investigated period was based on the initiative of the scientist's "Literary and scientific Herald". Its Ukrainian, communal character was the basis of the concept and editorial policy of the journal. The scientist paid special attention to the illustrated weekly edition "Selo", taking care of the urgency of the national awareness of the multimillion peasantry of Great Ukraine.

The role of the spokesman of the Ukrainian idea is vividly expressed through the reception of the journalistic works of M. Hrushevsky, the research of

which takes an important place in the thesis. An analysis of the reception of social and political works by M. Hrushevsky is closely linked with the need to realize their historical character. Polemic attacks of opponents in various environments of Ukrainian intellectuals excited numerous public initiatives of M. Hrushevsky and his public speeches. He emphasized on the priority of private schooling, defended the concept and program of the "Literary and Science Herald", he was the first to start a broad polemic about the social functions of history, and so on. An uncompromising position was taken by the scientist on the policy of the Galician establishment. Particularly acute was the discussion with representatives of the Russian monarchical camp.

However, as it was noted by the contemporaries of M. Hrushevsky, the struggle was led on two fronts. That is why we focus on the poorly-studied problem – "totalitarian" / "closed" reception. The perception of M. Hrushevsky's journalism by the administrative authorities and the censorship of Austria-Hungary and Russia is considered not only in terms of numerous sanctions in the form of confiscation of publications, fines and arrests imposed on responsible editors. The materials discovered and investigated enable to concentrate, first of all, on censorship practices in the study of journalistic texts by M. Hrushevsky. Censorship regarded the main ideas and tasks of the national movement, widely using them in their struggle with Ukrainianity. Investigating these texts, officials repeatedly emphasized on the balancing of a historian-publicist at the limit allowed by a censorship. Actually, these "observations" of the tsarist guards warn against presentism and allow us to emphasize that M. Hrushevsky in his journalistic speeches managed to say much more than he could have said. That is why in his key phrase "Ukraine fara da sé! Ukraine will achieve what it has to ... ", and in his constitutional project, and in the federalist model, conscious Ukrainians legitimately saw the justification of Ukrainian independence.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, journalism, Ukrainian movement, socio-political thought, historiography, source study, reception, polemics, censorship.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2007. Вип. 12. С. 826–833.
2. *Панькова С.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94.
3. *Панькова С.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 386–432.
4. *Панькова С.* Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського // Український історичний журнал. 2016. Вип. 3. С. 18–46.
5. *Панькова С.* Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 р.) // Архіви України. 2016. Вип. 5–6. С. 65–90.

Статті в закордонних виданнях

6. *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета “Село” у світлі епістолярних і мемуарних джерел // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 25–47.
7. *Панькова С.* Хто був автором брошури “В обороні правди”? // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 267–274.
8. *Pankova S.* Volume 3 of the History of Ukraine-Rus’ in Mykhailo Hrushevsky’s Creative Laboratory // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus’. Vol. 3. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. S. XXIII–XLVII.

9. *Pankova S.* Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two "Ukrainian Wings in Mighty National Flight" // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'. Edmonton; Toronto, 2017. Vol. 4. S. XXI–XLVII.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

10. *Панькова С.* Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Київ; Львів, Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 128–135.
11. *Панькова С.* "Літературно-науковий вістник" – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музеї історії міста Києва). К., 2005. Вип. 4. С. 139–157.
12. *Панькова С.* Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)". Львів, 2005. С. V–XVI.
13. *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2006. Т. ССІІ: Праці Історично-філософської секції. С. 607–633.
14. *Панькова С.* Із плеяди публіцистичної школи Михайла Грушевського: Іван Джиджора. Журналістський вишкіл в газеті "Рада" // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії Києва). К., 2009. Вип. 9. С. 293–301.
15. *Панькова С.* Іван Мазепа та Полтавський міф на початку ХХ століття: протести українців проти святкування 200-ліття Полтавської битви // Іван

Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.: Наук. зб. Львів, 2011. С. 273–283.

16. *Панькова С.* Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць. К., 2014. С. 95–113.

17. *Панькова С.* Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел” // Записки НТШ. Львів, 2017. Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. С. 36–49.

ВСТУП

Актуальність теми. В українській історіографії М. Грушевський посідає чільне місце як творець національного гранд-нарративу – “Історії України-Руси”, який став головним націотворчим проектом ученого. Право українського народу на власну історію, обґрунтоване у перших томах цієї фундаментальної праці й узагальнене у концептуальній статті “Звичайна схемі “руської” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, дало наукову підставу для національного відродження новітнього часу й легітимізувало український рух та його домагання. Виступивши на арену політичного життя, історик шукав шляхів активного впливу наукових і суспільних концепцій на національну енергію українства. Так, у 1898 р. одночасно з виходом першого тому “Історії України-Руси” з ініціативи М. Грушевського засновується “Літературно-науковий вістник” – важлива трибуна формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. За рік перед тим його клич “Добиваймося свого університету!” знаменував початок публіцистичної діяльності М. Грушевського. Відтоді у широкому тематичному спектрі суспільно-політичних виступів конструктора модерної української нації матеріалізувалися головні дороговкази національного поступу українства.

Своїми громадськими ініціативами і публіцистичною працею М. Грушевський згуртовував українське суспільство на виконання презентованих ним завдань – боротьбу за рідну мову і школу, національну академію, пресу, які разом з довготривалими процесами формування національної свідомості, історичної пам’яті, нової інтелігенції визначали шлях до політичної окремішності. Відтак, історіографічний та історичний потенціал його публіцистики ще довго житиме дослідження найрізноманітніших аспектів суспільно-політичного поля означеного періоду.

М. Грушевський на десятки років наперед змоделював і передбачив ті політичні, ідеологічні та суспільні пріоритети, які стоять на порядку денному українського життя і сьогодні. Саме тому актуальність звернення до публіцистичного доробку історика зумовлена значущістю суспільно-політичних проблем, які він підносив на зламі ХІХ–ХХ ст., для сучасного державного та національного будівництва незалежної України. Сучасники М. Грушевського відзначали, що саме він вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок. Ця теза підкреслює злободенність значення публіцистики видатного історика та підсумовує обґрунтування актуальності обраної дисертаційної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано згідно з науковими планами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, зокрема у рамках теми відділу джерелознавства нової історії України “Історичні та суспільно-політичні твори М. С. Грушевського 1897–1917 рр.” (державний реєстраційний № 0105U000403).

Об'єктом дослідження є українська суспільно-політична думка кінця ХІХ – початку ХХ ст., основні постулати якої розглядаються у контексті публіцистичного доробку М. Грушевського.

Предметом дослідження є джерелознавчий потенціал публіцистики М. Грушевського в усьому тематичному розмаїтті та комплекс проблем, пов'язаних з визначенням її ролі та місця в цілісному творчому доробку історика, процесом осмислення у різних тогочасних національних та політичних середовищах.

Мета й завдання дослідження. Метою роботи є виявлення, систематизація та комплексний аналіз публіцистичних праць М. Грушевського як важливого джерела дослідження суспільно-політичної думки в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.; ґрунтовне опрацювання і введення до наукового обігу низки джерел, які уможливають висвітлення

процесу сприйняття провідних ідей українського руху, репрезентованих у працях вченого-публіциста, в академічному (полеміки) та репресивному (цензура) просторах.

Для досягнення поставленої мети були визначені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробленості теми, визначити рівень її теоретичного осмислення та виявити перспективи подальшого дослідження;
- охарактеризувати і класифікувати основні види джерел та визначити їх інформаційний потенціал; проаналізувати джерельне значення епістолярних і мемуарних комплексів для дослідження публіцистичного доробку М. Грушевського;
- визначити найбільш придатну методологічну модель дослідження;
- проаналізувати історіографічний аспект суспільно-політичних праць М. Грушевським для дослідження концепції та редакційної політики редагованих ним видань;
- окреслити джерелознавчі підходи висвітлення співпраці історика з українськими та російськими періодичними виданнями і виявлення публіцистичних статей, не зафіксованих у бібліографічних покажчиках;
- розкрити історико-культурне тло становлення, ідейної еволюції та тематичної специфіки публіцистичних виступів М. Грушевського, їхніх основних меседжів, що впливали на національне самоутвердження й формування суспільно-політичної думки в Україні;
- проаналізувати специфіку рецепції суспільно-політичних праць вченого у полемічному просторі Центрально-Східної Європи;
- простежити особливості сприйняття публіцистичних текстів адміністративними органами влади та цензурою Австро-Угорщини та Росії;
- визначити місце публіцистичної спадщини у творчій майстерні видатного історика.

Хронологічні межі дослідження. Дисертація охоплює перший, найтриваліший і найплідніший період публіцистичної діяльності М. Грушевського. Нижня хронологічна межа – 1897 р. – знаменує його дебют

на шпальтах львівського “Діла” з розлогою статтею “Добиваймося свого університету!”. Верхня – початок березня 1917 р. – припадає на останні дні заслання М. Грушевського, коли в московському “Промені” вийшла праця “Чергова справа”.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що на опрацьованому первинному матеріалі – публіцистичних текстах М. Грушевського – вперше в українській історіографії здійснено спробу комплексного дослідження їхнього значення у розвитку суспільно-політичного життя України на зламі XIX–XX ст.

У дисертації *уперше*:

- запропоновано новий дослідницький підхід розкриття теми шляхом залучення повного комплексу публіцистичних праць М. Грушевського означеного періоду, які побачили світ у десятках українських та російських видань;
- проаналізовано і встановлено значний інформаційний потенціал суспільно-політичного доробку М. Грушевського як історіографічного та історичного джерела;
- доведено важливість залучення матеріалів особового походження, зокрема щоденників вченого, для джерелознавчого дослідження текстів, реконструкції інтенсивності публіцистичної діяльності, визначення її місця у творчій майстерні історика та шляхів пошуку праць, не зафіксованих у бібліографічних покажчиках;
- виявлено та введено до наукового обігу чимало статей періоду заслання історика, які дають змогу по-новому поглянути на його діяльність у роки Першої світової війни;
- розроблено та викладено нові джерелознавчі підходи до встановлення авторства окремих праць вченого-публіциста;
- з’ясовано специфіку сприйняття головних ідей публіцистичних текстів М. Грушевського адміністративними органами влади й цензурою та зв’язок цих рецепцій з репресивними заходами проти українського руху.

Поглиблено та вдосконалено:

- уявлення про тісний зв'язок публіцистичних виступів вченого з його суспільними практиками;
- специфіку осмислення рецепції публіцистичної спадщини М. Грушевського в різних національних середовищах та представниками численних партійних угруповань.

Уточнено й доповнено:

- широкий спектр фактів життєвого та творчого шляху вченого як цілісного феномену;
- бібліографічний показник суспільно-політичних праць М. Грушевського, що уможливило в подальшому підготувати його в повному обсязі.

Особистий внесок здобувача. Постановка проблеми, теоретичне обґрунтування положень і висновків дисертації є особистим доробком автора, самостійним дослідженням, в якому подане авторське розуміння і шляхи вирішення окресленої проблеми.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що на основі опрацювання текстів М. Грушевського та інших джерельних комплексів зроблено теоретичні узагальнення, які дають підставу визначити роль публіцистики вченого у формуванні головних постулатів суспільно-політичної думки та інтелектуальній історії України на зламі XIX–XX ст. Результати дослідження можуть бути застосовані в освітніх програмах, підручниках, укладанні повного показника праць М. Грушевського.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації представлено у доповідях на наукових конференціях різного рівня. Серед них відзначимо наступні: Міжрегіональна науково-практична конференція “Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського” (Бар, 2005 р.); Науково-практичні конференції Музею історії міста Києва (Київ, 2005 р.; 2007 р.; 2009 р.); Ювілейна наукова конференція “Михайло Грушевський: стан і перспективи дослідження творчої спадщини та діяльності” (Київ, 2006 р.); III

Міжнародний конгрес українських істориків (Луцьк, 2006 р.); Міжнародна конференція “В’ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення” (Луцьк, 2007 р.); Міжнародна наукова конференція “Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав” (Полтава, 2009 р.); Наукова конференція “Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть” (Львів, 2009 р.); Наукова конференція “Українське питання в Першій світовій війні: джерельна база, археографія, історіографія” (Київ, 2014 р.); Міжнародний симпозіум “Михайло Грушевський: знане і незнане” (Львів, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція “Михайло Грушевський та його Мала Батьківщина – Холмщина у XIX–XX століттях” (Холм, Республіка Польща, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція “Творча спадщина Михайла Грушевського: минуле і сьогочасне” (Київ, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція “Михайло Грушевський: учений, політик, державний діяч” (Львів, 2016 р.).

Дослідженню та апробації його результатів сприяла участь автора у підготовці (упорядкування, коментування, вступні статті) академічного видання творів М. Грушевського у 50-томах (“Серія “Суспільно-політичні твори”), три томи яких охоплюють публіцистику досліджуваного періоду.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у 17 наукових працях, зокрема у 5 статтях, опублікованих у фахових виданнях України, 4 у закордонних, а також 8 статтях у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій, загальним обсягом 26,5 д.а.

Структура дисертаційної роботи зумовлена поставленою метою й завданням дослідження. Дисертація складається з анотації, списку друкованих праць, змісту, вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (745 позицій) та (7) додатків. Загальний обсяг дисертації становить 308 сторінок, текст основної частини – 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Підгрунття наукового дослідження означеної проблеми закладені ще сучасниками М. Грушевського, які розглядали його публіцистичну спадщину переважно у контексті провідної ролі в національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. Цей підхід, що зберігався і в еміграційних студіях, значно розширив свої горизонти з відродженням незалежності України. Особливо актуалізувалася ця проблема з підготовкою фундаментального проекту видання творів М. Грушевського у п'ятдесяти томах, який 2002 р. розпочався серією “Суспільно-політичні твори”. Однак, і на сьогодні ми не маємо системного дослідження публіцистичного доробку вченого як історіографічного та конкретно-історичного джерела, його впливу на формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. та модерної української нації [541].

1. 1. Стан наукової розробленості проблеми

Виокремленню даної теми у самостійне дослідження дозволяє вивчення стану наукової розробленості окремих її аспектів. Історіографічний дискурс проблеми співпадає з періодизацією грушевськознавчих студій, визначеною їх засновником Л. Винаром та конкретизованою А. Атаманенко [484; 476, с. 157]. Ця періодизація поділяється на чотири умовні періоди, в основі яких лежать хронологія і, відповідно, умови розвитку даних досліджень.

Перший період – прижиттєвий – тривав від кінця XIX ст. до смерті вченого і, за визначенням Л. Винара, не вирізнявся систематично-науковим підходом [484, с. 22]. Його початок збігається з публіцистичним дебютом М. Грушевського. Сформульовані та проголошені ним постулати

українського національного проекту стають предметом обговорення та дискусій у тогочасній пресі, об'єктом оглядів, рецензій, спеціальних статей.

До перших спроб аналізу публіцистики М. Грушевського зазначеного періоду належать праці про його редакційну політику в “Літературно-науковому вістнику”, який на зламі XIX і XX ст. був головним рупором поширення концепцій розвитку українського руху, національного та культурного поступу українства [438; 441; 437]. Підсумовуючи перші п'ять років з дня виходу ЛНВ, узагальнюючи досвід організаційних засад, становлення та розвою видання, один із його співзасновників і редакторів І. Франко наголошував, що часопис “по типу європейський *revue*” постав завдяки невтомним заходам М. Грушевського та його “непохитній вірі в живучість нашого слова” [441, с. 469–470].

Важливе місце в історіографії теми належить безпосередньо публіцистичним статтям самого історика, які творять головний джерельний масив даного дисертаційного дослідження. Означена прикмета складає одну з особливостей історіографічного ракурсу окресленої проблеми: окремі суспільно-політичні праці М. Грушевського є одночасно й історіографічними, й конкретно-історичними джерелами. До таких суспільно-політичних виступів належать редакційні статті-звернення М. Грушевського до читачів ЛНВ, “Села”, “Засіву”, а також “Ради”, шеф-редактором якої він був упродовж 1907 р. Історіографічний потенціал цих праць надзвичайно важливий насамперед представленими концептуальними засадами редагованих ним видань, відомостями до осмислення редакційної політики, відтворенням повної й об'єктивної історії часописів загалом, привідкритою завісою до характеристики конфліктів у середовищі української еліти кінця XIX – початку XX ст., інсинуацій шовіністично налаштованих російських опонентів та вимірів українсько-польського протистояння [116; 140; 141; 142; 143; 144; 145; 146; 154; 167; 180; 187, 224; 346]. Проголошеним у всіх зверненнях до читачів “Літературно-наукового вістника” всеукраїнським характером журналу М. Грушевський підносив

головну ідею українського національного визвольного руху – ідею Соборної України. Через подібні виступи вчений поширював власне усвідомлення значущості публіцистичного слова для реалізації тих завдань, які постали перед модерною українською нацією. Окремі праці, як, зокрема, “Крячуть ворони...”, є підставовими для дослідження реакції тогочасних польських, російських, москвофільських часописів на перенесення “Літературно-наукового вісника” до Києва, адже М. Грушевському одночасно довелося відстоювати інтереси українства як перед жерцями “історичної Польщі”, так і перед стражами “єдиної й неділимої”. І власне сам автор вказує дослідникам шляхи пошуку тих “воронів” для з’ясування їхньої позиції щодо реформування вісника.

Окрему групу історіографічних джерел окресленої проблеми складають так само праці М. Грушевського, у яких висвітлено причини та перебіг цілої низки тогочасних дискусій, що розгорталися на шпальтах українських, російських, польських часописів. Одні статті вченого стали приводом до полемік, інші – реакцією, а подані у них відомості служать ключем до дослідження та розуміння багатьох принципових проблем українства [126; 129; 138; 156; 163; 181; 185; 189; 210; 226; 228; 230; 233]. Власне ці праці є прямою вказівкою до виокремлення масиву джерел для визначення місця публіцистики М. Грушевського у полемічному просторі Центрально-Східної Європи.

Одним із засобів поширення сучасниками М. Грушевського основ української суспільно-політичної думки, закладених у його публіцистиці, стало активне обговорення окремих статей історика, які з’являлися в “Літературно-науковому віснику”, а також “Украинском вестнике”, “Селі”, “Украинской жизни” та інших виданнях [96; 101; 246; 247; 248; 249; 250; 264; 269; 369; 396; 442; 468; 466]. Такі огляди, як форма суспільної комунікації, також дають змогу простежити процес сприйняття поглядів лідера національного руху в колі українських інтелектуалів. Серед яскравих прикладів популяризації публіцистичних виступів М. Грушевського на

сторінках неофіційного органу Української фракції І Державної думи Російської імперії варто назвати ґрунтовну статтю І. Франка “Українська трибуна в Росії” [442]. Відзначаючи винятковість розгорнутої дискусії про найважливіші питання громадського й політичного життя та візії майбутнього України, автор наголошує на цілісності суспільних та історичних концепцій М. Грушевського, який використовує нові можливості та вкотре підкреслює, що єдності Росії “нема й ніколи не було”. До голосу І. Франка долучається й секретар редакції парламентського вісника Д. Дорошенко, звертаючи увагу на історично-філософський зміст праць М. Грушевського, край важливих для обґрунтування національних постулатів [269].

До характеристики праць М. Грушевського звертається також С. Єфремов та інші оглядачі, поширюючи відомості про них в “Україні” й “Новій громаді” [396]. З початком виходу щоденної наддніпрянської газети “Рада” найґрунтовніші характеристики публіцистичного доробку М. Грушевського 1906–1914 рр. презентуються на її сторінках. Ці розлогі статті, які вирізняються інформаційним наповненням щодо сутності публіцистики М. Грушевського як важливого джерела дослідження суспільно-політичної думки в Україні на зламі ХІХ–ХХ ст., можна поділити на два тематичні блоки. Перший із них пов’язаний із редакційною політикою та організаційними засадами М. Грушевського у “Літературно-науковому вістнику” і “Селі”, другий – з популяризацією концептуальних візій його публіцистики на сторінках цих та інших видань. Саме на шпальтах “Ради” з’являються повідомлення про важливий крок щодо перенесення ЛНВ до Києва задля концентрації всіх національних сил. Тут же вперше офіційно оприлюднюється задум про злиття київської “Нової громади” та львівського “Літературно-наукового вісника”, у що певний час були втаємничені лише окремі особи [336]. Інформуючи час від часу про видавничі плани та цензурні переслідування журналу, підсумовуючи рік за роком його здобутки

й неоліки на новому київському ґрунті, голловну увагу “Рада” зосереджувала, насамперед, на статтях М. Грушевського [76; 246; 709].

Завдячуючи акцентам тих чи інших праць вченого, Д. Дорошенко, С. Петлюра, А. Ніковський та інші оглядачі наголошували на політичних, історіософських, історичних концепціях М. Грушевського, а переконливими словами авторитетного історика й суспільного діяча закликали відмовитись від обережних постулатів українофільства, які звели “«українство» до поняття «етнографічної партії»”, від “вдоволення малим”, від роздумів “бути чи не бути” [248, с. 2; 369, с. 3; 396, с. 106]. Згадані історіографічні джерела свідчать про незаперечний авторитет історика у формуванні голловних постулатів тогочасного українства та про пошуки різнопланових засобів комунікативістики.

Публіцистичні праці М. Грушевського, подані в “Літературно-науковому вістнику”, називали фронтоном будівлі”, що дає “певне розуміння про напрямок і фізіономію журналу” [245, с. 2; 264, с. 2; 468, с. 2]. Наголошуючи на незаперечному лідерстві М. Грушевського як “діяча такого масштабу, який сам значить і має вплив не менший од цілої партії або напрямку”, звертали увагу на злободенність його статей, а публіцистичний голос історика називали “голосом ідейного проводиря” [252]. У ювілейному зверненні до 25-річчя літературно-наукової праці історика Д. Дорошенко назвав ці роки “справжньою епохою в історії нашого руху” й зауважив величезний вплив творчого доробку М. Грушевського на формування модерної української нації [344; 366]. Водночас, автор наголосив: “Наш славний ювілят тепер саме в росцвіті сил своїх, саме в широкім розмаху наукової і громадської роботи, значіння котрої зростає на наших очах з кожним днем, і через те саме не настав ще час робити якісь сталі висновки. Одне сказати можна: тим самим, що вже зроблено, Грушевський здобув собі право на місце поруч з такими діячами нашої історії, як Шевченко і Драгоманов” [344, с. 2].

Власне цими першими ґрунтовними оглядами публіцистики вченого вироблявся інструментарій дослідження її впливу на формування суспільно-політичної думки та засади джерелознавчого аналізу.

Окремі огляди радівців присвячені ілюстрованому тижневику “Село”, фактичним редактором якого був М. Грушевський. Підсумовуючи короткий термін видання газети, М. Вороний наголошував на зацікавленні селян історичними та публіцистичними працями М. Грушевського: “Сам я, пробуваючи торік на селі в Чернігівщині, мав нагоду пересвідчитись, як нетерпляче селяне, що передплачували «Село», дожидалися кожного нового числа, з якою цікавістю вони гуртом в голос читали його на вулиці, пояснюючи одно одному слабше зрозумілі місця. Помиляються ті, що думають, ніби селянин неохоче читає про поважні, незнайомі йому річі, – не любить, мовляв, ломать голову, – я сам був приємно здивований, бачучи, з яким особливим зацікавленням селяне накидалися на історичні та публіцистичні статті проф. Грушевського” [101; 96, с. 2]. Загалом, ця публікація М. Вороного багато років залишалася поодиноким історіографічним джерелом як до вивчення ролі тижневику у тогочасному публіцистичному обширі, так і значущості суспільних ініціатив історика, оприлюднених на його шпальтах. З часом інформація про публіцистичні праці М. Грушевського поширюється й на сторінках “Украинской жизни” [466; 289; 290]. З вибухом Великої війни та закриттям усіх українських видань цей часопис перебрав на себе традицію “Ради”. До нього активно приєднується й “Вістник Союзу визволення України” у Відні, поширюючи серед західноєвропейської спільноти через праці вченого-публіциста розуміння про українську справу [692; 697]. Нова доба в житті України та особистому М. Грушевського вплинула на характер і його публіцистики, яка несла на собі помітний відбиток трагічних історичних подій, і на характер її обговорення [692; 697, с. 271]. У тогочасних відгуках та оглядах поєдналися аналіз громадсько-політичної діяльності вченого, його наукових концепцій та

провідних ідей українського руху, представлених у суспільно-політичних та статтях [526; 596].

Характер відгуків по обидві сторони фронту дає уяву не лише про українські домагання, але й про сутність дискусій, викликаних тогочасними суспільно-політичними виступами М. Грушевського. Увагу оглядачів “Вістника СВУ” не оминула публіцистична дуель історика з Ю. Кулаковським, що розгорілася на шпальтах “Киевлянина”, “Речи” та “Русских ведомостей” [282]. Інформативна складова відгуків та оглядів цього часу набуває виняткової цінності у контексті нашого дослідницького зацікавлення також як ключ до виявлення статей періоду заслання М. Грушевського, розпорошених по російських виданнях та не внесених до жодного бібліографічного покажчика праць ученого.

Важливий інформаційний потенціал для осмислення процесу рецепції публіцистики М. Грушевського тогочасним українським суспільством містять також рецензії на збірки праць М. Грушевського та статті, що побачили світ окремими випусками. Ці рецензії були нечисленними у порівнянні з розправами на історичні твори, а лідерство серед авторів вели представники історичної школи вченого І. Джиджора, М. Залізняк, М. Кордуба [254; 255; 253; 81; 77; 345; 80; 79; 283; 384; 251; 342; 304; 102].

У їхніх оцінках наголошувалося на цілісності візій наукових та публіцистичних творів М. Грушевського, які є результатом “всестороннього знання й глибокого передумання” і “пройняті переконуючою силою” [254, с. 452]. Кожний із них не оминав увагою “тонкий політичних хист” автора, вміння “розрізняти й наголошувати на злободенних вимогах часу” та важливість для тогочасних суспільних практик фахової публіцистики.

Інший характер носили критичні виступи російських та польських інтелектуалів, через призму яких проявляється очевидність впливу творчого доробку М. Грушевського на формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. Все частіше у критичних оглядах його історичних праць наукові гіпотези пов’язують із суспільно-політичними

практиками. Так, у своєму відгуку на розвідки вченого, вміщені в першому томі енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, російський публіцист П. Струве назвав їх “яскравими проявами «українського» націоналізму”, які мають “керівне значення” [412, с. 10–13; 695, с. 56]. Свою позицію він неодноразово й раніше висловлював на сторінках редактованого журналу “Русская мысль” [411; 413]. Закликаючи до енергійної боротьби з “українством”, П. Струве тим самим приєднав свій голос, високо поцінований київським цензором С. Щоголевим, до чорносотенних апологетів “єдинонеділимої” [721, с. 125–148; 459, с. 391–394].

Піднесення українського руху та загострення польсько-українських взаємин у Галичині відбилося також на характері рецепції творчої спадщини М. Грушевського шовіністично налаштованими польськими вченими й публіцистами [695, с. 71–112]. Активними учасниками полемік стали Л. Колянковський, Ф. Равіта-Гавронський, Я. Камінський. Їхня увага зосередилась, зокрема, на критиці термінологічних новацій – вживанні топоніма “Україна” замість “Русь” як в історичних, так і публіцистичних працях М. Грушевського.

Яскравим прикладом виходу наукових дискусій на публіцистичне поле став виступ Л. Кульчицького “Політика руських національних угруповань” [308, с. 338–340; 471]. Під впливом публічної критики М. Грушевським угодовської політики українського істеблішменту в Галичині, Л. Кульчицький наголошує на вадах суспільних практик історика. Однак, усі його характеристики занадто заангажовані польськими ідеологічними доктринами: “Проф. Грушевський є не москвофілом, а українським націоналістом, але всі його симпатії є на боці російської державності. Будучи радикалом (за своїм світоглядом), він погоджується з різноманітними речами в Росії, що не мають нічого спільного з радикалізмом, а всю свою ненависть скеровує проти поляків, яких вважає небезпечнішими для русинів, ніж росіян. Недооцінюючи тих здобутків, які русини вже мають в Галичині,

проф. Грушевський є противником будь-яких компромісів і прихильником безумовної боротьби з поляками” [243, с. 339].

Узагальнений аналіз публіцистики М. Грушевського та її впливу на формування суспільно-політичної думки в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. знаходимо у двох протилежних за своїм спрямуванням працях означеного періоду. Йдеться про “фундаментальне” дослідження багатолітнього цензора С. Щоголева “Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма”, яке побачило світ 1912 р., [462; 459] та статтю відомого публіциста С. Єфремова “ На страже национального достоинства. К характеристике публицистической деятельности М.С.Грушевского”, опубліковану в ювілейному числі “Украинской жизни” до 50-річчя історика (1916) [273].

Перший “труд”, який став апофеозом безперервної антиукраїнської ідеологічної кампанії, був відразу ж підданий обґрунтованій критиці відомого громадського діяча і публіциста С. Єфремова [272; 670, с. 39]. Називаючи книгу С. Щоголева “доносом”, наголошуючи на морально-етичному боці цього “дослідження”, недозволених засобах і методах, типових прийомах стукача, спотворенні й упередженому трактуванні фактів, рецензент відзначав вражаючу обізнаність автора, іменуючи його особою справжнім “інформаційним бюро”.

Завдяки багатолітньому досвіду цензора та необмеженому доступу до джерел, С. Щоголев зібрав і узагальнив відомості про діяльність українських інституцій, товариств, провідників національного руху. Особливу увагу автор присвятив суспільним практикам і публіцистичній діяльності М. Грушевського, якого називає “єресіархом сучасного українського руху”, “справжнім керманичем українського, вірніше – соборно-українського руху”. Окремі розділи книги базуються на детальному аналізі окремих суспільно-політичних праць М. Грушевського, редагованих ним видань, насамперед “Літературно-наукового вістника”, який автор представляє “левіафаном української журналістики” [459, с. 259]. Незважаючи та водночас

враховуючи специфіку оцінок, історіографічний потенціал “праці” С. Щоголева важливий для визначення місця публіцистики М. Грушевського в джерельному комплексі дослідження суспільно-політичної думки в Україні. Російський історик, сучасний т. зв. “експерт” з “українського питання” О. Міллер відзначає, що книга С. Щоголева “залишається найдетальнішим описом українського руху того часу” [609, с. 390].

Ще рельєфніше виступає постать М. Грушевського, ще агресивніше – характеристика українства у скороченому популярному перевиданні книги С. Щоголева, яке вийшло в 1913 р. та 1914 р. під назвою “Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи” [460; 461]. Українофобським змістом вирізняється також праця одного з “соратників” С. Щоголева – А. Стороженка, який прискіпливо, радше в’їдливо, аналізує суспільні практики та публіцистичні виступи М. Грушевського, насамперед його конституційний проект, презентований у статтях 1906 р., зокрема в “Наших требованиях” [409].

Відповіддю на “донос” С. Щоголева та публічною обороною українства від українофобських інсинуацій стала праця П. Стебницького та О. Лотоцького “Украинский вопрос”, названа сучасниками “катехизисом українства”. Обґрунтовуючи правочинність українського руху та національного імені, автори повсякчас звертаються до публіцистичних праць М. Грушевського, називаючи їх серед головних джерел вивчення українського питання [431; 341].

Найґрунтовніше проблема публіцистики М. Грушевського як джерела суспільно-політичної думки в Україні репрезентована в статті С. Єфремова “На страже национального достоинства. К характеристике публицистической деятельности М.С. Грушевского”. Власне ця праця поклала початок узагальненню суспільно-політичного доробку історика в контексті розвитку національної боротьби, а її головні тези залишаються актуальними і в наш час: на них базують оцінки публіцистичної спадщини вченого сучасні дослідники історії української журналістики [601, с. 78–90; 602].

Зауваживши роль публіцистики у процесі суспільного будівництва, С. Єфремов відзначає появу такого виняткового явища як публіцист-мистець, для якого важливий не факт чи подія, а їх філософія. До таких мистців, найвидатніших представників “сучасної української політичної думки” автор відносить М. Грушевського. “Він справжній тлумач життя, він істинний «володар дум» сучасности, і його творіння, не зважаючи на їхню злободенність, переживають цю злобу дня, а часто переживають і самого автора, даючи для даного часу документи по-справжньому історичні, себто щільно пов’язані з внутрішнім життям суспільства в дану хвилю. Чутливо відбиваючи суспільне життя в не випадкових і часткових, а в загальних і органічних його виявах, такий публіцист є найкращим виразником настроїв і сподівань суспільства, показником того, куди воно прямує в особі своїх найвизначніших представників і провідників” [277, с. 169], – наголошував С. Єфремов, виробляючи методологічні підходи дослідження ролі публіцистики в формуванні суспільно-політичної думки загалом та місця в цьому процесі М. Грушевського зокрема. Характеризуючи авторитетного історика як “сильного і оригінального публіциста зі справжнім темпераментом борця”, автор простежує еволюцію його суспільних практик на конкретних статтях і вплітає їх у контекст нагальних проблем і завдань тогочасного українства.

Історіографічну традицію щодо оцінки публіцистики М. Грушевського, закладену С. Єфремовим, продовжив О. Лотоцький у своїй статті з нагоди 50-річного ювілею вченого “На общественном посту. М. С. Грушевский как общественный деятель” [88]. Суспільну працю історика автор пов’язав безпосередньо з його публіцистичною діяльністю, відзначаючи роль редагованого вченим ЛНВ у піднесенні ідеї соборності українських земель, а співпрацю з російською пресою – у розширенні кордонів пропагування національних домагань. Особливо наголошує на “увазі” російських реакційних кіл до діяльності М. Грушевського.

До цих характеристик долучаються у своїх нарисах, присвячених історії української суспільно-політичної думки, представники історичної та публіцистичної школи М. Грушевського: М. Залізняк, В. Дорошенко, Д. Дорошенко [557; 558]. Зокрема, М. Залізняк зауважував: “Людина незвичайно талановита й діяльна, з широкою європейською освітою, він за короткий час стає на чолі українського руху в Галичині й своєю невтомною діяльністю на полі науковім, просвітнім і політичним дуже причиняється до його швидкого розвитку”.

Чимало цікавих спостережень щодо публіцистичної діяльності М. Грушевського в річищі його біографії подано у численних текстах до його ювілейних дат – від 1906 до 1926 р. [242; 699]. Звертає на себе увагу виступ відомого чеського правознавця К. Кадлеца, який у праці до 40-літнього ювілею М. Грушевського зауважив значущість його публіцистичних виступів. Оглядаючи збірку “Освобождение России и украинский вопрос”, вчений наголосив: “Автор не лише інформує читачів про стан українського питання, але переймається можливістю його вирішення” [470; 297]. Лейтмотивом ювілейних виступів А. Жука, В. Дорошенка, Ю. Тищенка, що побачили світ з нагоди відзначення 60-ліття М. Грушевського поза межами радянської України, звучать провідні ідеї його суспільно-політичної творчості [242, с. 158–163, с. 211–214, с. 221–230].

Для цього періоду притаманні як об’єктивні дослідження, так і критика історичних концепцій та суспільно-політичних поглядів М. Грушевського загалом, розпочата І. Кравченком, продовжена М. Рубачем та іншими “енциклопедистами” й довершена вже наприкінці третього періоду В. Сарбеем [305; 391; 670].

Дослідницькі підходи та традиції першого періоду грушевськознавчих досліджень, започатковані за життя вченого, на думку сучасних історіографів, базувалися на наукових засадах, але не стали (і не могли стати) систематичними [476, с. 157]. Відносно досліджуваної проблеми, це обумовлено насамперед тим, що публіцистичний, суспільно-політичний та

історіографічний процеси проходили паралельно, а база для дослідження публіцистики лише накопичувалася. Важливі корпуси епістолярію перебували здебільшого у приватних руках, мемуарні матеріали – переважно лише у задумах.

Другий період (1934–1966) хронологічно розпочинається від смерті історика і триває до систематичних наукових студій в діаспорі (1966), започаткованих Українським історичним товариством у США. Проте, на теренах УСРР ще від початку 1930-х рр. статті про життя та творчість М. Грушевського зарясніли кліше “український буржуазний націоналіст”. З розгромом Історичних установ ВУАН та розгорнутим процесом партійної ідеологізації історичної науки тональність досліджень була позначена упередженістю, зафарбованою епітетами статті І. Кравченка [305], хоча вони зосереджуються переважно довкола наукових концепцій вченого [544]. “Українське питання” в широкому сенсі, визначенню завдань якого був присвячений публіцистичний доробок М. Грушевського, перестало бути предметом вивчення радянської історіографії: комуністично-тоталітарний режим захищав своїх підданих від спокуси проведення порівняльного історичного аналізу і виявлення можливих аналогій та паралелей між минулим і сучасним [671, с. 40].

Від смерті М. Грушевського й до 1939 р. позитивні характеристики його публіцистичної спадщини можемо простежити лише у працях західноукраїнських дослідників, зокрема учнів М. Грушевського, меморіальній грушевськіані [688]. Серед них варто відзначити перший біографічний нарис, що вийшов з-під пера І. Крип’якевича у 1935 р. [306]. У ньому автор наголошував на величезному впливі ЛНВ на громадянство, його ролі в поширенні думок про “наші завдання”.

В радянській Україні становлення ідеологічних парадигм щодо творчого доробку М. Грушевського у традиціях І. Кравченка продовжувалося [392; 393]. Однак, тоді як М. Бажан намагався “до кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології” (1947) [83],

піддаючи нищівній критиці ідеї М. Грушевського та називаючи його роботи “резервуаром, з якого черпають отруйну воду українсько-німецькі націоналісти, недобитки бандерівського підпілля”, а офіційна історіографія аж до кінця 1980-х рр. протистояла поширенню правдивої інформації про історика та його творчу спадщину [574,], українська зарубіжна історіографія розвивала традиції, закладені за життя вченого. Генеза грушевськознавчих студій в діаспорі на сьогодні детально репрезентована, однак варто звернути увагу на історіографічні здобутки в аспекті наших дослідницьких інтересів [476; 668].

Першими до аналізу публіцистики М. Грушевського поза межами радянської України у 1940-х рр. звернулися відомі громадські діячі, які співпрацювали з ним від початку ХХ ст.: Д. Дорошенко – секретар редакції неофіційного органу української фракції І Державної думи Росії “Украинского вестника”, В. Дорошенко – багатолітній співробітник “Літературно-наукового вісника”, Ю. Тищенко – завідувач редакції вісника і невтомний організатор книгарень ЛНВ у Києві, Харкові, Катеринославі, М. Андрусак – історик, член НТШ, дослідник політичної діяльності М. Грушевського [256; 257; 258; 263; 397; 473]. У центрі їхніх оглядів та спогадів постає проблема впливу суспільно-політичних праць М. Грушевського на вироблення ідеології українського руху, а самі праці детально аналізуються як важливе джерело цього впливу.

У 1960 р. за редакцією М. Галія у Нью-Йорку виходить перша в діаспорі збірка статей М. Грушевського, переважно доби Української революції 1917–1921 рр., та окремих, що відносяться до досліджуваного нами періоду [244]. Подаючи огляд цього видання, С. Ріпецький наголошував на важливості майже невідомих українському громадянству політичних праць М. Грушевського, які привертають увагу до нього як “активного політичного діяча, державного мужа і мислителя”, автора багатьох публіцистичних статей [390]. Не залишалися поза увагою дослідників української діаспори й енциклопедичні гасла, що з’являлися в радянських

енциклопедіях з-під пера “послідовного” М. Рубача з традиційними ярликами “буржуазний” та “прихильник німецької орієнтації”.

Однак, голоси українських дослідників, що опинились “на вигнанні”, не були одностайними, і на сторінках європейських часописів з’являються доволі критичні виступи щодо досліджуваної проблеми. Серед них і детальний огляд суспільно-політичних праць М. Грушевського в “Літературно-науковому вістнику” 1907–1914 рр., поданий літературознавцем М. Мухиним. Трактуючи федералістські погляди вченого, для переконливої аргументації суб’єктивних висновків автор використовує некоректне протиставлення М. Грушевського й І. Франка: “У Грушевського-публіциста, стандартного радикал-соціалізуючого верхогляда типу Едварда Ерію, ніколи не спіткаєте того мудрого й глибокого вникнення в суть і зміст суспільно-політичних явищ та інтересів нації, що на кожному кроці спіткаєте в тогочасного Франка” [360]. І це не поодинокий приклад.

Таким чином, цей другий період характерний, з одного боку, спробами істориків у вільному світі розширити джерельну базу для осмислення публіцистичного доробку М. Грушевського за рахунок передруку праць, з іншого – протилежними оцінками його суспільних практик радянськими та діаспорними істориками. Як і за життя вченого, але насамперед через недоступні тексти його статей, архівні матеріали та упередженість, цей період також не набув належної системності.

Новий дослідницький імпульс, а з ним третій період (1966–1989), пов’язані з підготовкою до відзначення 100-річчя від дня народження М. Грушевського. Систематичне вивчення життя, діяльності, творчості видатного історика та його доби взяла на себе фахова корпорація істориків діаспори, об’єднана довкола журналу “Український історик” (1963) та Українського історичного товариства (1965). Проголошений редактором “Українського історика” Л. Винаром 1966 рік “Роком Михайла Грушевського” поклав початок міждисциплінарній науковій галузі – грушевськознавству [481; 485; 556; 667]. Від цього часу розпочинається

оформлення методологічної та дисциплінарної структури грушевськознавства, планування, розширення тематики, залучення матеріалів європейських, американських і канадських архівів. Однак, доступ до українських архівних збірок значно обмежував діапазон студій цього періоду і окресленої проблеми зокрема.

Уже в перших статтях, що з'являються на сторінках “Українського історика”, співзасновник і перший голова УІТ О. Оглоблин наголошує на головних гаслах М. Грушевського (“Ukraina fara da se!” / “Україна своє осягне”) і зауважує, що його публіцистика “так мало ще в нас досліджена і оцінена”. У 1966 р. О. Оглоблин знову звертається до постаті М. Грушевського і як видатного публіциста, “може, найвидатнішого серед українських публіцистів ХХ століття”, і як визначного політичного діяча, що мав “винятковий вплив на тогочасне суспільно-політичне життя” [628, с. 6; 629, с. 3]. У цих оцінках вчений ворувався на свою розлогу недруковану за життя працю “Вчення М. Грушевського про мову – мовну спільноту–народ–расу”, у якій на основі публіцистичних праць подав виклад суспільно-політичних засад історика щодо українсько-російських взаємин “в рамках історії Східної Європи” [627].

“Визначним публіцистом” називає М. Грушевського у першому ювілейному числі “Українського історика” й Л. Винар [487]. Обґрунтовуючи теоретичні засади грушевськознавства, у своїй праці “Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства” він наголошував на надзвичайно широкому діапазоні публіцистичної спадщини вченого, яка віддзеркалювала його світогляд та ідеологію, мала визначальний вплив на розвиток “суспільно-політичної дії тодішнього українства” [486, с. 12–13]. Повертаючись до цих думок через десятиліття, Л. Винар з особливим акцентом підкреслював, що “дослідження публіцистичної творчості Грушевського належить до центральних завдань грушевськознавства” [485, с. 39]. Усвідомлюючи унікальність цього доробку для минулого й майбутнього України та його розпорошеність, голова

Українського історичного товариства першочерговим завданням істориків-грушевськознавців діаспори вбачав дослідження публіцистичної творчості та видання збірки вибраних суспільно-політичних праць М. Грушевського.

Важливу роль у розвитку грушевськознавчих студій цього періоду відіграла започаткована 1972 р. в “Українському історику” спеціальна рубрика “Матеріали до вивчення життя і творчості Михайла Грушевського”, яка пізніше отримала лаконічну назву “Грушевськіяна”. У ній з’являються передруки окремих публіцистичних виступів М. Грушевського, а також праці Л. Винара, що розкривають окремі аспекти окресленої нами проблеми [194; 233; 214; 482; 490; 488]. Серед публікацій “Українського історика” помітно виділяється джерелознавчим аналізом стаття концептуального характеру Т. Приймака, присвячена першим конституційним проектам М. Грушевського [659]. Ця праця стала підставовою для подальшого студіювання цієї проблеми сучасними вченими [732].

Кожний ювілей М. Грушевського “Український історик” відзначав спеціальними випусками, продовжуючи цю традицію і в сучасний період (1966, 1984, 1991, 1991/1992, 1996, 2002, 2004/2005, 2006/2007). Презентовані матеріали розширювали джерельну базу грушевськознавства, зокрема і в рамках нашої теми [503; 667; 504; 477].

Окрім УІТ, у цей самий час виокремлена нами проблема розробляється і в інших українознавчих центрах вільного світу. Помітне місце у цьому ряду посів спеціальний випуск “Записок” НТШ в Америці, виданий до 110-ї річниці від дня народження М.С. Грушевського [353]. У цьому томі була вміщена розлога стаття В. Модрича-Вергуна “Михайло Грушевський як публіцист”, хоча основну увагу автор звертає на добу Української революції 1917–1921 рр. [620]. Варто наголосити й на дисертаційній праці Т. Приймака, захищеній 1983 р. в Торонтському університеті. Вона стала першою і на той час найповнішою політичною біографією видатного історика та суспільно-політичного діяча. Досліджуючи редакційну роботу М. Грушевського у “Літературно-науковому вістнику”, автор відзначив, що у цьому виданні

вчений вбачав “трибуну для обнародування своїх найсуттєвіших соціальних коментарів і полемічних міркувань” [745, с. 49–50].

Важливим кроком до поширення інформації щодо публіцистики М. Грушевського стала підготовка перших покажчиків праць про історика, що з’явилися у вільному світі, та передрук його бібліографій 1906 та 1926 рр. [483; 742]. Однак, величезні напрацювання на ниві грушевськознавства членів УІТ й насамперед Л. Винара, в доробку якого понад 300 праць про М. Грушевського, через обмеженість джерельної бази та недоступність до більшості публіцистичних текстів видатного історика об’єктивно унеможливили системне дослідження цього доробку як джерела до вивчення суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. Як і інші грушевськознавчі студії цього періоду, даний аспект, виокремлений у самостійний, характеризується фрагментарністю, а його подальше опрацювання стало одним із нагальних завдань сучасного етапу, що постав з відродженням незалежності України.

Сучасний період розпочався реабілітацією імені М. Грушевського у публічних виступах Я. Дашкевича та С. Білоконя [479; 549], публікацією знаменитих “Споминів” [207], першими кроками співпраці істориків діаспори та материкових вчених. Перша Міжнародна наукова конференція до 125-річчю від дня народження М. Грушевського, проведення якої співпало з відродженням незалежності України, актуалізувала звернення до провідних ідей суспільно-політичної спадщини М. Грушевського [682; 727]. Його публіцистика стала об’єктом дослідження та широкого обговорення на наукових форумах кінця XX ст. [615; 616; 617; 618; 722].

Погляд дослідників сфокусувався на публіцистичній спадщині М. Грушевського також із розгортанням у Львові та Києві пресознавчих досліджень, підготовкою енциклопедичних видань, покажчиків, збірників матеріалів, в яких передруковувалися і праці вченого як історіографічні джерела дослідження української журналістики й преси загалом [385; 567; 349]. Надзвичайно активним у цьому напрямі став Науково-дослідний центр

періодики Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, який збагатив історіографію окресленої нами проблеми започаткованими серійними виданнями “Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника” та “Українська періодика: історія і сучасність”. На сторінках останнього з’являється низка статей, присвячених окремим аспектам публіцистичної діяльності М. Грушевського, принципам його редакційної політики та засадам української журналістики на зламі XIX–XX ст. [543; 592; 593; 601–603; 623; 626]. Серед цього широкого спектру робіт вирізняються дослідження Ю. Шаповала, який детально висвітлює зміст суспільно-політичних праць М. Грушевського на сторінках “Літературно-наукового вістника” та тематичних напрямів журналу 1907–1914 рр. [728; 729]. Однак, аналіз публіцистики як джерела переважно підмінюється реферуванням їх змісту. З’являються перші покажчики видань, які виходили за редакцією М. Грушевського, зокрема ЛНВ, репрезентуючи як публіцистику вченого, так і весь тематичний обшир журналу [600].

Розумінню проблеми сприяють і праці, автори яких звертають особливу увагу на методологічні проблеми історико-журналістських досліджень. До таких належить, зокрема, монографія С. Костя “Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті”, яка характеризується обґрунтуванням основних методологічних та ідейно-концептуальних засад західноукраїнської преси загалом та публіцистики М. Грушевського зокрема. Однак, деякі тези автора суперечать одна одній, зокрема: ґрунтовне висвітлення беззаперечної ролі М. Грушевського у піднесенні публіцистичним словом ідеї соборності та заперечення його державницького інстинкту [587]. Дослідник виходить із застарілого дискурсу про “народництво” чи “державництво” М. Грушевського, хоча ця проблема вже давно розв’язана дослідниками української історіографії [489; 495; 505; 516; 545; 628]. Неперспективною виглядає також теза про необхідність “розрізнати Грушевського – історика,

Грушевського – публіциста і Грушевського – політика і державного діяча” [587, с. 82].

Широкий спектр джерел і нові концептуальні підходи, характерні для сучасного етапу грушевськознавства, дали змогу розглянути чимало проблем, пов’язаних із публіцистикою М. Грушевського як засобом впливу на формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. і джерелом дослідження її історії. До наукового обігу введено низку епістолярних, мемуарних комплексів, нововиявлених та маловідомих праць М. Грушевського, з’являються монографічні дослідження та дисертації істориків, політологів, літературознавців, пресознавців, істориків педагогіки та соціальних комунікацій [579; 502; 597; 580; 591; 738; 595; 474; 710; 654; 581; 498; 683].

У сферу наукових інтересів дисертантів потрапила низка аспектів, пов’язаних з громадсько-політичною, видавничою діяльністю М. Грушевського, його редакційною політикою, цензурними утисками і полеміками з опозиційними авторами української та російської преси, історією видань, насамперед “Літературно-наукового вістника”. Однак, публіцистичні праці М. Грушевського як конкретно-історичне та історіографічне джерело не розглядаються комплексно, як правило залучаються лише в контексті дослідницьких завдань та використовуються для ілюстрації окремих сюжетів. Окрім того, центр дослідницьких зацікавлень цілком справедливо зосереджений, як відзначалося, навколо суспільно-політичних праць історика, що побачили світ у “Літературно-науковому вістнику”, тоді як його співпраця з іншими українськими та російськими часописами не знайшла достатнього відображення. Виключення складають окремі огляди публікацій М. Грушевського на сторінках “Украинского вестника”, статті до історії цього видання, а також тижневиків “Село” та “Засів”, журналів “Украинская жизнь” і “Промінь” [372; 669; 640; 708; 706; 566; 608]. Поза увагою залишився важливий, малодосліджений

період заслання вченого (1915 – початок 1917 рр.) та його реакція на нові виклики українства в умовах Першої світової війни.

Нові підходи до вивчення публіцистичної спадщини М. Грушевського та її ролі у формуванні модерної української нації були запроваджені І. Гиричем у низці його публікацій початку 1990-х рр. і розвинуті в багатьох ґрунтовних студіях концептуального змісту останнього десятиліття [500; 505; 506; 508–514; 516; 517; 519–525; 528; 532]. Зокрема, вченому належить обґрунтування історіософських і політичних поглядів М. Грушевського, важливих акцентів історіографічного дискурсу про “народництво”, “державництво”, “федералізм” [516, с. 21, 23].

Важливі акценти щодо ролі історика Грушевського в націотворчих процесах розставлені у фундаментальній праці С. Плохія “Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського” [657]. Серед перших досліджень історії “Літературно-наукового вістника” та його ролі у розвитку нових тенденцій національної літератури варто відзначити творчий доробок літературознавця Г. Корбич [576–578]. Її студії значно збагатили джерельну базу завдяки введенню до наукового обігу невідомих джерел, виразному наголосі на дослідницькому пріоритеті цієї проблеми. Означену тенденцію розвивали надалі Н. Кузіна, І. Ткаченко, І. Гирич, С. Панькова [532; 638; 633]. Зокрема, І. Ткаченко здійснив спробу реконструкції видавничих проектів М. Грушевського у Києві (1907–1914 рр.) [708; 706; 709; 710]. Цю роботу дослідник продовжив у ґрунтовних статтях останніх років, розглянувши окремі сюжети окресленої нами проблеми (цензура, редакційна політика, полеміки довкола “Літературно-наукового вістника” тощо) [707; 712; 713; 714; 715; 716; 717; 718; 720]. Однак, у статті “Редакційна політика М. Грушевського в «Літературно-науковому віснику» (1907–1914 рр.)” автор часом підмінює поняття редакційної політики оглядами організаційних засад видання та кадрової стратегії [719]. Доволі активно публіцистику М. Грушевського як джерело вивчення його освітянської спадщини залучає

С. Герасименко у дослідженні “Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.)” [497].

Першим ґрунтовним аналізом системи антиукраїнської політики репресивних органів царської влади, цензурних установ, чорносотенних організацій Росії стала колективна монографія “«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)”, зокрема її розділ “Великодержавна російська преса”, в якій висвітлюється низка важливих аспектів окресленої нами проблеми [721; 572]. На особливу увагу заслуговує також дослідження Ю. Половинчак про боротьбу газети “Киевлянин” з українством наприкінці XIX – на початку XX ст., в якому авторка неупереджено, аргументовано аналізує, зокрема, публіцистичне протистояння російської шовіністичної преси з лідером українського руху М. Грушевським, тим самим наголошуючи на незаперечній ролі вченого у розвитку концептуальних засад цього руху [656; 655; 654].

Сучасні історики у своїх працях не раз зверталися до широкого спектру проблематики публіцистичних виступів М. Грушевського, в яких обґрунтовані домагання тогочасного українства. Це відноситься до формування і трансформації автономістсько-федералістських поглядів вченого, досліджених насамперед Г. Корольовим [586; 583; 582; 584; 585; 732; 651], ідеї соборності [538; 539; 701], прав української мови і становлення національної освіти [571; 606; 475; 497; 643; 662; 565; 564; 634], формування історичної пам’яті [694; 632; 636; 91].

Процес рецепції та інтерпретації творчої спадщини М. Грушевського, концептуальних візій і суспільних ініціатив лідера українства у російських, польських, чеських, німецьких студіях відтворено у ґрунтовних історіографічних працях В. Тельвака [693; 686; 700; 695; 703; 690]. Йому ж належить низка статей про дискусії у середовищі української інтелігенції Галичини на початку XX ст., обумовлені громадсько-політичною та публіцистичною діяльністю М. Грушевського [685; 698], а також введення до наукового обігу важливих джерел щодо популяризації суспільно-політичної

творчості М. Грушевського у роки Першої світової війни на сторінках “Вістника Союзу визволення України” [697; 692]. Досконале володіння науковим інструментарієм історіографічного дискурсу демонструє І. Діптан у своїх оригінальних дослідженнях, присвячених висвітленню у публіцистичних працях М. Грушевського знакових постатей Української козацької держави – Б. Хмельницького, І. Виговського та І. Мазепи [554; 553].

Дискусія у середовищі українських інтелектуалів довкола виходу “Історії України-Русі” М. Аркаса та оцінки її М. Грушевським широко представлена у сучасній історіографії працями І. Гирича, В. Ульяновського, І. Старовойтенко та ін. [672; 724; 723; 704; 529; 404; 402; 403; 405; 680; 681; 646]. Публіцистичний вимір одного з найвразливіших конфліктів, у якому критика М. Грушевським безпринципності галицького політикуму породила необґрунтоване критиканство його науково-організаційної діяльності в НТШ та відмову від посади голови Товариства в 1913 р., детально висвітлений у дослідженнях Л. Винара, Є. Пшеничного, Я. Грицака, В. Гориня [540; 537; 536; 493; 660]. Новим словом у цій проблемі стало встановлення авторства відповіді на всі закиди “напасників”, висловлене самим М. Грушевським у брошурі “В обороні правди” [648].

Однак, ці студії не охоплюють весь полемічний простір, значний обшир джерел до дослідження якого вперше вводиться до наукового обігу в корпусному виданні творів М. Грушевського у п’ятдесяти томах (серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”) в упорядкуванні й опрацюванні В. Тельвака [243].

Не залишаються поза увагою публіцистичні та суспільно-політичні практики М. Грушевського також у колі сучасних російських та польських дослідників. Послідовниками Т. Флоринського й С. Щоголева стали С. Платонов [652] і М. Смолін [676–678] зі своїми відверто шовіністичними поглядами. На величезному обширі джерельного матеріалу та інтенсивності дискусії щодо “українського питання” наголошує у своїх дослідженнях

ліберального характеру О. Міллер [609–612]. Традиції Л. Колянковського, Ф. Равіти-Гавронського та Л. Кульчицького у польській історіографії продовжує Л. Адамський [739; 696; 528].

Потужним імпульсом до розробки багатьох аспектів досліджуваної проблеми стало академічне видання творчої спадщини М. Грушевського у п'ятдесяти томах, яке 2002 р. відкрила серія “Суспільно-політичні праці” [235; 236; 237; 238; 239]. Участь автора дисертаційного дослідження у впорядкуванні та підготовці коментарів до 3–4 томів серії уможливила запровадження низки нових підходів до аналізу публіцистичних праць М. Грушевського як конкретно-історичного та історіографічного джерела, осмислення цього доробку як цілісного унікального комплексу до вивчення суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст. і важливої складової націотворчого проекту вченого [657; 647; 743; 744].

Такими підходами стало залучення широкого кола епістолярних, мемуарних джерел, офіційних документів органів влади для з'ясування контексту та безпосередніх приводів до написання праць, дослідження рецепції публіцистики, полемічних сюжетів, введення до наукового обігу матеріалів цензури, пов'язаних безпосередньо з суспільно-політичними працями М. Грушевського та його редакційною політикою й публіцистичною діяльністю загалом. Завдяки цим дослідницьким інструментаріям вдалося виявити чимало праць, не включених до жодного бібліографічного покажчика вченого, які відносяться, насамперед, до малодосліджених років заслання історика. Автором дисертації проаналізовано також співпрацю М. Грушевського з цілою низкою українських та російських часописів, які вчений розглядав як важливу трибуну піднесення української національної ідеї [646].

Грунтовне опрацювання епістолярних комплексів уможливило також постановку питання про публіцистичну школу М. Грушевського, яка потребує окремого самостійного дослідження [637].

Враховуючи, що в публіцистиці М. Грушевського віддзеркалювалися його світоглядні, історіософські, політичні концепції та вироблялася ідеологія українського руху, цей творчий доробок історика завжди перебував у центрі уваги дослідників. Звернення до нього поглядів істориків різних часів детально ілюструє поданий історіографічний аналіз. Водночас, цей огляд засвідчує, що попри помітні досягнення, ступінь наукової розробленості проблематики залишається нерівномірним і фрагментарним, отже потребує нових дослідницьких практик, комплексного опрацювання та узагальнення, нового прочитання й осмислення як важливого джерела до історії суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст.

1. 2. Джерельні комплекси

Говорячи про документальну базу грушевськознавства, відомий джерелознавець Г. Сварник відзначала її неоднорідність і великий діапазон різних рівнів [674]. У цьому неоднорідному діапазоні дослідники різних проявів масштабної діяльності М. Грушевського виокремлюють і класифікують комплекси, виходячи з особливостей студіювання тих чи інших проблем. Дослідження публіцистики М. Грушевського кінця XIX – початку XX ст. так само вимагає залучення широкого масиву джерел, які у своїй сукупності дають змогу визначити її місце в розвитку національного руху та роль у формуванні тогочасної суспільно-політичної думки в Україні. Відповідно до дослідницьких завдань дисертації залучені корпуси опублікованих і недрукованих джерел класифіковано за наступними комплексами:

1) тексти публіцистичних праць М. Грушевського, рецензії на них, огляди, бібліографічні нотатки та полемічні тексти, сфокусовані переважно на процесі сприйняття закладених у суспільно-політичних виступах вченого концептуальних візій і вимог модерного українства;

2) документальні матеріали наукових, культурно-освітніх інституцій, редакцій, органів державної влади та офіційних установ Російської та Австро-Угорської імперій;

3) джерела особового походження – щоденники, автобіографії, мемуари як самого М. Грушевського, так і його сучасників, насамперед діячів українського руху, які співпрацювали на одному публіцистичному полі;

4) епістолярні джерела як приватного, так і офіційного характеру, як М. Грушевського, так і його адресантів, а також взаємне листування діячів з оточення вченого.

Основу першого, головного джерельного комплексу складають тексти публіцистичних праць М. Грушевського досліджуваного періоду, виявлені та впорядковані за участі автора дисертації у 1–3 томах п'ятдесяти томного академічного видання його творчої спадщини. Цей корпус, що складається з понад трьохсот праць, сприяв значному поступу в опрацюванні різних аспектів означеної проблеми, а також комплексному дослідженню суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського загалом.

На розпорошеність текстів, які вдалося зібрати в одному корпусі, ще в 1916 р. звертав увагу один із перших дослідників публіцистики М. Грушевського С. Єфремов [277, с. 172]. Не раз зауважував цю обставину й засновник грушевськознавства Л. Винар [486, с. 18]. Усвідомлюючи цю розпорошеність та бажаючи наголосити на найактуальніших тогочасних завданнях модерного українства, у 1905–1912 рр. М. Грушевський упорядкував декілька збірок, зміст яких надзвичайно важливий у контексті пошукових практик досліджуваної проблеми: “З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років” (1906), “Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки” (1907), “Про українську мову й українську справу. Статті й замітки” (1907), “Наша політика” (1911), “Про українську мову і українську школу” (1912).

Окрім опублікованих текстів, опрацьовані також рукописи (автографи) статей, які зберігаються переважно (31) у родинному фонді Грушевських (ЦДІАК України. Ф. 1235) та (14) фонді “Літературно-наукового вістника” (ЦДІАЛ України. Ф. 401). На жаль, частина автографів із цього останнього архіву була викрадена 2004 р. Факт вражає, особливо з огляду на історію львівських архівних збірок М. Грушевського та очолюваних ним інституцій. Архів “Літературно-наукового вістника”, який зберігався на віллі Грушевських у Львові, під час Другої світової війни був перевезений до НТШ і опрацьований у 1943 р. В. Левинським [65, арк. 1, 4–6, 8–9, 67, 70]. Згодом, на початку 1950-х, разом з колекціями НТШ, особовим архівом М. Грушевського та інших українських діячів потрапив до Києва, де був розпорошений [642; 575]. Саме цим пояснюється обставина, що переважна частина рукописів праць, опублікованих у ЛНВ, нині зберігається не у фонді журналу, а у родинному фонді Грушевських. Збережені автографи потребують систематизації, адже практика їх опрацювання засвідчує, що тексти окремих статей розпорошені в різних справах, окремі зберігаються серед справ із невідповідними назвами.

Однак, саме цілеспрямована робота по виявленню збережених автографів дала можливість встановити авторство праць, опублікованих без підпису (“Академічний дім (допись)”) або таких, які за певних обставин не побачили світ (Відкритий лист членів українських товариств у Львові з обґрунтуванням відмови від участі у святкуванні столітнього ювілею Ф. Палацького) [23, арк. 7–16; 29, арк. 52–53, зв. 54–57]. Варто також відзначити, що з усього публіцистичного доробку М. Грушевського саме на досліджуваний період (1897 р. – початок 1917 р.) припадає найбільше збережених автографів (46), не рахуючи численних коректурних відбитків. Для порівняння зауважимо, що з публіцистичної спадщини доби Української революції 1917–1921 рр. збереглися автографи лише п’яти праць. На збереженість рукописів досліджуваного періоду впливали і життєві обставини. Це відноситься насамперед до статей періоду заслання, жодний із

автографів яких не зберігся через пожежу в вагоні потягу, яким М. Грушевський повертався до Києва [208, с. 127–128].

Тексти суспільно-політичних виступів М. Грушевського, яких так бракувало діаспорним дослідникам для запланованих комплексних студій, репрезентують зміст головних постулатів українства кінця ХІХ – початку ХХ ст., визначених і поширених лідером національного руху. Зауважуючи “багатство тем”, порушених у публіцистичних творах М. Грушевського, С. Єфремов писав про вміння автора “різкими контурами”, чітко “розкрити внутрішній зміст руху, його основні риси й завдання” [277, с. 173–174]. Розвиваючи проблему змістовного наповнення праць, Л. Винар наголошував, що публіцистична творчість М. Грушевського “охоплює усі головні ділянки культурного, політичного, суспільно-громадського життя [...]”. Крім того, публіцистична творчість Грушевського є правдивим барометром його світоглядних заłoженнь у контексті багатовимірного розвитку української нації. Його політичні, історіософічні, історичні й інші концепції в’яжуться з його журналістикою” [485, с. 39].

Репрезентуючи цей головний комплекс, варто наголосити на зауваженій в історіографічному огляді особливості: окремі публіцистичні тексти М. Грушевського є одночасно і джерелом досліджуваної проблеми, і історіографічним джерелом. Це відноситься також до рецензій [254; 255; 293; 343; 253; 81; 77; 345; 80; 79; 283; 384; 251; 342; 304; 102; 296; 457], оглядів, бібліографічних заміток [396; 269; 369; 442; 247; 248; 249; 369; 250; 76; 264; 246; 399; 468; 96; 101; 466], які залучаємо до цього першого джерельного комплексу з огляду на лаконічні, але принципові оцінки публіцистичного доробку М. Грушевського, які відіграли важливу роль в оперативному сприйнятті авторських концептуальних візій та тогочасному суспільно-політичному дискурсі. Часом захоплені відгуки на статті М. Грушевського та огляди “Літературно-наукового вістника”, що стали звичними для читачів “Ради”, піддавалися критиці та застереженню від “преклоненія” [376; 377; 712, с. 31].

Така критика, з одного боку, формувала полемічний сегмент тогочасної суспільно-політичної думки, з іншого – свідчила про незрілість “культури і критики” [228; 377, с. 5; 712]. Характеризуючи означене джерело, варто також відзначити, що на відміну від рецензій та оглядів історичних та науково-популярних праць М. Грушевського, ретельно зібраних та передрукованих в п’ятдесятитомному корпусному виданні творчої спадщини вченого [240; 241], ці тексти залишаються розпорошеними й малодоступними. Виняток складають лише рецензії на збірку “Наша політика”, яка мала особливий резонанс у тогочасному інтелектуальному просторі [354, с. 145–160].

Рецензії на публіцистичний доробок М. Грушевського становлять незначний відсоток у порівнянні з розправами на його історичні праці, а також полемічною грушевськіаною. Власне, через призму полемічних текстів, які посідають чільне місце цього першого джерельного комплексу, віддзеркалюються головні проблеми поступу тогочасного українства, політико-ідеологічні дискусії, їх характер і сутність. Суспільно-політичний аспект, який визначає сутність рецепції публіцистичних текстів М. Грушевського, присутній і в полеміках наукового характеру, що свідчить про цілісне сприйняття націотворчого доробку вченого, який складає і його велика історія, і його історичні нариси та окремі студії, і його публіцистика, і його освітні, видавничі, культурологічні та інші проекти.

Зосередившись на обставинах, які виплеснули на шпальти українських, російських, польських часописів значний обсяг творів полемічного змісту, С. Єфремов зауважував, що першими значення публіцистичної діяльності М. Грушевського поцінували вороги українського руху, які зробили з нього “мішень для найзапекліших нападів, зосередивши на його особі усю свою безмірну ненависть і сліпу злобу проти відродження нації” [277, с. 171].

Зафіксовані в текстах дискусії довкола суспільних практик і творчості М. Грушевського, які виникали в середовищі “своїх”, носили принциповий, але переважно тактичний характер і відносилися до науково-організаційних

засад в НТШ та політичних практик галицького істеблішменту [85; 87; 280; 381; 430; 374], проблем національної освіти [86; 90; 439; 440; 312–315] та функціонування історичної науки в суспільстві [380; 320; 84], редакційної політики М. Грушевського в “Літературно-науковому вістнику” [275; 376; 377; 302; 445; 318; 446; 89; 317; 401; 447] тощо. Вчений зазвичай був активним учасником цих обговорень, часом намагався вгамувати дискусії, залучаючи гоголівських персонажів [226; 228]. Ці “внутрішньоукраїнські” полеміки та їхні відгомони репрезентовані публіцистичними виступами М. Павлика, С. Томашівського, О. Борковського, Є. Левицького, К. Левицького, В. Піснячевського, В. Липинського, Б. Барвінського, С. Єфремова, Г. Хоткевича, І. Липи, В. Леонтовича на сторінках “Ради”, “Діла”, “Руслана”, “Слова”, “Літературно-наукового вістника”. Характерно, що полемічне перо “своїх” досить часто і гостро реагувало на “злобні” напади шовіністичних видань, стаючи на захист авторитетного лідера українства. Яскраві виступи оборонців суспільних ініціатив М. Грушевського широко залучені до даного джерельного комплексу [274; 281; 378; 379].

Крайньою войовничістю і нетерпимістю у сприйнятті головних постулатів наукових і суспільних концепцій М. Грушевського, які розглядалися у нерозривній цілісності, позначені виступи шовіністично налаштованих російських та польських вчених і публіцистів: Я. Камінського, Л. Колянковського, Ф. Равіти-Гавронського, Т. Флоринського, Ю. Кулаковського, А. Савенка, М. Енгельгардта, І. Сікорського, А. Стороженка. Найактивніші прихильники російської правомонархічної ідеології згуртувалися довкола газет правого табору: “Киевлянина”, “Гражданина”, “Закона и правды”, “Нового времени”. Вивчення поглядів цих головних ідеологічних супротивників українства та його лідера значно розширює джерельну базу нашої теми. Гострі баталії, викликані суспільною активністю М. Грушевського, точилися довкола історичної термінології, академічної діяльності НТШ, самотності української мови й культури, скасування заборони на українські видання.

“Авангардом” правих сил у боротьбі з українським суспільно-політичним рухом був “Киевлянин” [733; 654], найзавзятішим учасником – професор-славіст, київський цензор Т. Флоринський [734, с. 149–181]. Стартуючи першими українофобськими виступами наприкінці XIX ст., ініціюючи та підтримуючи урядові репресивні заходи проти українства, він особливо активізувався з перенесенням М. Грушевським до Києва своєї науково-організаційної та суспільно-політичної діяльності у 1907 р. Відстоюючи непорушність “єдиної й неділимої”, усі ініціативи українства київський професор пояснював виключно інспіраціями “українського сепаратизму”, широко залучаючи до своїх “спостережень” публіцистику М. Грушевського [434; 433; 414–417; 419].

Активно включилися в протистояння з “провідниками ідеї самостійної України на чолі з М. Грушевським” й інші кореспонденти “Киевлянина” [311; 394; 395; 291]. Показовим щодо сприйняття постаті М. Грушевського в середовищі як шовіністично налаштованої професорської корпорації Київського університету, так і загалу російських націоналістів стала спроба вченого посісти вакантну кафедру історії Росії цієї вищої школи. В реакційній пресі, насамперед газетах “Закон и правда” та “Киевлянин”, розгорнулася кампанія з абсурдними звинуваченнями на адресу М. Грушевського, зібраними в окремій брошурі [295].

Не оминав увагою лідера українського руху й петербурзький “побратим” “Киевлянина” – “Новое время” [464–465], тексти з якого охоче дублювали симпатки москвофільської ідеології на сторінках “Галичанина” [700, с. 283–294]. Ідеологічна боротьба з лідером українства не вщухала і з початком Першої світової війни, її продовжив професор Київського університету Ю. Кулаковський і редактор “Киевлянина” В. Шульгін [307; 458; 412; 411; 413]. Окреслене коло даного виду джерел, яке є лише частиною великого “полемічного тексту”, однозначно засвідчує авторитетність публіцистичного слова М. Грушевського та активність “києвлянинських

охранителів” та “гусаків” з “нововременського капітолію” [164, с. 60; 138, с. 44].

Джерела другого комплексу репрезентовані документальними матеріалами товариств, редакцій, державних органів влади та офіційних установ. Важливі відомості щодо реалізації низки науково-освітніх, суспільних, культурологічних націотворчих ініціатив М. Грушевського, проголошених у його публіцистиці, черпаємо з протоколів НТШ у Львові, УНТ у Києві, Товариства прихильників української літератури, науки і штуки [58; 59; 60; 72; 70; 309].

Використання інформаційного потенціалу офіційної документації державних фондоутворювачів (Канцелярія київського, волинського, подільського генерал-губернаторства [18], Київське губернське жандармське управління [1; 2; 5], Київське охоронне відділення [6], Київський тимчасовий комітет у справах друку [7–17], Інспекція друкарень, літографій і книжкових магазинів м. Києва) [75], забезпечує можливість відтворення реакції органів царської адміністрації та цензури на невтомну публіцистичну діяльність М. Грушевського.

Значний фактологічний матеріал про арешти, штрафи, конфіскації, судові процеси над редакторами “Літературно-наукового вістника” та “Села” дає змогу окреслити позицію царської цензури до суспільних та видавничих проектів М. Грушевського. Унікальні документи до означеної проблеми збереглися у справах про “політичну неблагонадійність” вченого 1914–1915 р. [3; 4], зокрема протоколах обшуків, допитів, експертиз, лише поодинокі з яких введено до наукового обігу [284; 492; 358; 373; 432, с. 459–460].

Джерела особового походження, які складають третій комплекс і включають щоденники й мемуаристику М. Грушевського та оточення, становлять особливий інтерес у контексті нашого дослідження. Важливу інформацію містять спогади, автобіографії М. Грушевського, в яких він звертається до історії редагованих ним видань, проблем сприйняття його

творчих і суспільних концепцій [117, с. 197 – 213; 150, с. 269 – 273; 436, с. 128 – 153; 208, с. 103 – 154].

Виключну цінність мають щоденники вченого 1902–1914 рр., окремі фрагменти якого опубліковані в наукових виданнях [19; 32; 56; 106; 373; 463; 513; 530]. Унікальний за своїм змістом документ відбиває повсякденне насичене життя непересічної постаті, яка завжди перебувала в епіцентрі подій українського руху. Перший дослідник пам'ятки І. Гирич серед переваг цього документу відзначав його “високу ступінь об'єктивності, фактажність, щоденність, стильність” [530, с. 345]. Саме тому інформаційний потенціал цього історичного документу слід розглядати у комплексі джерел до вивчення як життя та діяльності видатного вченого, так і розвитку національної науки, культури, суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. загалом. Цю особливість означеного джерела добре усвідомлювала царська адміністрація, вилучаючи під час обшуку 1914 р. блокноти з записами за другу половину 1910 р. – листопад 1914 р. з метою обґрунтування “австрофільства”, “мазепинства” та інших “гріхів” М. Грушевського.

Щоденні нотатки М. Грушевського дають змогу розглянути публіцистичний доробок вченого в контексті його великої творчої майстерні. Аналізуючи особливості цього унікального джерела, слід зауважити, що згадки про роботу над історичними, публіцистичними, літературними працями, редакційну роботу без перебільшення займають у щоденнику перше й основне місце [530, с. 346]. Завдяки лаконічним записам маємо змогу зафіксувати не лише хронологію підготовки його “Історії України-Руси”, але й обставини, дати, приводи до написання публіцистичних статей, скласти уяву про інтенсивність цієї праці. Публіцистична творчість, яка займає особливе місце у нотатках М. Грушевського, часом змушувала відкладати написання великої історії не на один день, часом перипетії з друком статей чи принципові суперечки з редакторами часописів впливали

на психологічний стан, залишаючи на сторінках “дневника” важливі деталі для розуміння і відтворення досліджуваного процесу.

Вплести суспільно-політичні ідеї та творчість М. Грушевського в широкий контекст національного руху дозволяє насичений інформаційний потенціал мемуаристики відомих українських діячів (Є. Чикаленка, С. Єфремова, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, К. Левицького, Ю. Тищенка, М. Гехтера та ін.) [451; 452; 278; 339; 338; 340; 261; 263; 266; 267; 99; 316; 425; 426; 427; 428; 103].

Унікальними джерелами, активно залученими до розв’язання поставлених дослідницьких завдань, стали епістолярні комплекси М. Грушевського та його кореспондентів [104; 501; 507; 527; 533; 550; 551; 552; 555; 573]. Вони складають четвертий, найчисленніший джерельний комплекс дисертаційного дослідження. Значна частина епістолярію побачила світ у 6-ти томах епістолярної спадщини та окремих публікаціях у наукових виданнях [330; 331; 332; 333; 334; 335]. Поза тим, для проникнення у творчу лабораторію Грушевського-публіциста залучений чималий обшир неопублікованого листування з архівних збірок.

“В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх”, – відзначала М. Коцюбинська [588, с. 18]. Зміст дослідженого листування, наповненого суспільно-політичним змістом та наболілими проблемами тогочасного українства, підтверджує характеристики, подані дослідницею епістолярного жанру. Проблеми тактичних і стратегічних дій української еліти, першочергові завдання на ниві науки, культури, освіти, політики донесли до наших днів унікальні епістолярні діалоги кінця XIX – початку XX ст.

Серед епістолярних джерел, у яких відбилися перші кроки “Літературно-наукового вістника” та оприлюднені на його сторінках націотворчі проекти М. Грушевського, варто відзначити листування вченого

з О. Барвінським, В. Антоновичем, І. Франком, О. Маковеем, В. Гнатюком, М. Комаровим та низку офіційних кореспонденцій [91; 363; 362; 323; 330; 332; 329; 388; 389]. Особливою інформативністю щодо публіцистичної творчості вченого та реакції на неї органів державної влади насичені листи співробітників київської контори вісника І. Джиджори, І. Кревецького, Ю. Тищенка, О. Олеся, Л. Старицької-Черняхівської, В. Леонтовича, М. Гехтера та ін. [371; 350; 407; 356; 429; 333; 334; 335; 285; 287; 103].

Цікаві спостереження щодо численних конфліктів у середовищі тогочасної української еліти зафіксовані у листуванні вченого з Є. Чикаленком, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, П. Стебницьким, В. Липинським, В. Дорошенком, Д. Дорошенком, В. Піснячевським та ін. [78; 97; 95; 98; 105; 110; 111; 285; 286; 298; 303; 310; 321; 325; 327; 330; 331; 332; 334; 351; 352; 357; 371; 387; 421; 422; 444; 467; 690]. Весь нетривалий період видання “Украинского вестника” детально репрезентовано у листах О. Лотоцького, О. Русова, І. Шрага [43; 49; 372; 271; 301; 300; 361; 292;], співпраця М. Грушевського з “Украинской жизнью” – у листуванні з С. Петлюрою [359], з “Ruthenische Revue” та “Ukrainische Rundschau” – М. Комаровим, В. Кушнірем та В. Яворським [299; 288; 41; 55; 54, арк. 14–16], з російськими часописами “Речь”, “Русские ведомости”, “Утро” – М. Мочульським [328], збіркою “Формы национального движения в современных государствах” – А. Кастелянським [38].

Цікавий портрет М. Грушевського як публіциста і суспільно-політичного діяча змальований у епістолярних діалогах Є. Чикаленка з П. Стебницьким, С. Єфремовим, Л. Жебуньовим, В. Винниченком, А. Ніковським, М. Аркасом, О. Олесем та інших епістолярних корпусах діячів українського руху [326; 406; 450; 453; 454; 455; 100; 279; 294; 324; 400; 402; 404; 456, с. 301–365]. Значний інтерес викликають поодинокі листи-відгуки читачів на окремі статті вченого або редаговані ним видання, виявлені нами і введені до наукового обігу.

1.3. Методологія дослідження

Запропонований нами для реалізації визначених у вступі мети і завдань дисертаційної роботи дослідницький підхід передбачає послідовний опис різнорівневого методологічного інструментарію – від обраної історіографічної концепції до конкретних технік (принципів, методів і методичних прийомів), що в сукупності уможливили максимально коректне узагальнення й інтерпретацію розлогого і різнопланового історіографічного та першоджерельного матеріалу.

Сучасні теоретики історіографії на сьогодні запропонували декілька конкуруючих, але багато в чому подібних методологічних концепцій, серед яких дедалі більшу популярність набирає модель нової культурно-інтелектуальної історії. Вона займає доволі значний дослідницький простір і не є напрямом, що спирається на якусь одну наукову парадигму: в ній превалює прагнення об'єднати зусилля фахівців, чиї професійні інтереси пов'язані з дослідженням всіх видів творчої діяльності людини, включаючи її умови, форми та результати – в довгостроковій історичній перспективі.

Нова культурно-інтелектуальна історія першочергово передбачає можливо широкий контекстуальний підхід до обраного історіографічного явища та вже неодноразово продемонструвала свої евристичні переваги при дослідженні грушевськознавчої проблематики [689]. Популяризатор цієї моделі на ґрунті східноєвропейської історіографії Лоріна Репіна вказує, що нова культурно-інтелектуальна історія насамперед орієнтує історіографа на вивчення інтелектуальних феноменів минулого у їхньому конкретно-історичному середовищі існування. “Наразі, – твердить Л. Репіна, – принциповим стає облік взаємодії, що існує між рухом ідей і їх зовсім не абстрактним історичним «середовищем», тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, розповсюджуються, перекидаються, модифікуються, розвиваються” [665, с. 97].

Згадана контекстуальна вимога нової культурно-інтелектуальної історії

орієнтує нас, наприклад, приділяти особливу увагу раніше недооціненій дослідниками проблемі впливу широкого спектру зовнішніх чинників (міжособистісних, громадських, політичних тощо) на тематику та інтенсивність публіцистичної праці М. Грушевського. Наприклад, розгорнута в галицькій пресі на початку XX ст. дискусія стосовно пріоритетних завдань культурного поступу українців спричинила серію виступів львівського професора у справі розбудови середньої та вищої ланки національної школи. Суто зовнішні політичні обставини – перша російська революція та породжені нею конституційні очікування – покликали до життя важливі для тогочасного українства публіцистичні виступи М. Грушевського стосовно шляхів перебудови імперії Романових на федеративних засадах. Таких прикладів можемо наводити багато.

Реконструкція публіцистичної спадщини М. Грушевського в широкому інтелектуальному контексті передбачає також всебічне дослідження її рецепції сучасниками. Звернемо увагу, що обрана методологічна модель орієнтує нас – поряд із з'ясуванням більш відомої специфіки публічної рецепції – також звертати увагу на її приховані від стороннього ока прояви. Тут мається на увазі виявлення широкого спектру оцінок, висловленого у приватний спосіб. Згадана обставина змушує нас приділяти особливу увагу такому виду джерел як его-документи, насамперед, епістолярію та щоденникам. Приміром, саме з листів М. Грушевського до улюбленого вихованця І. Джиджори ми дізнаємося про особливості бачення його публіцистики як колегами, так і численними опонентами. В свою чергу, винятково завдяки щоденнику видатного історика, ми отримуємо унікальну інформацію про психологію його творчої лабораторії. Також лише епістолярні джерела та щоденникові записи дозволяють нам усвідомити всю складність взаємин М. Грушевського з його сучасниками.

Ще одним важливим проявом рецепції публіцистичної діяльності М. Грушевського є її сприйняття в різних національних середовищах та представниками численних партійних угруповань. З огляду на це, ми

присвятили останній розділ нашого дослідження з'ясуванню цієї важливої та, на жаль, досі маловивченої проблеми. Ми намагалися відтворити різноманіття оцінок публіцистичних виступів історика, що прозвучали як з боку українських читачів, так і представників російських і польських демократичних та консервативних кіл.

Дослідницька стратегія культурно-інтелектуальної історії спонукає до врахування, поряд із наукознавчим і культурологічним, також персоналізованого підходу. Йдеться про потребу реконструкції дискурсивної практики дослідника; з'ясування впливу на його творчу лабораторію численних ідейних, соціальних і психологічних чинників. Тому ми намагалися окреслити проблему щоденності публіцистичної діяльності М. Грушевського, наприклад, показати те, як приватні відносини впливали на тематику та темпи його праці. І вкотре найбільш інформативним джерелом для нас є его-документи. Наприклад, саме потреба М. Грушевського спростувати численні інсинуації, викладені в брошурах “Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського” та “Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка”, змусила вченого відкласти численні справи та підготувати ґрунтовну брошуру-відповідь “В обороні правди”, підписану його тогочасними нечисленними симпатиками. Саме нам вдалося встановити, що справжнім автором цього тексту був М. Грушевський.

Як уже згадувалося, модель нової культурно-інтелектуальної історії, як, зрештою, й гуманітарні науки загалом, тяжіють до методологічного плюралізму та міждисциплінарності. Це орієнтує історика науки залучати якомога ширший спектр методологічних і практичних досягнень усіх наук про людину, орієнтує його на всебічне вивчення можливо повного комплексу джерел [658; 663]. Відтак, ми намагалися аналізувати публіцистичну діяльність М. Грушевського не відокремлено, а навпаки – як складову цілісного, органічно взаємопов'язаного феномену його інтелектуальної творчості. Так, історіографічна праця автора “Історії України-Руси” давала

йому необхідні аргументи в публіцистичній полеміці з польськими та російськими громадськими діячами, а його історична ідеологія була інтелектуальним стрижнем всієї творчої діяльності. З огляду на це, поряд із публіцистичними текстами М. Грушевського, ми проаналізували його історико-наукові студії, численні рецензійні матеріали, епістолярій та щоденники.

Зрештою, особливу значущість в новій культурно-інтелектуальній історії посідає інтенсивний мікроаналіз: конкретного тексту, ситуації, творчої особистості чи міжособистісних взаємин у широкому інтелектуальному контексті [664]. Загалом, йдеться про те, що зрозуміти дійсний масштаб інтелектуалів “першого плану” неможливо без докладного знайомства не лише з їхнім оточенням, але й і з загальними цінностями досліджуваної епохи. З огляду на це, в поле нашого зору потрапили вчителі, колеги, опоненти та учні М. Грушевського, котрі в той чи інший спосіб впливали на ідейну еволюцію та тематичну специфіку публіцистики вченого, поглиблювали та розвивали логіку його звернень до громадськості.

Реалізувати щойно окреслену історіографічну модель ми будемо за допомогою різнопланового методологічного інструментарію, котрий, за слушним спостереженням Я. Калакури, постає “взаємопов’язаним, органічно цілісним комплексом трьох основних компонентів: принципи (правила) дослідження, методи (прийоми, способи) пізнання, термінологічний апарат” [570, с. 22]. В основі методологічної конструкції нашої роботи традиційно знаходяться принципи історизму, об’єктивності й ціннісного підходу до минулого.

Так, принцип історизму спонукає розглядати публіцистичну діяльність М. Грушевського винятково в діалектичній єдності, динаміці й еволюції її ідейних і тематичних складових, а також з урахуванням особливостей суспільно-політичної ситуації досліджуваної епохи. Наприклад, слід мати на увазі специфіку публіцистичної праці вченого в Галичині та на Наддніпрянщині, пов’язану з конституційним устроєм Австро-Угорської

імперії та абсолютистським режимом держави Романових. Йдеться про те, що як сучасники М. Грушевського, так і дослідники ХХ ст. нерідко ставили у провину вченому більшу відвертість його висловлювань з приводу українсько-польських взаємин, у порівнянні з українсько-російськими, ігноруючи згадану специфіку. Також вимоги принципу історизму застерігають дослідника від презентизму – намагання аналізувати ключові тези публіцистичних виступів М. Грушевського виключно з позицій викликів сьогодення, що часто практикується, наприклад, при аналізі його федералістської моделі. Зрештою, і така оптика є можливою, але лише за умови її діалектичного співвіднесення з тогочасними реаліями й оцінками публіцистики вченого в контексті його доби.

Принцип об'єктивності, орієнтуючи нас на можливо безсторонній аналіз публіцистичної творчості героя нашої студії, передбачає залучення максимально широкого кола джерел. Це змушує нас постійно тримати в полі дослідницької уваги як схвальні оцінки публіцистики М. Грушевського, так і критичні відгуки – не лише публічного, але й приватного характеру. Тому ми постійно послуговуємося листуванням близьких і знайомих ученого, залучаємо тогочасну мемуаристику.

Зрештою, важливість аксіологічного (ціннісного) підходу до минулого зумовлена тим фактом, що наукове вивчення минулого неодмінно передбачає емоційно-ціннісне ставлення дослідника до предмету дослідження. Тож за допомогою аксіологічного підходу ми окреслювали власне ставлення до публіцистичних ідей М. Грушевського, давали оцінку його громадсько-політичній діяльності. З ціннісним підходом безпосередньо пов'язана реалізація багатьох соціальних функцій історичної науки, насамперед, пам'яті. На наше переконання, лише завдяки історичній пам'яті минуле впливає на сьогодення, що й зумовило вибір теми дослідження, адже багато публіцистичних ідей автора "Історії України-Руси" й по сьогодні не втратили актуальності.

Поряд із принципами, в роботі було використано евристичні можливості низки загальнонаукових методів історичного пізнання: аналізу і

синтезу (як джерельного, так і історіографічного матеріалу), класифікації та типологізації (головно при характеристиці історіографічних явищ); логічного (здебільшого при спробі визначити динаміку та тенденції публіцистичної творчості М. Грушевського).

Звісно, ми послуговувалися й багатьма спеціально-історичними методами. Так, евристичний метод спонукав до коректного дослідження різнопланових джерел. Історико-ретроспективний метод став у нагоді при аналізі історіографії проблеми. Використання історико-генетичного методу дозволило коректно відтворити та простежити становлення публіцистичного стилю М. Грушевського, а також еволюцію проблематики його звернень до громадськості. Для співставлення культурних та історичних явищ ми використовували порівняльно-історичний метод. Зокрема, він став основним інструментом при порівнянні як редагованих М. Грушевським журналів і газет, так і періодичних видань історика з іншою періодикою його часу. В підсумку, це дало змогу простежити динаміку журнального процесу кінця XIX – початку XX ст. Проблемно-хронологічний метод був використаний для з'ясування темпорального виміру динаміки публіцистичних виступів історика, а також при упорядкуванні та логічному розташуванні основних дослідницьких сюжетів. Метод періодизації дозволив маркувати певні етапи інтелектуальної творчості історика. Біографічний метод спонукав до досягнення життєвого та творчого шляху М. Грушевського як цілісного органічного феномену. Зрештою, гармонізувати пізнавальні можливості згаданих методів допоміг діалектичний підхід.

Певне методологічне навантаження в роботі має понятійно-термінологічний апарат, що дозволяє організувати емпіричний історіографічний матеріал. У дослідженні використані гносеологічні можливості ряду наукознавчих термінів – “історіографія”, “джерелознавство”, “публіцистика”, “суспільно-політична думка”, “рецепція”, та ін.

Фокусними для нас є поняття “історіографія”, “публіцистика” та “рецепція”. Ми цілком солідаризуємося з переконанням Я. Калакури, що історіографія – це не лише історія історичної науки, теорії і методології історії, але й спеціальна галузь світової історичної науки, яка вивчає закономірності її зародження, становлення та розвитку, аналізує найважливіші надбання і виступає своєрідним ядром історичної науки, її рефлексивною складовою і формою самоусвідомлення [569, с. 15]. Саме історіографія відстежує, ким і як відбувається історичне пізнання, ким, як, якими методами і на яких джерелах пишеться історія, як реалізується на практиці історичний та інші дослідницькі методи.

Слідом за Марією Титаренко, під “публіцистикою” ми розуміємо напрям літературної і журналістської творчості, який дієво досліджує, узагальнює і трактує з власного погляду важливі суспільно-політичні питання й інші виклики суспільства з метою впливу на суспільну думку та існуючі політичні інститути, використовуючи при цьому засоби логічного мислення та емоційного впливу [705]. Від суто наукового твору публіцистичний відрізняється наявністю виразної суб’єктивної оцінки явищ. Публіцистика покликана формувати громадську думку та спонукати активність громадськості. Ми з’ясували, що важливою властивістю публіцистичного стилю М. Грушевського є науковість, а саме – насиченість численними історичними сюжетами та паралелями. Таке поєднання історіографії та публіцистики виражається в прагненні вченого стереоскопічно осмислити підняту ним вагому громадську проблему та дати їй зважену й точну оцінку, переконати читача у слушності власного бачення ситуації не лише емоційним насиченням дискурсу, але й цифрами, точними даними, покликаннями на першоджерела тощо.

Зрештою, при осмисленні поняття “рецепція” нашу увагу привертає малознаний на українському ґрунті літературознавчий напрямок естетики рецепції. Праці головних його представників – німецьких істориків літератури Вольфгана Ісера та Ганса Яусса – є критичним продовженням ідей

Карла Гуссерля та пізніших герменевтичних досліджень Ганса Георга Гадамера та Поля Рікера [740]. Ключовий методологічний принцип напрямку естетики рецепції полягає в твердженні, що сенс публіцистичної праці постає на перехресті двох перспектив: тексту та його інтерпретації заангажованим читачем. Такий принцип втілюється в методі дослідження рецепції М. Грушевського та полягає у всебічному аналізі різноманітних дискурсів, посталих в результаті лектури текстів ученого зацікавленими читачами протягом досліджуваного періоду. Прихильники напрямку естетики рецепції відзначають існування тривалого діалогу між текстами та їх публічним життям, що дозволяє підкреслити історичний аспект цього діалогу. Звідси виникає розуміння суті історії історіографії, за аналогією з історією літератури, не як традиційної процедури інвентаризації численних оціночних інтерпретацій, а передусім як культурної рефлексії. Аналіз рецепції різножанрових праць М. Грушевського, виконаний на підставі критичних текстів авторства його читачів, пов'язаний з необхідністю постійного усвідомлення їхнього історичного характеру. Адже тексти культури існують не лише у власному історичному часі, але також постійно актуалізуються читачами з інших епох – відповідно до щораз інших традицій читання та у зміненому культурному контексті. У результаті однією з ключових категорій рецепції для нас є “обрій очікувань читача”, котра враховує історичність текстів і їх рецепції. У підсумку, ці методологічні інспірації естетики рецепції вважаємо за найбільш істотні у контексті завдань нашого дослідження, тим більше, що вони є близькими сучасному розумінню історії як авторефлексії пізнаючої культури.

Грунтовний історіографічний аналіз, узагальнений різноплановий джерельний матеріал, обрана концептуальна модель дослідження і дібраний методологічний інструментарій уможливають реалізацію сформульованої у роботі мети та досягнення поставлених відповідно завдань. Залучені джерела репрезентують публіцистичний доробок М. Грушевського як важливе

історіографічне та конкретно-історичне джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст., національної свідомості, інтелектуальної історії, концепції українського національного руху, формування нового українського громадянина. Матеріали дискусій, що розгорнулися в українській, російській, польській пресі довкола націотворчих проектів історика та громадсько-політичного діяча, задокументована реакція офіційних органів державної влади відтворюють процеси рецесії цієї спадщини у різних середовищах суспільства зазначеного періоду. Досліджений і введений до наукового обігу масив мемуарних джерел та епістолярію (насамперед щоденника М. Грушевського за 1902–1914 рр.), дозволяє розглянути публіцистичну діяльність як невід’ємну складову великого націотворчого проекту історика та публічного інтелектуала. Це, на наше переконання, не лише розширить проблематику грушевськознавчих досліджень, але й дозволить актуалізувати чимало складових публіцистичного доробку історика. Варто наголосити також на потенціалі й перспективах як дослідження суспільно-політичних праць М. Грушевського, зокрема його проблематики, так і пошуку нових невідомих архівних матеріалів за темою в Україні та за її межами. Ці перспективи набувають реального змісту у зв’язку з розвитком сучасних наукових комунікацій, презентаціями збірок на сайтах архівів, і, насамперед, започаткованим амбітним проектом е-Архів Михайла Грушевського. Участь дисертанта у цьому проекті дозволяє висновувати про численні джерела для подальших грушевськознавчих студій, зокрема й публіцистичної творчості видатного історика.

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ

Приїзд М. Грушевського в Галичину в 1894 р., за словами видатного суспільно-політичного діяча О. Кониського, знаменував початок “нової історії нашої культури і науки” [100, с. 376]. Молодому професору випала місія розбудови “літературної Січі”, як титулував Галичину О. Кониський, і перетворення її на Український П’ємонт. Духовний наставник пророкував йому й іншу місію – стати для українців Шевченком ХХ століття. Пророцтву О. Кониського судилося збутися. Наприкінці ХІХ ст. з’явився другий після “Кобзаря” Шевченка наріжний камінь, з якого виростали “могутні мури” української державності та соборності – “Історія України-Руси” М. Грушевського. У той самий час вперше прозвучало й публіцистичне слово історика, який закликав до боротьби за вищу національну школу. Наприкінці того ж ХІХ ст. з ініціативи М. Грушевського з’являється ще один унікальний проект – “Літературно-науковий вістник”, який на довгі роки стане соборницькою трибуною проголошення головних ідей і завдань тогочасного українства.

Своїми працями в “Літературно-науковому вістнику” М. Грушевський не лише підносив провідні постулати суспільно-політичної думки, але і формував важливий історіографічний комплекс для її подальшого студіювання. Цю традицію він продовжив і в редагованому ілюстрованому тижневику для народу “Село”. У досліджуваний період кожному з них історія відвела свій видавничий вік: 18 років для “Літературно-наукового вістника”, 18 місяців для “Села”. М. Грушевський став не лише вправним редактором цих рупорів українських змагань, але і першим їх літописцем. У своїх статтях-зверненнях до читачів, які є важливим історіографічним джерелом означеного дослідження, вчений чітко визначив концепцію

журналу й газети, головні постулати редакційної політики, організаційні засади, запроваджувані ним у різні періоди їх виходу в світ [346; 145, с. 282; 146, с. 327; 116; 167; 142, с. 337; 226; 142, с. 375; 224]. Усвідомлюючи важливість поширення української ідеї й поза межами України, після 1905 р., а особливо у період заслання, М. Грушевський поширює публіцистичне слово і через російські періодичні видання, тим самим досить часто збуджуючи полемічний запал своїх опонентів.

Один із сучасних дослідників творчої спадщини М. Грушевського М. Люзняк слушно відзначив, що матеріалізована людська думка є важливим чинником формування національної свідомості та політичної думки [603, с. 522]. Тематичний спектр і суспільний резонанс публіцистичного доробку видатного вченого, в якому матеріалізувалися головні дороговкази національного поступу українства на зламі XIX–XX ст., може слугувати переконливим прикладом цього твердження, а історіографічний та історичний потенціал його праць ще довго буде жити дослідження найрізноманітніших аспектів суспільно-політичного поля означеного періоду.

2.1. Концепція, організаційні засади та редакційна політика

“Літературно-наукового вістника” і “Села”

Заснування “Літературно-наукового вістника” знаменувало одну з висхідних точок формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст., конструювання та відображення політичних поглядів, активного впливу на національну енергію суспільства [728, с. 389–403]. Постанова нового літературного журналу І. Франко назвав “привітом століттю українського національного відродження” [441, с. 469], відзначення якого припало на кінець жовтня – початок листопада 1898 р. Сторіччя виходу в світ перших частин поеми І. Котляревського “Енеїда” було однією з перших знакових акцій Наукового товариства імені Шевченка під проводом його новообраного голови М. Грушевського і співпало з 25-ми роковинами

заснування Товариства як видавничої фундації та 25-літтям літературної праці І. Франка. До цієї ювілейної дати М. Грушевський видав також перший том свого гранд-наративу – “Історії України-Руси”, який стане одним із головних націотворчих проектів ученого.

Оцінюючи цей вікопомний ювілей, у одній із своїх перших публіцистичних праць М. Грушевський наголосив: “Історія нашого літературного відродження є zarazом історією нашого відродження національного й культурного” [220, с. 112]. Розвиваючи думку, далі історик підкреслював: “Завдяки своєму слову Україна стала не об’єктом кабінетної цікавості та романтичних симпатій, а предметом гарячої любові, посвячення і патріотичних змагань. Воно зробило патріотів з антикварів і етнографів. Воно зв’язало живим почуттям одності розділені частини народної території далеко сильніше, ніж могли то робити аргументи етнографії чи історії. Простонародне слово нарешті далеко більше, ніж всякі теорії, зблизило інтелігента до народу, дало йому око й ухо для того, аби бачив народні потреби і чув його змагання й ідеали” [220, с. 115].

Віддаючи особливу шану значенню слова в житті народу, вправно володіючи мистецтвом інтертекстуальності, вчений використав у згаданій праці знамениті поетичні рядки Т. Шевченка: “Возвеличу / малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / поставлю слово”. Таким словом – “сильним і оригінальним” – від початку 1898 р. став “Літературно-науковий вістник”, який врахував досвід “Зорі” (1880–1897 рр.), що виходила під титулом Наукового товариства імені Шевченка, та журналу “Житє і слово” (1894–1897 рр.), редакцію якого провадив І. Франко. Оцінюючи згодом перші 5 років новопосталого видання, один із його редакторів та активних авторів І. Франко підкреслював, що воно увійшло в життя завдяки “невтомним заходам М. Грушевського і його непохитній вірі в живучість нашого слова” [441, с. 469]. Виходу журналу передували програмні положення, презентовані у плані-проспекті, укладеному за участі М. Грушевського, О. Маковея та І. Франка.

Заснування журналу як органу Наукового товариства ім. Шевченка співпадає з послідовною політикою М. Грушевського, спрямованою на академізацію інституції. Розвиваючи задуми О. Кониського і В. Антоновича, М. Грушевський мислив майбутню українську академію як локомотив національного відродження, здатний сформувати українську наукову еліту та обґрунтувати підставовість українських претензій на самостійність. Саме тому дослідники життя та діяльності М. Грушевського неухильно стверджують, що НТШ посідає чільне місце серед націотворчих проектів історика [518, с. 19; 657, с. 58]. Запроваджену стратегію він поширював і через видавничі проекти, успіх яких був запорукою набуття академічного статусу та виявом наукової потенції Товариства. Цей курс отримав втілення і в концепції та редакційній політиці “Літературно-наукового вістника”, створеного на протигагу політичним та ідеологічним друкованим органам [578, с. 30].

Поєднання високої науки й літератури в одному виданні, що знайшло своє відображення і у його назві, свідчили про народження часопису нового європейського типу та перші кроки українців на шляху до європейського культурного простору [146, с. 327; 578, с. 17, 33–34]. Оцінюючи ініціативу М. Грушевського щодо заснування “Літературно-наукового вістника” під фірмою НТШ, майбутній член редакційного комітету О. Маковей зауважував, що своїми виданнями Товариство “документує нашу дозрілість і спроможність до розвою власної науки” і їх “не заступлять публіці жадні політичні днівники” [332, с. 245–246]. Непересічний організаційний таланти, послідовна редакційна політика дали змогу М. Грушевському вже на старті забезпечити успіх видання.

Повертаючись до витоків “Літературно-наукового вістника” без “готової теки” та з несправедливою критикою, І. Франко наголошував, що голова НТШ “особливо в перших роках видання, поки не стало воно сильно на ноги, багато працював у ній, несучи на собі вповні безінтересовно не тільки літературну, а й більше механічну, чисто редакційну роботу” [441, с.

470]. Численні збережені кореспонденції задокументували і цей підсумок І. Франка, і запроваджені високі редакційні стандарти, і виняткову увагу М. Грушевського до читацької аудиторії та всіх проблем видання журналу як у перші місяці виходу в світ, так і подальші роки (Додаток А).

У досліджуваний період (1898–1914 рр.) редакція ЛНВ зазнала чимало змін, про які його фундатор докладно інформував своїх читачів [146, с. 327]. Від першої книжки її провадив редакційний комітет у складі О. Борковського, М. Грушевського, О. Маковея та І. Франка. У січні – вересні 1898 р. обов’язки відповідального редактора виконував М. Грушевський (у липні – вересні спільно з О. Маковеем), у жовтні 1898 р. – березні 1899 р. – О. Маковей. У травні 1898 р. О. Борковський вийшов з редакційного комітету. З квітня 1899 р. О. Маковея, який отримав стипендію для наукових студій у Відні, замінив В. Гнатюк. Відтак, упродовж квітня 1899 р. – грудня 1906 рр. до редакційного комітету входили М. Грушевський, В. Гнатюк та І. Франко, обов’язки відповідального редактора виконував В. Гнатюк [441, с. 471; 578, с. 45–80]. На активній участі у журналі в перші роки, коли видавництво “ставилося на ноги” й доводилося грати “ролю головного редактора”, М. Грушевський наголошував у своїй автобіографії [118, с. 227–228].

У січні 1907 р. – березні 1912 р., будучи офіційним видавцем, М. Грушевський взяв на себе “головний провід журналу” [201; 638; 532; 577; 710; 595; 729]. Посади формальних редакторів, отримавши відповідні дозволи Київського тимчасового комітету у справах друку, у цей період виконували Ф. Красицький, С. Веселовський, М. Гехтер та О. Лисенко [8, арк., 1–2, 14, 17–17 зв., 719, с. 94]. Важливу роль на початковому етапі діяльності київської редакції відіграли І. Джиджора, І. Кревецький, Л. Будаї (М. Котик), Ю. Сидоряк, В. Скрипчук, спроваджені М. Грушевським зі Львова для організації видавничого процесу. З осені 1907 р. до 1913 р. незмінним управляючим київської редакції та контори “Літературно-наукового вістника” був Ю. Тищенко, який прибув до Києва з паспортом

галицького зецера П. Лаврова [333; 40; 350; 47; 48; 335; 426; 424]. У квітні 1912 р. М. Грушевський опублікував заяву про зняття з себе обов'язків головного редактора, наголосивши, що після перенесення редакції ЛНВ до Києва за 5 років “техніка журналу наладилася; він забезпечив собі постійну участь цілого ряду визначних письменників, значно розширив і зміцнив круг читачів по обидва боки кордону” [201]. Від того часу й до початку Першої світової війни вчений активно співпрацював із новоствореним редакційним комітетом у складі О. Олеса, Л. Старицької-Черняхівської та Ю. Тищенко[720].

Особливий інтерес для реконструкції процесу становлення “Літературно-наукового вістника” представляє епістолярний діалог фундатора видання з досвідченим журналістом О. Маковеєм [330, с. 109–132; 302, с. 240–286]. За підрахунками дослідниці цього листування Г. Бурлаки, з 63 відомих на сьогодні листів О. Маковея до М. Грушевського за 1896–1906 рр. 15 написано за два з половиною останніх місяці 1897 р. М. Грушевського непокоїло, а часом “боліло”, і питання розробки структури журналу, і його зміст, і “росизми”, і відповідна коректа, і вчасний вихід кожної книжки. Завжди переймався рівнем надісланих до друку матеріалів, не бажаючи “примітивними пробами пера [...] легковажити українців” [288, с. 69]. Він встигав перелічувати всі твори, статті, хроніку та надсилати “замітки” до окремих із них. А репліка “я не маю часу вести сам журнал одною рукою і взявсь в надії, що за кілька місяців справа піде і без мене” [300, с. 115] свідчить про первісний план голови НТШ визначити концепцію видання, забезпечити його організацію й передати в руки досвідчених редакторів, якими були і І. Франко, і О. Маковей.

Однак, незважаючи на численні перешкоди, певну суспільну апатію й голоси критиків, з якими журнал зустрівся в перші місяці виходу в світ, слова О. Маковея в листі від 30 травня 1898 р. “була би біда без Вас” мимоволі визначили долю багатолітнього керманіча ЛНВ [332, с. 263]. Його захопив цей унікальний проект загалом і зокрема можливість із кожним роком

розширювати публіцистичні розділи й представляти на сторінках журналу тогочасну історію “суспільних змагань”, “національного розвою”, наукового, культурного життя України, брати участь в обґрунтуванні ідеології українського руху та визначенні головних постулатів суспільно-політичної думки [108]. Серед тогочасних активних діячів українського руху не було провідника такого масштабу як М. Грушевський – далекоглядного стратега, людини фундаментальних проєктів, зорієнтованих на всеукраїнські інтереси. Одним із таких проєктів був, безперечно, “Літературно-науковий вістник”.

Двері редакційно-видавничої лабораторії “Літературно-наукового вістника” привідкриває також листування М. Грушевського з І. Франком, В. Гнатюком, І. Джиджорою, І. Кревецьким, В. Козловським, Ю. Тищенком, О. Олесем, Л. Старицькою-Черняхівською, які в різні роки досліджуваного періоду складали команду журналу. За цими джерелами можемо реконструювати співпрацю з авторами та читачами, літературні дискусії, суспільні полеміки, що виникали час від часу навколо редакційної політики “Літературно-наукового вістника”, повсякденну напружену працю над упорядкуванням кожної книжки. Це листування також однозначно спростовує тезу Б. Червака, що в період видання журналу у Львові М. Грушевський “ніколи до редагування «ЛНВ» безпосередньо не втручався” [726, . 7]. Імовірно, автор мав на увазі насамперед роботу з коректою, яку виконували І. Франко і В. Гнатюк, однак ці обов’язки були, безперечно, важливі, але далеко не головні для членів редакційного комітету. Кожний лист, у якому в тому чи іншому контексті постає справа видання та редагування ЛНВ, засвідчує виняткову увагу й безпосередню участь історика у становленні та розвою унікального літературного та суспільно-політичного журналу.

Програма видання, розроблена членами редакційного комітету, вперше була оприлюднена в журналі “Зоря” за 1 (13) листопада та 15 (27) грудня 1897 р. Вона визначила концепцію “Літературно-наукового вістника”, головна сутність якої полягала насамперед у необхідності “ввести нашу

суспільність у круг [...] загальнолюдських інтересів і ними освітити й наше народне жите” [368; 368]. У листі до І. Франка, який готував оголошення і план-проспект ЛНВ, М. Грушевський наголошував на принципових моментах зазначеного меморіалу, зокрема на “змаганні до всеукраїнськості”, “чистоті мови”, “обов’язках піддержати цей орган” [330, с. 83]. Уже в цих фразах були сконцентровані та поєднані головні концептуальні засади видання загалом та його редакційної політики зокрема.

У контексті головного стратегічного річища Наукового товариства імені Шевченка, під патронатом якого “Літературно-науковий вістник” виходить у 1898–1905 рр., визначалася й концептуальна засада видання як журналу з надпартійним національно-демократичним характером. У редакційному зверненні до передплатників наприкінці 1900 р. М. Грушевський, В. Гнатюк та І. Франко категорично відстоювали запроваджений принцип: “Не пристаючи до жадної літературної «школи», не присягаючи ні на яку теорію, держачися критично супроти всяких політичних і соціальних напрямів, редакция радо отворить свої шпальти для всякої думки, що буде поперта річевими доказами і виложена талановито. Редакция бажає, щоб поле літературної і загалом духової творчости і продуктивної думки було тим спільним ґрунтом, на якому б могли єднатися всі розрізнені партійними суперечками – всі, кому дороге наше рідне слово, хто вірить у будущину нашої нації” [108, с. 2].

Наголошуючи на цьому редакційному кредо через декілька років, І. Франко зауважував, що орган Наукового товариства імені Шевченка не міг бути органом жодної політичної партії, а тому його відразу поставили “здалека від партійних суперечок і біжучої політики” [441, с. 491–492; 443, с. 38; 108, с. 4]. Підсумовуючи здобутки та визначаючи напрями подальшого розвитку вісника, у статті з нагоди дев’ятого року його видання М. Грушевський підкреслив, що редакції вдалося втримати проголошені принципи, даючи місце на сторінках журналу репрезентантам різних поглядів, напрямів, теорій і творчих стилів [346, с. 494; 713; 714; 707]. На цій

ключовій редакційній платформі вчений наголошував і у протоколі допиту після арешту в листопаді 1914 р.: “Журнал цей намагався освітлювати українські питання незалежно від партійних точок зору” [358, с. 15].

Пильнуючи завжди провідні ідеї програми видання, долаючи “домашнє короткозоре суперництво”, М. Грушевському вдалось згуртувати довкола ЛНВ визначних репрезентантів літератури, науки, публіцистики, громадсько-культурного життя України [600]. Журнал став публічною трибуною народовців і радикалів, членів Української національно-демократичної партії і Української загальної позапартійної організації, інших партій, товариств і громадських організацій.

Перманентні конфлікти в НТШ не стали для ЛНВ надійним запобіжником від партійних полемік. Одна з них проявилася під час чергової “статутної кризи” Товариства 1904 р. Керуючись емоціями й особистими образами, один із публічних речників опозиції М. Павлик особливе місце відводив ЛНВ, вважаючи членів редакційного комітету “не компетентними у літературних справах”. Він пропонував передати журнал під опіку всіх секцій, обрати одного редактора – І. Франка, “але контролювати редагування і навіть цензурувати праці, призначені для «Вістника»” [280, с. 17].

Загострилися відносини і з лідерами УНДП, керівництво якої стояло за конфліктами в середині НТШ. Приводом послужила дискусія, розгорнута М. Грушевським на початку 1905 р. на сторінках ЛНВ щодо першочерговості відкриття не театру, а українських приватних шкіл та гімназій [230; 698]. Ця полеміка мала “загальніший підклад”, так як провідники партії підозрювалися в планах нового компромісу з поляками, накликанні до “старої рабської угодовості” [118, с. 233; 142, с. 375]. Щоб відстояти концептуальні засади журналу та уникнути непередбачуваних наслідків впливу опозиційних кіл на редакційну політику ЛНВ, 25 (12) березня 1905 р. на нараді у складі М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка та С. Томашівського було прийнято рішення “«Вістника» забрати з Тов[ариства], аби увільнитися з цензури” [19, арк. 69]. Вперше питання про

перехід ЛНВ під фірму іншої інституції М. Грушевський порушив на засіданні Виділу 29 березня 1905 р., який 12 квітня 1905 р. ухвалив передати журнал Українсько-руській видавничій спілці, яка постала, як і сам вісник, під час святкування 100-річчя українського літературного відродження [59, арк. 60, 64 зв.]. Червнева книжка ЛНВ за 1905 р. вийшла вже під титулом Видавничої спілки.

Новопосталий журнал бачився його засновникам як рупор національної ідеї та репрезентант українських письменників з обох боків Збруча [578, с. 19]. Він став одним із небагатьох тогочасних видань, яке наближало злуку Наддністрянської та Наддніпрянської України та визначало логістику спілкування національної еліти Галичини та Великої України. У план-проспекті журналу ця концептуальна засада набула пріоритетного значення: “Редакція постарається скупити літературні сили з цілої України-Руси і сотворити з Вістника відповідний культурний орган для цілого нашого народу” [367, с. 476]. На соборності як маяку редакційної політики ЛНВ М. Грушевський невтомно наголошував при кожній можливості, незмінно називаючи журнал всеукраїнським [346; 145, с. 282; 146, с. 327; 167; 142, с. 337, 375]. Визначений курс повсякчас набував реального змісту.

Наприкінці першого року видання у зверненні до читачів редакційний комітет акцентував увагу на своїй стратегічній меті: зробити ЛНВ “огнищем спільної духової праці” [108, с. 4–5]. Цю мету підтримували читачі й автори журналу, надсилаючи свої відгуки. Серед них був і один з активних учасників Української семінарської громади у Києві, керівником якої на початку 1890-х був М. Грушевський, перший оглядач суспільно-політичного життя підросійської України в “Літературно-науковому вістнику” О. Лотоцький. У листі до М. Грушевського в березні 1898 р. він висловлював свої міркування: “Мені здається, що то думка справедлива, щоб Вістник був зв’язком між Галичиною та Україною російською” [43, арк. 306–307]. Про перші плоди соборницької концепції ЛНВ свідчить участь у виданні в 1900 р. понад 50 осіб “заграничних” із загального числа 80 авторів [204, с. 484].

Реалізація соборницьких постулатів була нерозривно пов'язана не лише з участю авторів із обох боків Збруча, але й доступом вісника до читачів Наддніпрянської України. Усвідомлюючи всю вагу справи, не раз доводилося торувати дорогу журналу до адресатів і через заборону 1901 р., і через нові перешкоди у вигляді запровадженого з березня 1906 р. непомірно високого мита на закордонні українські книжки, названого М. Грушевським “новим хинським муром між Україною галицькою й російською”. Однак, це не могло зупинити бажання “повніше досягнути всеукраїнський характер” ЛНВ за змістом, напрямом, складом учасників [140, с. 337; 146, с. 327].

Переміни, які віщувало ХХ століття для Наддніпрянської України, прийшли лише з першою російською революцією 1905–1907 рр. Знакові, на перший погляд, події, принесені нею – царський маніфест від 17 жовтня 1905 р. про непорушні основи громадянських свобод, втрата чинності Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р., нові правила про пресу, вибори до Державної думи – покликали М. Грушевського до активної громадської, науково-видавничої, культурно-освітньої діяльності на теренах підросійської України. Як 10 літ перед тим, коли 28-річний магістр був “спроваджений” до Львова для створення спільної наукової, культурної бази для всіх частин України, реалізації ідеї “Галичина – український П’ємонт”, тепер уже визнаний історик, фундатор власної наукової школи, автор 5-ти томів “Історії України-Руси”, голова НТШ активно “спроваджує” свою енергію до Києва, переносючи на Велику Україну спільні здобутки.

Як головний речник ідейно-культурної соборності, М. Грушевський прагнув тим самим довести до логічного завершення соборницьку свідомість галицьких і наддніпрянських українців. Вважаючи, що постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр – Київ, він скеровує свої ініціативи на перетворення золотoverxого на загальноукраїнський П’ємонт [135, с. 381]. Адже саме тут, на теренах Великої України, де мешкало етнічних українців майже у вісім разів більше, ніж у Галичині, вирішувалося питання української *irredent-u*.

Впродовж 1906–1914 рр. життя історика було поділено між двома “українськими крилами в могутнім національнім леті” – Києвом і Львовом [496].

Найпершою акцією Грушевського на київському ґрунті стало перенесення сюди ЛНВ, “аби він у ще більшій повноті міг вернути собі давній всеукраїнський характер” [146, с. 328]. Щоб перекинути цей новий міст між двома частинами української землі у вигляді ЛНВ, потрібно було докласти чимало зусиль і наполегливості. Високі ідейні спонуки цієї акції не давали права зазнати поразки. Щоб підготувати відповідний ґрунт для успішної реалізації такого важливого кроку, М. Грушевський наприкінці 1906 р. і на початку 1907 р. неодноразово звертався до читачів як Галичини, так і Великої України з переконливими словами, що це починання, як і всі українські справи, буде щасливим, сприятливим, вдалим. Саме у цих посланнях, які є джерелами першорядного значення означеного дослідження, вчений в черговий раз робить акцент на головних концептуальних засадах вісника: надпартійність та всеукраїнський характер. До цього ж циклу джерел належить і стаття вченого “Галичина і Україна”, написана у грудні 1906 р. Наголосивши на ролі Галичини як українського П’ємонту, як “всеукраїнської фабрики”, де багато років велась національна робота для цілої соборної України, М. Грушевський закликав до зближення Галичини й Великої України [135].

Інформуючи читачів про всі деталі проекту, у своїх зверненнях М. Грушевський повідомляв також про позицію “товаришів-киян”, які ще восени 1905 р. відхилили його ідею, радячи “сидіти і не рипатися”, та заснували аналогічний журнал [145, с. 283; 226, с. 63; 236, с. 63; 146, с. 328; 532; 638]. “Нова громада”, яка виходила в Києві упродовж 1906 р. за підтримки й участі В. Леонтовича, Є. Чикаленка, Б. Грінченка, С. Єфремова, стала одним із каменів спотикання між лідерами українського громадянства у Києві та М. Грушевським щодо здійснення його плану.

Не сприяли цьому і “домашнє короткозорє суперництво” та “кружковість”, в результаті яких скептиків чи прихованих або відвертих супротивників акції перенесення ЛНВ було набагато більше, аніж симпатиків [140, с. 337; 19, арк. 92; 510, с. 150–153]. Частина колишніх прихильників із видавничого товариства “Вік” (С. Єфремов, В. Дурдуківський) зблизилася з Б. Грінченком, творячи спільну опозицію до М. Грушевського. Серед “грінченківців”/“гоголівців”, як називали групу, що протистояла “грушевківцям”, не знайшла підтримки також ідея про об’єднання ЛНВ і “Нової громади”. Як відзначав завідувач видавничими справами М. Грушевського у Києві в 1907–1913 рр. Ю. Тищенко, по суті якихось партійних чи ідеологічних розбіжностей між цими групами не було, й непорозуміння ґрунтувалися більше на амбіції окремих осіб [423; 236, с. 61–65].

Утаємничений у всі тогочасні міжособистісні непорозуміння Є. Чикаленко підтримував ці міркування: “Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства, булави, не попустять. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилюлися всі українці, крім тих, що претендували на гетьманство, як напр. Науменко та Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди «Літературно-Наукового Вістника» переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення ЛНВ до Києва ще в кінці 1905 року” [451, с. 124; 512, с. 118–121].

Шукаючи прихильників перенесення ЛНВ серед відомих діячів українського руху, у вересні 1906 р. М. Грушевський неодноразово зустрічався у Києві з Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, П. Стебницьким. Його заклики до “концентрації” вплинули, і після певних вагань Є. Чикаленко підтримав далекоглядну ідею, незважаючи на категоричну позицію

Б. Грінченка, яку керманіч вісника згодом назве “некоректним учинком” [19, с. 126 зв.–128; 71, № 52031].

Союзниками вченого, окрім киян Є. Чикаленка та В. Леонтовича, стали також українські діячі з Петербургу – П. Стебницький та О. Лотоцький [512]. П. Стебницький з радістю сприйняв перенесення ЛНВ, сподіваючись, що Київ отримає шанс стати центром культурної й політичної роботи, та шкодував, що не може стати до Грушевського “у науку” [49, арк. 71–71 зв.]. О. Лотоцький розглядав “сміливий” план творення інституціональних проектів у підросійській Україні як здійснення багатолітньої мрії українців, які працювали в Галичині з надією перенести колись результати своєї праці “на сей бік кордону” [43, арк. 245]. Як свідчить один із пізніших листів, до нечисленних прихильників планів М. Грушевського належав і “віківець” Ф. Матушевський: “З самого початку, як може пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Києва, повели розмову про перенесення «ЛНВ» до Росії, я, здається, чи не один тільки й висловився за таке перенесення, зважаючи як на трудність вести далі «Нову громаду», так і особливо на те, що співати тільки на своєму крилосі своєї, не бажаючи навіть дослухуватися співів на другому крилосі, – річ шкідлива” [44, арк. 64–70].

“Нова громада”, яка була певним контрзаходом планам Грушевського, за свідченнями Є. Чикаленка дала за рік більше 10 тисяч карб. дефіциту, що стало головною причиною закриття видання. І в цьому він не бачив провини ані “Літературно-наукового вісника”, ані М. Грушевського [452, с. 19].

Не зустріли особливого захвату та прихильності наміри М. Грушевського і серед співредакторів ЛНВ у Львові. Після двосторонньої наради львівських і київських діячів, 6–8 листопада 1905 р. вчений занотував у щоденнику, що гадку про перенесення до Києва і І. Франко, і В. Гнатюк “прийняли зимно” [355, с. 67]. І хоча М. Грушевський у зверненні до галицьких читачів обіцяв, що редакція не зазнає змін, однак ні І. Франко, ні В. Гнатюк не могли перебратися до Києва. Їхнє співробітництво з ЛНВ продовжувалося, але лише в якості авторів. Інтенсивність публікацій

В. Гнатюка значно зменшується, переважно він опікується ЛНВ як директор Видавничої спілки [600, с. 60–73; 329, с. 41–51]. Так поступово “розійшлася наша фамілія”, про що з сумом констатував М. Грушевський у своєму щоденнику в середині жовтня 1907 р. [19, арк. 162]. Незважаючи на всі застереження й ризики, проявляючи впертість, а часом авторитаризм, М. Грушевський неухильно відстоює концептуальні засади видання, підпорядковуючи їм тактику та редакційну політику. Аналізуючи ці стратегічні та тактичні підходи, сучасний відомий грушевськознавець І. Гирич слушно наголосив, що коли поставити на терези важливість збереження у ЛНВ І. Франка як редактора та справу долучення Великої України до загальнонаціонального проекту, міркування суспільного всеукраїнського інтересу виглядають без порівняння важливішими [512, с. 107] (Додаток Б).

Реалізувати соборницьку акцію доводилось у боротьбі з галицькими та наддніпрянськими партикуляризмами, одночасно долаючи опір з боку речників політичної думки у Російській та Австро-Угорській імперіях, а також цісарської адміністрації та цензури. Так, начальник Київського охоронного відділення М. Кулябко відкрито обурювався намірами М. Грушевського й погрожував посадити його у в'язницю: “Якщо не задоволений він Росією, то нехай сидить у своєму Львові і кричить на все горло, а не приїздить сюди” [334, с. 112].

У цей самий час знявся лемент у польських та москвофільських часописах Львова, яких розлютили мотиви перенесення ЛНВ до Києва, оприлюднені М. Грушевським у зверненнях до читачів. Особливий гнів і тривогу викликала його теза про зближення Галичини з Наддніпрянською Україною, яка допоможе вирвати Галичину з польських обіймів. Оповідуючи про випадки публіцистів “Dziennika Polskiego”, “Słowa Polskiego” та “Галичанина”, на початку 1907 р. у статті “Крячуть ворони...” М. Грушевський іронічно писав: “Львівський «Dziennik Polski» пролив крокодилеві сльози над сумною долею руського (українського) народу в

Галичині і тим бездоріжжям, на яке зводять його такі люди, як я. [...] І він на закінчення тільки гречно питає мене, чи я б не схотів [...] сам забратися зі Львова?” [167, с. 11].

І все ж перенесення “Літературно-наукового вістника” до Києва відбулося, ставши перемогою не лише М. Грушевського, але і всього українства. 24 (11) грудня 1906 р. вчений отримав офіційний дозвіл на видання ЛНВ у Києві з відповідною програмою [8, арк. 1–2 зв.; 432, с. 421] і взявся за реалізацію плану, значення якого згодом підсумував співробітник журналу В. Дорошенко: “Зберегти своє домінантне становище, яке займав він стільки років, міг ЛНВ тільки при умові перенесення його зі Львова до Києва. [...] Треба було не допустити розійтися двом віткам одного українського народу, не дати витворитися окремим центрам і окремим племенам – галицькому й наддніпрянському. Треба було виплекану у галицькому Піємонті, за межами досягнення російської жандармерії й охоранки, ідею соборности пересадити на степи України, щоб із слова стала вона ділом” [257, с. 532].

Київські будні “Літературно-наукового вістника” розпочалися як з проблем організаційно-технічного характеру, так і з нелегкої боротьби зі “зброєю” царської адміністрації: тимчасовими закриттями, штрафами, конфіскаціями, арештами.

Спостерігаючи за бурхливою діяльністю видатного історика впродовж першого року видання ЛНВ у Києві, його учень і помічник І. Джиджора писав: “На його голові тільки спочиває клопотів і робот, якими можна обділити сотню розумних людей і ще було б для них заможно” [68]. Невтомна енергія й гостре публіцистичне слово М. Грушевського забезпечували заслужений авторитет видання, який він постійно підносив при кожній нагоді. У статті “Час не жде!” називав ЛНВ “огнивом, що лучить культурне життя обох частей нашої землі” [224, с. 61]. Красномовним свідченням авторитету журналу служить лаконічна фраза редактора “Ради”

А. Ніковського в день його закриття з початком Першої світової війни: “Le roi est mort!” [“Король помер!”] [455, с. 281–282].

Як уже не раз зазначалося, концептуальним засадам ЛНВ, розробленим і впровадженим М. Грушевським, була підпорядкована редакційна політика з широким спектром питань, скерованих на вироблення високих стандартів видання, розробку програми та тематичної спрямованості, добором авторів і роботою з читацькою аудиторією, управлінням організацією та персоналом, маркетингом та фінансами.

Від часу заснування ЛНВ М. Грушевський взяв під свою опіку всі найважливіші редакційно-організаційні проблеми, розпочавши їх із розробки програми видання та його архітекτονіки. Запрошуючи О. Маковея до редакційного комітету, ще в першій половині 1897 р. він подав у своєму листі план-проспект, який передбачав публікацію художніх творів (оригінальних і перекладних), літературно-критичних статей, оглядів української та зарубіжної літератури й життя, бібліографію [91, с. 62–64]. Обговорюючи цей проспект в епістолярному діалозі з О. Маковеем, прислухається до його порад. Зокрема, приймає пропозицію про перейменування рубрики “Місячна хроніка” на “З життя і письменства” або просто “З життя”, куди “можна всяку всячину завести, бо вкінці і письменство, і політика, і театр, і концерти – все те також життя”.

Чіткий поділ опублікованих матеріалів за рубриками зі сталими назвами у перші роки виходу “Літературно-наукового вістника” виробляється поступово, хоча наповнювалися вони згідно програми: I. Оригінальна белетристика і переклади найбільш інтересного і важного з чужих літератур: повісті, оповідання, драматичні твори і поезії. II. Оригінальні і перекладні статті про найважливіші здобутки вселюдської науки і наш науковий рух. III. Критично-літературні студії з нашого і чужого письменства. IV. З життя й письменства: хроніка літератури й культурного життя українсько-руського народу в Австрії і Росії. V. Огляди літератури й

культурного життя в світі слов'янським і германо-романським. VI. Бібліографія.

Однак, не в кожній книжці ЛНВ були представлені всі структурні підрозділи, за виключенням постійної “Хроніки і бібліографії”, за яку в 1899–1906 рр. відповідав В. Гнатюк. Так, зокрема, упродовж 1898–1900 рр. 1-й та 2-й розділи заголовків не мали, 3–6 розділи поділялись на сталі підрубрики, які вели переважно І. Франко, О. Маковей та М. Грушевський: “Новини нашої літератури”, “З життя письменства”, “З російської України”, “З культурного життя на Україні”, “З чужих літератур”.

Такі постійні відділи схвально сприймалися читачами, про що свідчать відгуки, зокрема М. Комарова. Дякуючи, що М. Грушевський взяв на себе таку важливу справу, відомий український діяч у Одесі водночас висловлював побажання розширити відділ бібліографії, сповіщаючи читачів про вихід кожної української книжки [299].

Зі стабільною акуратністю вже з перших книжок виходили розлогі тематичні огляди “З російської України”, автором яких за пропозицією М. Грушевського виступав О. Лотоцький (під псевдо “Spectator”) [599, с. 124–127; 43, арк. 37–307; 600, с. 208–210; 456, с. 38, 237–239]. Власне ця співпраця О. Лотоцького з “Літературно-науковим вістником” поклала початок формуванню публіцистичної школи М. Грушевського. Поступово з’являються нові рубрики, наприклад “Дещо з сучасного російського життя”, “Наукові листки”, “Дискусії”.

З 1904 р. усі матеріали книжок ЛНВ структуруються за наступними розділами: I. Поезії. II. Повісти, новелі, драми (з 1907 р. – “Повісти, новелі, драми, мемуари”). III. Література, наука, штука. До останнього, третього розділу у 1904–1907 р. належали й огляди суспільно-політичного життя, які, як і вся публіцистична складова журналу в досліджуваний період були сферою відповідальності М. Грушевського. Їхня доля та структура в архітектоніці томів ЛНВ вирізнялася особливою динамічністю, повсякчас змінюючись. Глибокі зміни в суспільстві, спричинені головним чином

російською революцією, обумовили особливу увагу фактичного редактора журналу до публіцистичних матеріалів. Залишаючи сталими розділи белетристики, після перенесення ЛНВ до Києва були внесені зміни насамперед у розділ “Література, наука, штука”, який з 1907 р. отримав назву “Література, наука, суспільне життя”. Поступово структуруються, а з квітня 1908 р. огляди виділяються в окремий, четвертий, розділ. У своєму зверненні до читачів з нагоди першого року видання ЛНВ у Києві, М.Грушевський повідомляв про розширення матеріалів з політичного і суспільного життя [142, с. 339]. Окрім популярного тематичного напрямку “З австрійської України” (М. Лозинський, Є. Левицький, І. Кревецький, Ignotus (І. Джиджора), Л. Цегельський), запровадженого ще 1906 р., з’явилися огляди “З українського життя”, “З російського життя”/“З російсько-українського життя” (Ф. Матушевський, П. Смуток (П. Стебницький), М. Гехтер, В. Піснячевський, С. Черкасенко), “За границею”/“З заграниці” (Закордонний (М. Лозинський), В. Панейко, Є. Левицький, М. Данько (М. Троцький)) [600, с. 55, с. 195, 204–207, 250–258, 286, 318–319, 323–325; 728, с. 496–534].

Бурхливого розвитку публіцистика ЛНВ набула саме завдяки праці на цій ниві самого історика та залучення широкого кола авторів до дослідження й аналізу суспільних процесів, актуальних проблем українського життя в Україні, Росії та Австрії. Окремі суспільно-політичні праці М. Грушевського поступово набували циклового характеру. Зокрема, у 1905–1906 рр. він друкує низку репортажів про діяльність Державної думи Російської імперії та українського парламентського клубу із циклу “З біжучої хвилі” (15 статей). 1907 р. автор об’єднав праці в однойменну збірку з надією, що вони не лише підсумують здобуте, але і вкажуть шляхи, якими повинна йти національна робота в майбутньому [253, с. 196].

У 1907–1914 рр. на сторінках ЛНВ М. Грушевський запровадив серію статей про злободенні проблеми тогочасного українства з циклу “На українські теми” (35 статей) [235, с. 293–382; 236, с. 3–250]. Власне, у київський період ця рубрика стала органічним продовженням попередньої –

“З біжучої хвилі” (1905–1906). У своєму щоденнику історик постійно згадує про підготовку суспільно-політичних праць із циклу “На українські теми”. Зокрема, 30 червня (за ст. ст.) 1909 р. занотував: “Джиджора делікатно нагадує, що в сім році не було “Україн[ських] тем” [19, арк. 281]. Є. Чикаленко також радив частіше писати “На українські теми”, щоб приваблювати передплатників, а Л. Жебуньов читав їх на зібраннях в Українському клубі у Києві, поширюючи головні думки праць серед широкої публіки [334, с. 118].

За своєю історіософською глибиною, детальністю суспільно-політичного осмислення теми, впливом на широкий загал читачів статті під рубрикою “На українські теми” мають бути поставлені на одному рівні або вище за видатні тогочасні твори – “Україна irredenta” Ю. Бачинського, “Самостійна Україна” М. Міхновського та ін. Усвідомлюючи актуальність порушених тем і бажаючи підсумувати здобутки суспільно-політичної історії України кінця XIX – початку XX ст., М. Грушевський мав намір видати праці із циклу “На українські теми” окремою збіркою. До цієї ідеї він повернувся в роки Української революції 1917–1921 рр. Зокрема, у виданнях політичної публіцистики цієї доби зустрічаються оголошення про друк збірок “Антракт. На українські теми 1907–1914 рр.” та “Під хмарою стоячою. З українського життя”. Цей нереалізований задум засвідчував непроминуність закладених у публіцистиці М. Грушевського головних постулатів суспільно-політичної думки, реалізувати які випало українському народові вже на новому історичному етапі.

На відміну від тематичних оглядів, статті з циклів “З біжучої хвилі” та “На українські теми” носили концептуальний характер, визначали “обличчя” журналу та запроваджували нові публіцистичні методи висвітлення української дійсності: від відвертих розмов про “наші домашні болячки” до потреби піднесення “енергії оптимізму”. М. Грушевський настановляв і авторів суспільно-політичних оглядів “не перебільшувати пессімізму” [728, с. 462, 483; 49, арк. 104]. Ці нові підходи відразу ставали предметом

особливої уваги і читачів, і оглядачів. Так, як тільки у травні 1907 р. вийшла стаття “На українські теми. Гріхи наші”, на сторінках “Ради” з’являється ґрунтовний аналіз С. Петлюри: “Грушевський вірить у велику будуччину українського народу, він більше, ніж хто інший потрудився і зробив для українського руху, для нього, як видатного вченого і громадського діяча, зовсім ясні і темні, і світлі сторони українського життя. І от це знання, ця любов до рідного краю і народа дає йому право одверто сказати гірке, прикре слово правди своїм землякам” [369, с. 2].

У 1911 р. у розлогіму огляді книжок “Літературно-наукового вістника” М. Вороний відзначав: “Вже чотирнадцятий рік видається «Літературно-Науковий Вістник» і за весь час свого існування він був і є найповажнішим єдиним в своїм роді періодичним органом для цілої Соборної України. [...] Насамперед приваблює увагу відділ публіцистичний, що провадить здебільшого сам видавець журналу проф. М. Грушевський. Це, так мовити б, фронтон будівлі, показна сторона, що зразу дає нам певне розуміння про напрямок і фізіономію журналу. В ряді легко і цікаво написаних начерків під спільним заголовком «На українські теми», тонкий обсерватор і глибокий знавець українських відносин, проф. М. Грушевський уміє влучно зачепити і відповідно освітлити найболючіші питання нашого часу; завдяки цьому утворилася вже свого роду традиція: починати читання кожної нової книжки «Вістника» власне з цих начерків” [468].

Для поширення головних постулатів суспільно-політичної думки серед широкої читацької аудиторії статті М. Грушевського не раз передруковувалися в газетах “Рада” і “Діло”. Переважно передруки здійснювалися без відома автора. Це порушувало редакційні принципи, що викликало незадоволення керманіча “Літературно-наукового вістника”. Зауваживши передрук статті “Слово на малодушних”, М. Грушевський писав до видавця “Ради” Є. Чикаленка: “За популяризацію моїх статей дякую, але просив би – в інтересах ЛНВістника, в «Раді» їх не передруковувати такими великими куснями, майже в цілости – коли вважаєте, що в інтересах ЛНВ їх

потрібно писати, то і в інтересах ЛНВ відсилати до тих статей, а не подавати їх на сторінках інших часописей” [334, с. 119].

Свою історію має шлях кожного оглядача до “Літературно-наукового вістника”. Переважно, найвідоміші з них належали, як зазначалося, до публіцистичної школи М. Грушевського, яка постала разом із заснуванням журналу й поступово розширювалася (О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, І. Джиджора, І. Кревецький, В. Дорошенко, М. Залізняк, М. Гехтер).

Долучився до співпраці з вісником і посол віденського парламенту, відомий громадсько-політичний діяч, правник, журналіст Є. Левицький, залишившись під час чергової кризи Райхсрату без сталого заробітку. У листі до М. Грушевського наприкінці лютого 1909 р. він звернувся з надією отримати “помічну руку”: “Я особисто нахожуся через такий оборот політики в вельми прикрім, коли не безвихіднім положенню [...]. Мені остається, отже, тільки дорога зарібку літературного і публіцистичного. А що Ви, Вп. П. Професор, маєте рішачий вплив на всілякі наші видання тут і за границею, то сьмію просити Вас, чи не були б ласкаві виїждати мені зарібок – по крайности на час парламентарної перерви – в одній з наших часописей” [42, с. 11–14]. Вчений зважив на звернення, і впродовж 1909–1911 рр. Є. Левицький опублікував на сторінках ЛНВ 18 ґрунтовних оглядів “З заграниці” / “За границею”, узгоджуючи їх зміст із редактором.

До підготовки суспільно-політичних праць залучалися також відомі діячі Української громади у Петербурзі. Після розриву з вісником Ф. Матушевського на оглядача рубрики “З російського-українсько-життя” М. Грушевський запрошує П. Стебницького, якому доводилось балансувати між обережністю, щоб не “вскочити” ні самому, ні ЛНВ у 129-у статтю кримінального кодексу, і об’єктивністю: “Не легка річ винайти таку езопову мову, щоб давала читачам повноту змісту, а цензурі – гладеньку затуманену форму”. Епістолярний діалог 1909–1910 рр. редактора ЛНВ і оглядача “П. Смутка” присвячений переважно обговоренню тем, формату статей, а

часом навіть редакції окремих фінальних фраз [71, № 52039; 49, арк. 92–119; 717; 679].

Характерною особливістю редакційної політики М. Грушевського завжди залишалась її публічність. Яскравим прикладом може слугувати стаття “До наших читачів”, яка підсумувала перший рік виходу журналу у Києві та оприлюднила головні прикмети цієї політики на новому етапі. М. Грушевський закликав суспільство до “живої, непохитної віри” в майбутнє життя України та реалізації “сеї віри в ділах” [236, с. 339]. Важливий поклик стосувався й української мови. Переживши не одну полеміку і щодо права української мови (Т. Флоринський) [434; 433], і щодо галицького правопису (І. Нечуй-Левицький) [365], М. Грушевський з задоволенням зауважував, що “міжукраїнський сепаратизм значно ослаб за сей рік і балакання на тему різних жупелів «галицької мови» стали вже нікому не інтересним пережитком” [142, с. 338].

У зверненнях до читачів М. Грушевський висвітлював і окремі проблеми редакційного “портфеля” журналу та співпраці з його авторами. Відповідаючи на закиди щодо вартості тих чи інших белетристичних творів чи публіцистичних виступів, пояснював, що друкувати твори “всіх талановитих белетристів, публіцистів і учених свого народу” неможливо в суспільстві, яке таких талановитих письменників має трішки більше двох-трьох. Звертав увагу на європейський досвід, де жодний літературний журнал не друкує лише “шедеври”, а все талановите і модне виходить окремим виданням. Однак, у підсумку М. Грушевський впевнено наголошував на здобутках редакційної практики: “Журнал, який в кожній книжці приносив щось з-під пера найліпших наших белетристів, публіцистів, учених, може сказати, що він давав більше, ніж від нього можна було жадати” [142, с. 342]. І це було щирою правдою, яка постає на всю повноту з листування М. Грушевського з видатними письменниками й публіцистами тієї доби з проханням подати свої кращі твори на сторінках ЛНВ. Серед них М. Коцюбинський, В. Винниченко, О. Кобилянська, І. Франко, О. Олесь,

Л. Старицька-Черняхівська, М. Вороний, С. Єфремов, Ф. Матушевський, П. Стебницький, О. Лотоцький та ін. [719, с. 96–98].

Про широке коло автури, якій відводилися сторінки “Літературно-наукового вістника”, засвідчують відомості, подані у зверненнях до читачів або редакційних статтях. Зокрема, за перший рік участь у виданні взяли 41 український літератор і 27 зарубіжних, на сторінках журналу побачили світ приблизно 170 публікацій, з них 40 творів іншомовних письменників у перекладі українською мовою [108, с. 4]. За 5 років (1898–1902) ЛНВ опублікував 536 оригінальних і 187 перекладних поезій, 218 новел і повістей, 10 драматичних творів, 160 перекладних новел та повістей, 13 перекладних драм, 222 науково-публіцистичні статті та 21 статтю іншими мовами. У публіцистичному відділі свої праці презентували 67 авторів [438, с. 492–493].

З кожним роком зміст ЛНВ вдосконалювався, враховуючи побажання читачів і щодо необхідності друкувати насамперед оригінальні твори українських письменників, навіть якщо вони будуть “слабші від тих «європейських»”, і щодо якості перекладів, окремі з яких можна дочитати до кінця “хіба тільки з великим примусом” [299, с. 233]. І хоча в перші роки видавничий “портфель” наповнювався повільно, редакційний комітет усвідомлював, що публіку ЛНВ не захопити “примітивними пробами пера ріжних охочих земляків” [288, с. 69].

Саме тому у відповідь на численні голоси моралізаторів щодо друку творів літературного модернізму (зокрема, “Дора” М. Жука й “Хиба” І. Федорченка) М. Грушевський у зверненні “До наших читачів” вкотре наголошував на концептуальних засадах редакційної політики ЛНВ: журнал “не може замкнутися в рамки якоїсь школи чи доктрини й признає в творчості «всі роди, окрім нудного», безталанного й неінтересного” [142, с. 343]. Ці слова прозвучали також у листі вченого до О. Олеся, якого намовляв подати до друку в ЛНВ його перший драматичний етюд “По дорозі в казку”. На зауваження О. Олеся, що етюд цей “модерністичний”, М. Грушевський

відповідав: “Я модернізму не боюся зовсім, – як бачите зрештою з ЛНВ” [332, с. 409, 606].

“Читач-друг”, передплата – ще одна важлива сфера редакційної політики ЛНВ, закладена у плані-проспекті журналу наприкінці 1897 р.: “Сподіємось, що кождий інтелігент почує обов’язок, на скільки позволят йому матеріальні засоби, взяти участь у передплаті та буде приєднувати йому передплатників” [367]. Залучення найширшої читацької аудиторії – це можливість донести головні ідеї українського руху, вплинути на формування національної свідомості та суспільно-політичної думки. Водночас, це також фінансові перспективи видання, а тому в редакції було заведене “строге” правило надсилати книжки ЛНВ виключно за оплату [441, с. 479].

З перших років виходу журналу велася реєстрація всіх передплатників із зазначенням місця або країни проживання та соціального статусу, яка згодом піддавалася ґрунтовному вивченню та узагальненню. Одна із таких важливих аналітично-статистичних праць під назвою “Журнал і публіка” належить члену редакційного комітету І. Франкові [438]. Вдало поєднавши статистичні відомості з принципами редакційної політики, він здійснив аналіз читацької аудиторії, лідерами якої були “світські інтелігенти” (адвокати, лікарі, студенти та учні, власники маєтків), священики та вчителі. За поданими таблицями загальна картина передплати виглядала наступним чином: 1898 р. – 445 постійних передплатників в Галичині, 122 – поза Галичиною (з них 70 – з Росії); 1899 р. – 446 (Галичина), 195 – поза Галичиною (з них 140 – Росія); 1903 р. – 548 (Галичина), 143 – поза Галичиною (з них 40 – Росія).

З перенесенням до Києва редакція сподівалася на значне збільшення читачів, і у статті “Pro domo” М. Грушевський оптимістично закликав громадянство подбати, щоб загальна кількість передплатників склала 3700–3800, з них у Наддніпрянській Україні – 3000 [116, с. 10]. За рік, підводячи підсумки роботи редакції ЛНВ на київському ґрунті, у зверненні “До наших читачів” М. Грушевський інформував, що на кінець 1907 р. число

передплатників з Великої України значно перевищило їх кількість із України австрійської [142, с. 338]. Однак, бажаних 3000 видання ніколи не досягло.

Динаміку зростання числа читачів за 1907 р. у Наддніпрянській Україні можна простежити за листами співробітників київської редакції та контори ЛНВ І. Джиджори та Ю. Тищенка: понад 400 (15 лютого 1907 р.); 536 (18 березня 1907 р.); 735 (9 серпня 1907 р.), 819 (7 грудня 1907 р.) [334, с. 5, 67, 71, 111; 335, с. 60]. Число передплатників у Східній та Західній Галичині, Буковині та інших регіонах Австрійської імперії на кінець 1907 р. становило 791 [630]. Багатолітнього управляючого київської редакції та книгарні ЛНВ Ю. Тищенка ці цифри обурювали: “Із жахом доводилося визнати, що на тридцять мільйонів українців таким солідним виданням як «Літературно-науковий вісник» цікавиться жменька людей” [426, с. 34].

Поступово, хоча й повільно, кількість передплатників збільшувалася. За даними утаємниченого у всі видавничі справи київського цензора С. Щоголева на 1912 р. кількість передплатників ЛНВ склала по всій Україні приблизно 1500 [459, с. 148]. Вважаючи ці цифри зовсім “незавидними”, у суспільно-політичних працях редактора “Літературно-наукового вісника” звучав оптимізм, що читач з “довір’ям і симпатією приймає наше слово і змагання до національного подвигнення нашого народу, до його культурного і політичного розвою, до єднання в повноті національного життя” [226, с. 64; 140, с. 376].

Ця довіра читачів зафіксована у листах-відгуках. Хоча подібних кореспонденцій збереглося не так і багато, однак їх зміст переконливо засвідчує зацікавлення як поважним виданням, так і працею М. Грушевського, яку відчували майже з кожного номера з його яскравих публіцистичних статей, які “завше були найінтереснішою частиною журналу, до якої читач в першу чергу і звертався” [338, с. 150].

Яскравою зіркою, “що світить нам, українцям, серед темноти нашого життя”, назвав працю вченого на ниві публіцистики М. Тулуб – один із передплатників ЛНВ з Херсонщини [356, с. 479]. Про популярність ЛНВ та

його вплив на молодь свідчить лист до М. Грушевського і острозького гімназиста М. Волинського від 10 січня 1910 р.: “Будьте ласкаві, розтлумачте мені, чи можу я одержати в 1910 році Ваш журнал «Л.Н.В.» за 6 крб. Я – гімназист, но це Ви можете знати тільки “неофіційно”, бо гімназисти не мають права одержувати журнали або часописи” [356, с. 494].

Окрім листів, відомості про сприйняття журналу читацькою аудиторією черпаємо також з публіцистичних виступів М. Грушевського. У черговому зверненні 1907 р. вчений не оминув увагою “читателя-друга”, один із яких у листі до редакції запевняв, що цінує “часопись” “«як рідну маму» і не покине її навіть в останніх злиднях” [142, с. 338]. Невдовзі, на початку 1908 р. у статті “Антракт” історик-публіцист схвильовано описав епізод про відвідини редакції ЛНВ сільським священиком, який оповів, що старші учні місцевої школи випросили у своїх батьків по 6 карб. на передплату журналу, з яким ознайомилися за його примірниками. Підсумовуючи цю розповідь, М. Грушевський з захопленням писав про “правдиве заінтересовання українським життям і його змаганнями”, яке пробудилося у сільських підлітків завдяки ЛНВ [123, 357].

Читачі поділяли демократичні надпартійні принципи редакційної політики, наголошуючи на цьому у своїх кореспонденціях. Так, киянин С. Сіренко висловив незадоволення одноманітною критикою “Щаблів життя” В. Винниченка. Зауваживши, що не все українське суспільство її поділяє, він звернувся до М. Грушевського з проханням висловити інші думки щодо п’єси на сторінках ЛНВ, “позаяк він є безпартійний” [37, арк. 101–102].

Редакційна політика ЛНВ, впроваджена М. Грушевським, задовольняла не завжди і не всіх, насамперед співробітників-авторів. Часом об’єктивна критика, а здебільшого ображені амбіції виплескувалися на сторінки і київських, і львівських, і чернівецьких часописів. С. Єфремов нарікав, що в журналі “відсутня рука редактора”; в унісон звучали і слова Г. Хоткевича, що “редакційна мисль мов би завмерла” [275; 364; 445; 318; 446; 510; 712].

Однак, ці репліки не могли вплинути на загальне значення, яке відігравав вісник у житті тогочасного українства.

Завдячуючи розробленій та впровадженій М. Грушевським, О. Маковеем, І. Франком, В. Гнатюком концепції ЛНВ, послідовній редакційній політиці, невтомній організаційній діяльності М. Грушевського наприкінці XIX – на початку XX ст. журнал став головною трибуною проголошення суспільно-політичної думки, головні постулати якої матеріалізувалися насамперед у публіцистичних працях видатного історика.

Підсумовуючи результати редакційної діяльності ЛНВ за перші 5 років видання, І. Франко у праці “Журнал і публіка” зауважував, що серед читачів журналу практично не було селянської аудиторії: “Наші селяни радо горнутья до просвіти, до книжки, але «Літературно-науковий вісник» таки не для них” [438, с. 484].

Ці думки хвилювали й лідера українського руху М. Грушевського. Залишаючи головним рупором своєї публіцистичної діяльності ЛНВ, він виношує ідею нового локомотиву поширення української ідеї серед наймасовішої української верстви – селянства, яке складало 80 % української людності. Для цієї аудиторії, яка потребувала виняткової уваги й особливих засобів піднесення національної свідомості, вчений задумав і реалізував видання народної ілюстрованої газети “Село”, був її фактичним редактором і постійним автором [428; 425; 423; 640; 718].

Здавалося б, на тлі багатогранної діяльності М. Грушевського його організаційна, редакторська та творча праця в газеті “Село”, яка виходила з вересня 1909 р. по лютий 1911 р., могли б виглядати лише епізодом. Проте, публіцистичні виступи історика з обґрунтуванням концепції та редакційної політики цього тижневика, які корелюються з іншими офіційними, епістолярними та мемуарними джерелами, дають підстави стверджувати, що цьому проекту вчений приділяв виняткову увагу. Щоденникові записи історика 1909–1910 рр. рясніють численними згадками про цей унікальний

тижневик, який став неперевершеним зразком української преси і ще одним “журналістичним осередком” у Києві [103, с. 31].

Задум створення народної газети з’явилася задовго до її виходу у світ у вересні 1909 р. Ще на початку 1906 р., говорячи про інтереси національного освідомлення широких народних мас, у публіцистичному виступі “Перші кроки” М. Грушевський обґрунтував роль і концепцію селянських часописів [196, с. 327]. За рік, у статті “Наша газета”, опублікованій у першому числі “Ради” за 1907 р., М. Грушевський розвинув свою ідею: “Коли ж знайдеться ширший круг читачів, для яких буде потрібний більш популярний виклад, при газеті нашій буде заведено друге, популярне видання для селян” [180, с. 4]. План підтримав і видавець щоденної наддніпрянської газети Є. Чикаленко. Особливо переймався виданням відомий діяч Української громади у Петербурзі П. Стебницький. У листах до Є. Чикаленка наголошував на пріоритетності справи, бо “з середніх класів інтелігенцію можна виховати і німецькою мовою, а з селянства – тільки своєю, поки ще само селянство тої своєї мови не позбулось... А не виховаєте інтелігенції з селянства, то воно Вам іще ціле століття, окрім земельки, нічого не буде розуміти” [450, с. 57–58]. “Поставити на ноги” селянську газету закликав у своїх листах і М. Грушевського [49, арк. 77 зв.].

У березні 1909 р. були зроблені перші кроки до реалізації плану. Ю. Тищенко, з яким М. Грушевський обмірковував цю проблему, погодився взяти на себе “редакторство” з умовою, що вступні статті писатиме М. Грушевський [19, арк. 57–58]. На цій же нараді прийняли рішення перше число випустити на 15 вересня 1909 р. Оскільки Ю. Тищенко працював у Києві під чужим ім’ям і відповідно фальшивим паспортом, на офіційного видавця та відповідального редактора запросили приятельку М. Грушевського з університетських часів Г. Ямпольську, яка відповіла: “Коли моє ймення потрібно для загального добра, дак я з великою охотою приношу його в жертву на олтарь отечества” [34].

Знаючи про наміри Є. Чикаленка видавати з 1910 р. ілюстрований додаток до “Ради”, М. Грушевський повідомив його про свої плани [428, с. 7]. Відомості про новий видавничий проект М. Грушевського швидко поширювалися й знаходили чимало прихильників. Так, В. Липинський у листі від 14 серпня 1909 р. до В. Доманицького закликав: “У всякому разі страшенно це потрібна річ, і мені здається, що її слід було-б всіма силами піддержати, в противному разі ми серед селянства за ці роки готові стратити стільки, що потім десятками літ не надолужаємо” [321, с. 559–560].

27 травня 1909 р. за безпосередньої участі М. Грушевського підготували відповідну заяву й програму видання, яку того ж дня Г. Ямпольська подала на ім’я київського губернатора. Пройшовши відповідну перевірку щодо ймовірних кримінальних переслідувань, 6 червня 1909 р. вона отримала свідоцтво на право видання щотижневої ілюстрованої газети “Село”, хоча у всіх подальших цензурних документах повсякчас наголошувалося, що газета виходить за безпосередньої участі М. Грушевського [19, арк. 272; 13, арк. 81–81 зв.; 15, арк. 1–2; 17, арк. 66; 459, с. 146].

Власне лист київського губернатора до Київського тимчасового комітету в справах друку про видачу свідоцтва Г. Ямпольській є важливим джерелом щодо первісної програми народного тижневика: 1) статті з сучасного життя в Росії та за кордоном; 2) повісті, оповідання, вірші; 3) статті з історії, літератури та природознавства; 4) статті та поради з сільського господарства та інших практичних знань; 5) хроніка, кореспонденція, листування редакції [15, арк. 1–2].

Принагідно відзначимо, що програма “Села” як за змістом, так і за формою розроблялася й послідовно корегувалася М. Грушевським. Зокрема, у першому числі тижневика за 1910 р. всі пункти програми, насамперед хронікальні матеріали та кореспонденція, конкретизувалися. Досвід випуску перших чисел спонукав до істотних змін щодо ілюстративного ряду, який був важливою складовою концепції цього видання. Так, 14 грудня 1909 р. за

дорученням М. Грушевського редактор-видавець Г. Ямпольська подала заяву до київського губернатора, в якій обумовлювалося, що з 1910 р. газета буде доповнена географічними картами, портретами й ілюстраціями як до текстів статей, так і самостійними. Наприкінці січня 1910 р. було отримано ще один дозвіл про видання безкоштовних додатків до “Села” у вигляді популярних брошур [15, арк. 3–4 зв.]. Непохитним правилом редакційної політики став вихід газети щотижня в четвер, щоб на неділю вона вже дійшла до читачів.

Коли питання з дозволом полагодили, М. Грушевський поділився з Є. Чикаленком думками про “охоту смертну” до газети та планами залучення “з десятків замітних” співробітників [334, с. 113]. У відповідь видавець “Ради” обіцяв взяти на себе підготовку відповідей на запитання по хліборобству та запропонував послуги в якості консультанта [334, с. 114]. З пропозицією подавати до “Села” короткі замітки “про справи думські, міністеріальні чи суспільні” М. Грушевський звернувся й до свого однодумця щодо важливості поширення української ідеї на селі П. Стебницького. Відповідаючи принциповою згодою, він висловив принципові думки щодо наповнення газети не лише темами загальної політики, але й “реального, буденного, практичного селянського життя” [71, № 52041, № 52096; 49, арк. 118–118 зв., 120 зв.]. Та найбільше П. Стебницький переймався правописом майбутнього видання як важливої складової редакційної політики тижневика для селян: “А хто у Вас буде в Києві фактичним редактором? Адже ж не можна тижневика посилати на редагування в Львів? Глядіть – посадіть таку людину, що змогла пильнувати над формою викладу, над мовою. Для селянської газети в російській Україні – це перша річ. [...] А правопис буде який – невже галицький, з міріядами ї та з окремим «ся»? Коли б я був на Ваших нарадах, то я б висловився проти того...” [49, арк. 120 зв.].

Певно, цю думку висловлювали й інші потенційні співробітники задуманого тижневика. М. Грушевський прислухався, і “Село” виходило доступною й зрозумілою для наддніпрянських селян мовою, про що свідчать їхні відгуки та листи [151]. У відповідь на шпальтах газети редактор не раз

висловлював слова вдячності, наголошуючи, що єдина надія на збереження рідної української мови покладається на селянство, яке не відцуралося її й надалі має міцно триматися [173].

Узагальнивши всі слухні поради, у своїх традиційних зверненнях до читачів М. Грушевський оприлюднив концепцію нового видання [143; 154; 141]. У першому ж числі газети він наголошував: “Менше темноти – менше й неправди, шкоди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краю, своєму народові, повинен дбати не тільки про те, щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо нього люди, громада, народ були теж якомога тямущі, посвічені” [143]. Кредо редактора, важливий постулат суспільно-політичної думки М. Грушевський презентував також у привітанні читачів “З Новим роком!”: “Дай Боже, щоб нинішній рік був щасливіший для нашого життя від попереднього, так смутного і болючого! Нехай зростає в силі й достатках українська земля, нехай множитья і нароста число свідомих українців, щирих для своєї землі й народу, для свого народного життя, по всій Україні” [154, с. 278]. Останню статтю не оминув увагою сумнозвісний цензор С. Щоголев, зауваживши як редакційне *profession de foi* – примножити число свідомих українців, так і концептуальну засаду видання – “напрямок газети соборницько-український”. Впали в око цензора й головні завдання часопису, узагальнені ним в категоричній, але справедливій формі: “переконати читача-малороса, що він живе не в Росії, а на Україні, а тому російські інтереси повинен вважати для себе чужими; переконати його, що гріх спати й лежати на боці, поки Україна не здобула самостійності; нарешті, дискредитувати в очах селян і робітників начальство як елемент варварський і несправедливий” [459, с. 144–146].

Презентувавши у публічних виступах головні засади видання про поширення загальноукраїнських національних ідей та залучення селянства до громадської активності, у листах до співробітників М. Грушевський ділився окремими тонкощами редакційної політики. Надсилаючи перші числа

П. Стебницькому, він писав: “Ви з них, певне, уловили його загальний тон: дуже здержливий, обережний, педагогічний, а не агітаційний. Хочу відкрити йому дороги і не робити передчасу ворогів. Пропаганда кооперації, рідної мови в школі, поважання до нац[іональної] культури, до своєї мови і книги” [71, № 52074].

Враховуючи психологічне сприйняття друкованого слова селянством, М. Грушевський приділяв особливу увагу формату газети, збагачуючи її зміст різноманітним ілюстративним матеріалом. Такий підхід високо цінували і читачі, і критики. Пізніше у статті “Село” М. Вороний наголошував: “Вигляд – показний, цікавий. Хто стежив за тим, як читають на селі книжку, той, певно, пересвідчився, що малюнок у книжці чи газеті має велику вагу не тільки для дітей, але й для дорослих, особливо коли той малюнок є наочною ілюстрацією тексту; його пильно розглядають, обмірковують, оцінюють, завдяки чому улекшується і самий процес усвідомлення прочитаного” [101]. Притаманного селянського вигляду надала газеті й мальована заставка для назви, виконана художником І. Бурячком (Додаток В).

Як і в ЛНВ, так і в “Селі”, суспільно-політичні матеріали публікувалися в головних рубриках: “За тиждень” (за відсутності вступної статті заміщувала її); “З українського життя”, “З закордонної України”, “Вісти з столиці”. Майже в кожному числі були представлені сільськогосподарські поради (“Як треба обробляти рілля”, “Хліборобський струмент”, “Як зберігати картоплю”, “Чи варт заводити кіз у господарстві”, “Як побільшити врожай хліба”), які подавали А. Терниченко, В. Королів, Є. Чикаленко, а також рубрики “Відповіді передплатникам”, “Сміховинка”, “Дописи”. Тижневу хроніку та рубрику “З українського життя” вів М. Гехтер, який “умудрявся на однім стовпці подавати яких 15–20 звісток, які в цілості робили вражіння акту обвинувачення проти царської влади” [103, с. 31]. Постійним оглядачем “Вістей зі столиці” був П. Стебницький (П. Смуток), рубрику “З закордонної України” вів М. Залізник, а після його арешту і

притягнення до “Процесу 101” у зв’язку з кривавими подіями у Львівському університеті” з квітня 1910 р. її перебрав В. Дорошенко, який виступав переважно під псевдонімами та криптонімами “В. Л-ко”, “Д. Л-ко”, “В. Лікаренко”, “Вол. Лікаренко”, “Вол. Журба”, “Л. Журба”, “Ладим”. М. Шаповал та Ю. Тищенко (Юр. Сірий) подавали огляди світових новин [425, с. 50–51; 103, с. 30–34; 101; 332, с. 223–269; 335, с. 154–249; 49, арк. 120–130; 408, с. 60–69; 429]. Різноманітний зміст тижневика викликав особливе зацікавлення читачів, які, чекаючи на важливі для них сільськогосподарські поради, одночасно отримували відомості про ключові події у суспільно-політичному житті України [103].

Для М. Грушевського “Село” стало однією з важливих трибун освітлення тогочасного життя українства, піднесення національної свідомості, формування суспільно-політичної думки. Загалом, у 76 номерах газети за 1909–1911 рр. вчений опублікував 84 статті, з них 36 “передовиць” [237, с. 233–412; 151]. Окрім вступних, на сторінках народної газети він подав галерею історичних портретів, образи провідників національного руху та українського письменства. Перед читачами постала історія України через яскраві сюжети визначних подій минулого, серію про історичні міста й пам’ятки України [640; 718].

Мова статей Грушевського – доступна й яскрава, ніби розмова з простим трудівником-селянином, на чому не раз наголошували колеги. Публіцист-вчений зумів проявити талант популяризатора, поєднавши переваги свого пера з яскравими викладами [251, с. 139]. Зокрема, С. Єфремов наголошував: “Самий стиль його, повільний і трохи важкуватий у наукових працях, враз змінюється в публіцистиці, набуваючи гнучкості, блиску й розмаїття” [277, с. 171]. Про захоплення селян писаннями М. Грушевського згадував і оглядач М. Вороний [103].

Сторінки щоденника вченого рясніють лаконічними записами з численними згадками про “Село” і відтворюють його напружену редакційну працю, хронологію написання тих чи інших статей до тижневика: “Прочитав

перші рукописи для “Села” (27 серпня 1909 р.); “Писав статі для «Села» – вступну, і про Шевченка” (29 серпня 1909 р.); “Цілий день носили мені коректу «Села» (2 вересня 1909 р.); “Вчора і передучора писав статі до «Села» (6 вересня 1909 р.); “Уродини мої – випали невдало. Обід попсовав номер «Села» своїми помилками” (17 вересня 1909 р.); “«Селу» грозять неприємностями за статі про школу” (2 жовтня 1909 р.); “«Село» забирає багато часу, але варте того, добре йде” (3 жовтня 1909 р.); “Для «Села» прийшлося написати нову статтю, замість вискладаної вже: «Мова панська і мова мужицька», щоб не дражнити гусей” (5 жовтня 1909 р.); “Мусів відложити «Історію», що[б] полагодити «Село», написав статтю про Сойм” (1 листопада 1909 р.); “Третій день сливе не можу й приторкнутися до «Історії». Сьогодні займався ЛНВ і «Селом»” (9 листопада 1909 р.); “Вчора написав статі для «Села» про гал[ицькі] школи, але прийшли газети про україн[ський] день, і мусів писати иньшу, на сю тему” (8 грудня 1909 р.) [19, арк. 294–313 зв.]. Як свідчать ці записи, заради того, щоб пробудити селянство, вчений часом відкладав працю над історією “України-Руси”, готуючи статті для “Села” та впорядковуючи його числа.

Наведені щоденникові нотатки та аналіз публіцистичних праць, вміщених М. Грушевським на сторінках “Села”, можуть слугувати яскравим підтвердженням спостережень С. Єфремова: “Десятиліття 1905–1914 рр. наповнене кипучою публіцистичною діяльністю М. С. Грушевського. Цікавий збіг: історик, який досі майже щороку виступав з новим томом головної своєї праці, згаданої “Історії України-Руси”, тепер значно сповільнює темп своєї наукової продуктивності, давши лише два томи за все десятиріччя. [...] Хай хоч яка величезна заслуга вченого історика, що вперше істинним світлом освітив наше минуле, але не менша й заслуга громадянина, що осяває теперішнє на шляхах до майбутнього. Бувають навіть моменти, коли, можливо, почесніше робити історію, а не писати її” [277, с. 171–172].

Однією з численних, але особливо яскравих сторінок “творення” української історії стала для М. Грушевського газета “Село”. Від дня виходу

газети у світ 3 вересня 1909 р. вчений впродовж майже півтора року пильнував кожне її число, перечитував рукописи, укладав зміст, вів інтенсивне листування зі співробітниками та авторами, впроваджуючи в життя розроблену редакційну політику. Оскільки фактичний редактор переважно перебував поза межами Києва, виняткову роль у редакційній та адміністративній діяльності відігравав Ю. Тищенко. Його численні листи до М. Грушевського містять унікальну інформацію про видання “Села”. Майже в кожній кореспонденції адресант повідомляв про зміст редакційного “портфеля”, енергійні заходи по її розповсюдженню, “бої” з цензурою [335, с. 154–249].

Вихід газети високо поцінувало українське громадянство. Отримавши перший номер “Села”, М. Коцюбинський поспішав поділитися “якнайкращими” враженнями, підкресливши: “Такої селянської часописи у нас досі не було” [107, с. 292]. Передплатники тижневика з нетерпінням чекали нового числа, кожне з яких, як писав М. Грушевський, “давало своєму читачеві у дуже легкій і приступній формі багато такого, що будило його мисль, розширяло його виднокруг, привчало мислити над обставинами життя, ставитися до них критично. [...] Інтерес серед селян будило «Село» великий; знаю факти, де селяне умисно ходили на залізничну станцію за кільканадцять верст по «свою газету», щоб мати її скорше в руках” [187, с. 184].

Вражає своєю щирістю також кореспонденція читача “Села” Ф. Шелеста. Не дуже обізнаний на правилах українського правопису, він щиро розповідає, як зі сльозами на очах у своїй “занехаяній деревні Полуянов” читав сам і своїм односельцям статтю про Тараса Шевченка, поміщену у тижневику. Порадившись, селяни виписали газету на чотирьох осіб, уподобавши її за “свободолюбивий” та “передовий” характер, а головне – рідну мову [37]. З вдячністю за можливість читати “по-своєму” зверталися до М. Грушевського мешканці с. Прохорів на Чернігівщині, запевняючи, що на селі дуже цікавляться українською книжкою і газетою, лише “чогось-то”

боятися [22]. А одна 20-річна дівчина у листі до редакції назвала часопис “провідною зорею в житті”, що дуже потішило Ю. Тищенка, і він поділився цією радістю зі старшим колегою: “Взагалі почуваю, що на свій бік ми перетягли багато селян і робітників, а в них вся сила україн[ська]” [335, с. 223].

Незважаючи на всі запроваджені редакцією принципи “обережності”, добра слава й популярність “Села” не давала спокою недремному оку цензури. Є. Чикаленко радив “понизити тон”, перемінити назву й програму, збільшивши сільськогосподарську частину газети, що дозволить залучити нових передплатників (число яких ледве перевищувало 2 тисячі) [452, с. 196]. Не погоджувався з цією думкою Ю. Тищенко, посилаючись на читачів, які вважали “Село” єдиною газетою, “котрій вони ймуть віри” [335, с. 196]. Однак, царська адміністрація шукала всіх приводів, щоб задушити газету. Коли штрафувати було ні за що, вводилися заборони на передплату [335, с. 208]. Переживши нелегкий 1910 р., М. Грушевський у своєму новорічному привітанні закликав читачів підтримати народну газету. У цій статті її головний редактор наголосив на винятковій важливості поширення українських часописів як справи “спасення для нашого народного життя” [154, с. 279].

24 лютого 1911 р. у черговому зверненні до читачів М. Грушевський повідомив про закриття газети. Оглядачі підсумували: “літературний мартиролог збагатився ще одною сумною подією” [16, арк. 143; 141]. Про популярність “Села” серед “своїх і чужих” свідчить і той факт, що на сьогоднішній день в Україні збереглося лише два повних комплекти газети в найбільших книгозбірнях Києва і Львова – Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (колекція Б. Грінченка) та Львівській національній науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника (відділ рідкісної книги). А в поодиноких примірниках тижневика зі збірки Історико-меморіального музею Михайла Грушевського відсутні праві нижні кути усіх аркушів – їх “зачитали” селяни, передаючи один одному. Стан цих газет співзвучний зі

словами вдячності читачам, спрямованими до них М. Грушевським у передовій новорічно-різдвяній статті “На свята”. Дякуючи всім, хто поширював газету поміж людьми, допомагаючи їм просвіщатися, автор наголосив: “Тому добре діло робили всі, хто своїх знайомих і земляків до нашої газети привчав, приохочував, з рук до рук, з хати до хати пускав” [176, с. 255].

Здобувши уроки публіцистичної школи у ЛНВ і газеті “Село”, чільний співробітник видань М. Гехтер у своїх спогадах зауважував: “Інстинктивно, навіпацки ми керувались у своїй роботі кількома основними засадами: треба будити національну свідомість, треба поглиблювати почуття окремішності між українським та великоруським народом, треба плекати кожен хоч і найдрібніший паросток української культури, треба зміцнювати почуття єдності українського народу без огляду на політичні кордони. І нарешті: треба готувати народні маси до великих подій і змін, які можуть і мусять настати” [103, с. 43–44].

Розробці та впровадженню цих засад присвятив десятиліття своєї праці на публіцистичному й суспільно-політичному полі М. Грушевський. З погляду пройденого століття маємо можливість оцінити його внесок у розвиток всеукраїнського органу культурно-національної роботи та громадської думки – “Літературно-наукового вістника” – та ілюстрованого тижневика “Село”, названого сучасниками “словом для народу”.

2.2. Співпраця з українськими та російськими часописами

Авторитет на публіцистичному кону М. Грушевського як визначного представника української політичної думки забезпечила насамперед його активна діяльність як редактора та автора “Літературно-наукового вістника”. Ширилася ця репутація і через “Село”. Завдячуючи такій популярності, сучасники історика відзначали: “А ім'я Гр[ушевського] гримить, його всяк знає, про його кожне чує. А чувши про його, чує про Україну, про українську ідею” [82, с. 308]. Визнання “сильного і оригінального публіциста зі

справжнім темпераментом борця, з умінням тверезо оцінити події” ставало ще далі значущішим завдяки співпраці з багатьма українськими та російськими часописами, до яких не так часто звертаються дослідники суспільно-політичної практики М. Грушевського [277, с. 170; 88].

Упорядкування та коментування автором даного дисертаційного дослідження томів із серії “Суспільно-політичні твори” 50-томного корпусного видання творчої спадщини М. Грушевського, зокрема 3-го тому, дало можливість виявити та включити до його змісту 20 публіцистичних виступів історика 1907–1916 рр., насамперед у російських часописах, раніше не зафіксованих у бібліографічних покажчиках і невідомих або маловідомих сучасним дослідникам [645]. Ця обставина пов’язана насамперед із відсутністю на час укладання покажчиків повних комплектів як окремих українських, так і російських часописів у книгозбірнях України [735]. Не змінилася ця обставина й на сьогодні, тому для виявлення та джерелознавчого дослідження окремих публіцистичних праць М. Грушевського доводиться послуговуватися бібліотеками Києва, Львова, Харкова, Чернігова, збірками музеїв, архівними фондами. Пошук та перегляд *de visu* тисяч примірників різноманітних часописів дали свої результати. Однак, це був не єдиний шлях.

Ключем до виявлення невідомих статей стало ґрунтовне дослідження комплексів мемуарних та епістолярних джерел. Для окремих періодів, особливо після 1910 р. (ним закінчуються записи збереженого на сьогодні щоденника, за другу половину 1910–1914 рр. документ виявлено лише в купюрах Київського губернського жандармського управління), для вирішення поставленого завдання саме кореспонденції набувають особливого значення. Чимало відомостей містить листування з С. Єфремовим, П. Стебницьким, О. Лотоцьким, М. Мочульським, І. Джиджорою, І. Кревецьким, Ю. Тищенком, Є. Чикаленком, Л. Жебуньовим, М. Євшаном, З. Кузелею, В. Кушнірем та ін. Ще одним інформаційно важливим джерелом є огляди газет та журналів, які традиційно

подавали всі поважні українські та російські журнали. Насамперед, працям М. Грушевського виняткову увагу приділяла газета “Рада” та журнал “Украинская жизнь”.

Весь комплекс залучених і досліджених джерел дав змогу доповнити майбутній бібліографічний покажчик наступними вже передрукованими публіцистичними виступами М. Грушевського: “Украинцы в новой Думе” (газета “Товарищ”); “Утраквізація чи розділ університету?”, “Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659”, “В університетській справі” (газета “Діло”); “Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові” (“Хроніка НТШ”); “Спустошене життя”, “Праве українство”, “Святий вечір”, “В оборону книги”, “Раз добром налите серце” (газета “Рада”), “В обороні правди” (Львів, 1913); “Зайві сумніви” (“Основа”), 4 статті із циклу “Из украинской жизни” (“Утро”), “Камень преткновения”, “Камень краеугольный”, “О большом и малом национализме”, “Еще о большом и малом национализме” (“Русские ведомости”) [645, с. X–XII].

З огляду на важливість джерелознавчого аспекту дослідження публіцистики, розглянемо окремі приклади наших пошукових практик. Важливими орієнтирами щодо виявлення статей 1915–1916 рр., опублікованих у харківському часопису “Утро” та московському “Русские ведомости”, стали вже зауважені епістолярні джерела. Поява кожної праці цієї доби набувала виняткового значення, а тому вчений докладно інформував колегу і приятеля М. Мочульського про її вихід та цікавився враженнями. Так, у листах від 20 грудня 1915 р. та 17 січня 1916 р. згадуються публіцистичні виступи в “мало розповсюдненій газеті” “Утро”. Із закриттям українських періодичних видань з початком Першої світової війни харківське “Утро” залишалося однією з небагатьох газет ліберального спрямування, що виходили у підросійській Україні. Про зміст і напрям газети у цей період М. Грушевський знав із оглядів “Украинской жизни”. Це і спонукало вченого до співпраці з газетою, оприлюднивши на її сторінках 4

статті під спільною назвою “Из украинской жизни”, присвячених злободенним проблемам українського життя під час Першої світової війни – від поневірянь заручників і біженців з Галичини до питання про національне ім’я України [237, с. 431–466, 664–668].

Листи М. Грушевського до М. Мочульського від 25 лютого та 6 березня 1916 р. вказують також на публікації (включно з датами виходу) таких важливих праць історика як “Камень преткновения” та “Камень краеугольный” у “Русских ведомостях” [328, с. 46, 50, 55–56]. Саме ці “Камені...” завершили полеміку, розпочату ще у вересні 1915 р. на сторінках “Киевлянина” відомим українофобом Ю. Кулаковським і продовжену редактором тієї ж газети В. Шульгіним. Їхні статті були спрямовані, насамперед, проти М. Грушевського як незаперечного лідера українського руху. Незважаючи на особисті закиди й звинувачення, у своїх відповідях Ю. Кулаковському (“Ветхий прах”) та В. Шульгіну (“Камень преткновения”, “Камень краеугольный”) вчений стає не стільки на захист власної честі, як на захист честі всього українства, його права на національну школу, мову, пресу, традиції. З листів та оглядів черпаємо також відомості про перипетії зі статтею “Камень краеугольный”, присвяченої основам культурного й національного будівництва – школі, вирішення питання про яку, на думку автора, “не можна відкладати до цілковитого заспокоєння та часів мирних”. Праця, первісно призначена для петроградської “Речи”, була заборонена цензурою, про що свідчать як листи М. Грушевського, так і дискусія, що спалахнула 16 грудня 1915 р. в Державній думі між лідером фракції кадетів П. Мілюковим і міністром внутрішніх справ О. Хвостовим. У своєму виступі П. Мілюков, зокрема, заявив: “Мені невідоме ставлення уряду до українського питання, але цензурою була викинута навіть поміркована стаття Грушевського щодо питання про українську школу” [237, с. 456, 670–671].

Стаття “О большом и малом национализме” виявлена завдяки передруку в “Украинской жизни”, про її продовження “Еще о большом и малом национализме” вчений згадує в листі до С. Єфремова від 2 травня

1916 р. [200]. У ньому він повідомив, що протримавши півмісяця обидві статті про націоналізм і національність у “карантині”, “Русские ведомости” сповістили, що з деякими скороченнями пускають до друку [330, с. 185]. Цими двома яскравими публіцистичними працями М. Грушевський виступив на захист національних прав українського народу, полемізуючи з “Этюдами о национализме” Д. Муретова, опублікованими в “Русской мысли”. М. Сумцов кваліфікував це продовження Д. Муратовим систематичних антиукраїнських випадів головного редактора П. Струве як “Этюды о человеконенавистничестве” [572, с. 147–149]. Ймовірно, заохочений і надалі використовувати трибуну “Русских ведомостей” для полеміки з прихильникам П. Струве, М. Грушевський мав намір продовжувати співпрацю з газетою, надіславши чергову статтю. Однак, як свідчить його лист до С. Єфремова від 14 липня 1916 р., “останню статтю «Р[усские] вед[омости]» міні вернули, чим і вважаю закінченою сю стадію моєї публіцистики” [330. С. 186]. Такі згадки є достатньо вагомими аргументами щодо значно ширшого репертуару публіцистики вченого періоду заслання. 15 зафіксованих у прижиттєвих та сучасних бібліографічних покажчиках статей М. Грушевського за 1915 р. – березень 1917 р. завдяки залученню широкого спектру джерел доповнено ще 9 публікаціями.

Наступним етапом означених пошукових практик стала підготовка до друку щоденника М. Грушевського за 1902–1914 рр., яку завершує автор дисертаційного дослідження. Приділяючи виняткову увагу публіцистичній діяльності, вчений фіксував у щоденнику дати написання та виходу праць, свої занепокоєння щодо відхилення їх редакцією чи втрати рукописів (“«Товариш» прислав мою статтю, ще з Криворівні, до коректи – се було трохи приємно, бо я вже стратив надію”; “«Кіев[ская] Мысль» дурить”; “статей в часописах (“Тов[ариш]” и “Рус[ские] Вед[омости]”) не друкують”) [19, арк. 176, 178 зв., 179].

Щоденникові нотатки дають змогу простежити, зокрема, співпрацю М. Грушевського з петербурзькою газетою “Сын Отечества”, яка тривала

впродовж 1905 р. Для цієї газети вчений підготував 7 статей, 5 з них побачили світ на її шпальтах у квітні – вересні 1905 р.: “Фразы и факты” (№ 50, 14 (27) квітня); “Равною мерою” (№ 73, 12 (25) травня); “Львов (от нашего корреспондента)” (№ 76, 15 (28) травня); “Децентрализация и национальный вопрос” (№ 133, 22 липня (4 серпня)); “Невероятно” (№ 187, 18 вересня (1 жовтня)). Стаття “К злобе дня” була набрана для № 100, але так і не вийшла. Не побачила світ і ще одна кореспонденція зі Львова, написана у липні 1905 р. [19, арк. 72–72 зв., 75 зв., 77–79 зв., 81, 83, 85–85 зв., 87 зв.–89; 112; 113]. Проблеми з двома останніми постають із листів О. Лотоцького до М. Грушевського. У серпні він повідомив, що стаття “На злобу дня” набрана, але цензор її “покалічив”. Пізніше, у жовтні, писав, що “На злобу дня” не піде у друк, повернули з редакції й чергову кореспонденцію зі Львова [43, 231 зв.–232, 380–381 зв.]. Завдяки вміщенню праць “Фразы и факты”, “Равною мерою”, “Невероятно” і “К злобе дня” у збірнику “Освобождение России и украинский вопрос” вони стали відомі і сучасникам М. Грушевського, і сучасним читачам [235, с. 429–440, 563]. “Львов (от нашего корреспондента)” й “Децентрализация и национальный вопрос”, як і всі нововиявлені тексти, увійдуть до додаткового тому корпусного видання творів М. Грушевського.

Співпраця з “Сыном Отечества” розпочалася з публікації “Фразы и факты”, після якої редактор Є. Ганейзер подякував за цікаву статтю та звернувся з проханням поради кореспондента з Галичини, який би час від часу висвітлював місцеве життя, зокрема й діяльність партій, перебуваючи на висоті об’єктивності [50]. Таким кореспондентом М. Грушевський вирішив бути сам, однак співробітництво досить швидко втратило перспективу. Вже з першої кореспонденції, в якій була порушена проблема холмських уніатів, загнаних в “латинство і спольщення”, редакція вичеркнула все, що могло бути “неприємне полякам” [330, с. 156, 158]. Другу, як уже зазначалося, до друку не прийняли. Імовірно, “висоту об’єктивності” автор і редакція розуміли по-різному.

Щоденникові записи “виводять” на сліди ще декількох важливих публіцистичних праць М. Грушевського. Зокрема, 31 (18) січня 1905 р. у розпал дискусії про пріоритетність відкриття приватних українських гімназій чи побудови національного театру у Львові М. Грушевський занотував про підготовку статті для “Діла”. Ця вказівка дозволила доповнити вже відомі полемічні тексти за цією проблемою ще одним публічним виступом ініціатора полілогу [19, арк. 59 зв.; 128]. 20 (7) травня того ж року, прочитавши в “Ділі” указ про запровадження литовської й польської мови у початкових і середніх школах 9-ти західних російських губерній, вчений занотував: “Хотів би писати кривію й їдю!”. За годину він завершив для “Діла” статтю “Безглузда національна політика Росії”, в якій обурено запитав: “А що ж робиться для 27 мільйонів українського народу?”. Наступного дня вчений вирішив подати цю ж тему у “Киевских окликах”. 4 червня (22 травня) 1905 р. під назвою “Неотложный вопрос” ця незафіксована у покажчиках стаття вийшла в газеті [19, арк. 77 зв.; 235, с. 256–257; 186]. У підсумку ґрунтовне дослідження щоденникових нотаток збагатило покажчик публіцистичних праць М. Грушевського на 6 позицій (Додаток Д).

Цей ряд можна було б доповнити у разі виявлення автографу статті “Новый фазис национальной борьбы в Галиции”, про яку вчений з прикрістю занотував 5 лютого 1908 р.: “Неприємне вражіннє зробило сповіщ[еннє] з “Рус[ских] Ведом[остей]” про знищеннє статі, хоч се я догадувався і перед тим” [19, арк. 178 зв.]. Ці здогадки підтверджуються виявленням листом редакції з інформацією про відхилення праці та правила, за якими “не прийняті статті редакцією не повертаються” [53].

Лаконічна нотатка за 9 березня (24 лютого) 1909 р. “Написав відозву в справі пам’ятника Шевченку, бо дозвіл прийшов” вказала також на авторство звернення “Український народе Галичини!” з закликом збирати пожертви на спорудження у Києві пам’ятника Шевченку, опублікованого від імені 20 представників українських товариств у Львові в “Хроніці НТШ” [19, арк. 251

зв., 252 зв.; 217]. Прагнучи поширити ідею спорудження монумента поза межами Російської імперії та залучити до збору коштів українців Галичини, наприкінці 1908 р. Полтавське губернське земство, яке виступило з відповідною ініціативою, звернулося до НТШ з проханням назвати інституції та окремих осіб, які взяли б на себе справу збирання складок на пам'ятник. На зібранні представників львівських українських товариств, яке відбулося 13 грудня 1908 р., справа була доручена НТШ. За дозволом Товариство звернулося до Галицького намісництва, яке 27 лютого 1909 р. прийняло позитивне рішення, спрямоване на руки голови НТШ М. Грушевського, який, не відкладаючи, взявся за підготовку тексту.

Дещо складнішою виявилася історія з текстом праці про спорудження Академічного дому у Львові, якому М. Грушевський присвятив цілу низку своїх публіцистичних виступів [634]. У виявленому автографі під назвою “На часі” подано детальний опис дому та значення цього осередку для культурного й національного життя українського студентства. Переглянуті книжки ЛНВ та числа “Діла” не дали бажаного результату: статті М. Грушевського із такою назвою виявити не вдалося. Однак запис у щоденнику від 30 (17) серпня 1906 р. про написання статті про Академічний дім звузив хронологічні межі нашого пошуку, в результаті чого у “Ділі” за 5 вересня (23 серпня) виявлено текст, відповідний автографу, але опублікований без підпису під заголовком “Академічний дім (Допись)” [29].

Окремих досліджень заслуговують публіцистичні виступи М. Грушевського, які не були опубліковані за життя вченого і збереглися в автографах. Одному з них, некрологічній статті “Зайві сумніви”, написаній наприкінці листопада 1915 р. для одеського журналу “Основа”, пощастило. Завдяки листуванню М. Грушевського з'ясовані обставини написання й загалом існування такої праці. 27 листопада 1915 р. М. Грушевський повідомив одного з редакторів журналу, С. Єфремова, про надіслану статтю з приводу смерті О. Русова та просив повернути її в разі відхилення для подальшої публікації в “Украинской жизни” [330, с. 179]. Наприкінці грудня

1915 р. статтю набрали, проте в кінці січня 1916 р. журнал закрили, й праця вченого осіла в архіві “Основи”. Автограф та підготовлений до друку редакторський примірник зберігся в Державному архіві Одеської області, де був виявлений і вперше опублікований В. Зарубою в 1994 р., згодом із докладною передмовою передрукований І. Гиричем” [159; 508, с. 7].

Іншу історію має виявлений нами серед грамот, членських квитків, свідоцтв та інших документів М. Грушевського його автограф (чернетка – рукою автора, чистовий варіант – рукою дружини) з текстом заяви щодо відмови українських товариств Львова від участі у святкуванні 100-річчя від дня народження видатного діяча чеського національного відродження Ф. Палацького [23]. Зміст тексту відповідає сутності телеграми, яку спрямували представники народовського й радикального напрямків до Праги з засудженням підтримки чеськими парламентарями політики польського панування у Східній Галичині. Телеграма була опублікована 15 червня 1898 р. в “Ділі” [598], а розлогий текст, призначений для публікації в тому ж часопису, з обґрунтуванням відмови та доданим М. Грушевським списком діячів, які мали його підписати (Ю. Романчук, М. Грушевський, О. Колесса, К. Левицький, І. Белей, М. Павлик, І. Франко, І. Борковський, В. Шухевич, В. Нагірний та ін.) залишився в архіві історика й чекає на дослідження та публікацію. Важливим джерелом до його історії є лист М. Грушевського до І. Франка від 5 червня 1898 р., в якому історик запрошував колегу взяти участь у підготовці заяви, рішення про яку напередодні прийняла на своїх зборах львівська громада” [330, с. 84; 448]. Виявлений автограф важливий не лише як один із невідомих публіцистичних текстів М. Грушевського. На думку дослідниці громадсько-політичної діяльності вченого кінця ХІХ ст. В. Кухар, його позиція у протестній акції знаменувала перший крок у політику [598, с. 121–122].

Варто наголосити, що саме “Діло” дало старт публіцистичній діяльності М. Грушевського. 30 червня (12 липня) – 2 (14) липня 1897 р. в газеті з’явилася його розлога стаття-заклик “Добиваймося свого

університету!” з безкомпромісною домінантою: “Львівський університет належить русинам!” Пізніше цей текст повністю увійшов до ширшого есе вченого “Листи з-над Полтви. Лист третій”, надрукованого під псевдо *Observer* в “Літературно-науковому вістнику” [148; 472]. Заклик довгі роки залишався дороговказом змагання за самостійний український університет у Львові [594; 571; 621, с. 53–58; 563; 565]. Співпраця М. Грушевського з одним із найстарших часописів Львова була тривалою, але епізодичною: упродовж 1897–1910 р. на шпальтах “Діла” побачили світ лише 15 публіцистичних виступів, присвячених боротьбі за український університет і рідну школу, діяльності Наукового товариства імені Шевченка та соборницькій місії “Літературно-наукового вістника”, реформі “Просвіти” й реалізації задуму спорудження Академічного дому у Львові.

До публікації своїх статей у “Ділі” М. Грушевський мав особливі претензії, висловлені в одному з листів до редакції. І хоча у кореспонденції не зазначені ані дата, ані тема, ані назва статті, цей документ репрезентує нам сприйняття М. Грушевським ваги свого публіцистичного слова. Звертаючись до редактора, нарікає, що його стаття не буде опублікована на першій сторінці: “Писалася вона не для заповнення місця в газеті, а для того, щоб бути прочитаною, а звісна річ, що коли з серії статей перша бодай не була уміщена на першому місці, то вже 50 % читачів відпало” [31]. Співпрацюючи з окремими членами редакції “Діла”, після публікації в її числах низки статей анонімного автора під загальною назвою “Наша політика. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського” з нищівною критикою його збірки “Наша політика”, вчений звиває свою співпрацю з часописом.

На виняткову увагу заслуговує плідна співпраця М. Грушевського з неофіційним друкованим органом української фракції І Державної думи Російської імперії – “Украинским вестником” [442; 669; 566; 372]. Часопис, як і Державна дума загалом, у роки першої російської революції стали для українців форумом для офіційного та публічного діалогу з владою та суспільством. Враховуючи важливість моменту та певну лояльність

столичних цензорів, М. Грушевський поспішав на сторінках цієї “української трибуни в Росії” подати заклики не відкладати боротьбу за національне визволення “до наступного дня”. Особливу відповідальність за енергійне впровадження у суспільну свідомість принципів визнання за кожним народом “права на самовизначення” покладає на пресу, а отже, і в першу чергу, на себе.

Публіцистичні праці М. Грушевського, що побачили світ у цьому виданні, сприяли політизації українського руху, визначали ідеологію, головні напрямки і перспективи національного поступу в нових історичних реаліях. У програмних статтях, яким належать особливе місце у джерельному комплексі дослідження суспільно-політичної думки початку ХХ ст., вчений обґрунтовував один із ключових постулатів тогочасного українства – змагання за національно-територіальну автономію України та державну перебудову імперії на федеративних засадах як еволюційний шлях до національного визволення [183; 178; 179]. Гасла автономії й федералізму М. Грушевський переформулював у контексті надання політичних свобод, права на запровадження конституції та національне самовизначення, ставлячи за мету створення нової національної ідентичності поза всеросійською етнічною конструкцією. Власне український федералізм як важливий крок до розвалу імперії став завдянням мінімум на шляху здобуття політичної самостійності [657, с. 69; 525, с. 19, 279–280].

Враховуючи негативне ставлення до українських домагань та усвідомлюючи важливість поширення їх, М. Грушевський об’єднав свої статті з “Украинского вестника” та інших російських часописів 1905–1906 рр. у збірці під назвою “Освобождение России и украинский вопрос” [134]. У ній була вміщена також розлога стаття “Украинский вопрос” про розвиток української політичної думки до революції 1905 р., вперше опублікована 1906 р. німецькою мовою під назвою “Die Kleinrussen” у франкфуртському збірнику “Russen über Russland” [216]. Підсумовуючи історичні реалії, М. Грушевський категорично підкреслював: “Яких засобів

слід ужити, які засоби культурного й національного розвитку й самовизначення повинні бути надані українському суспільству, українським народним масам, щоб відновити їхню самостійність, вивести з того стану пасивності, заціпеніння, занепаду, до якого довела їх політика переслідувань українського національного життя”. Злободенність статей М. Грушевського у парламентському тижневику була високо поцінована І. Франком. Акцентуючи увагу на провідних думках автора, він наголошує, зокрема, на головній тезі праці “Единство или распадение?": “Супроти криків російських бюрократів і централістів, що сучасний емансипаційний рух грозить розпадом єдності Росії, проф. Грушевський в прегарнім історичнім нарисі виказує, що такої єдності нема й ніколи не було, що Росія радше тюрма народів, ніж одноцільна держава” [442, с. 358].

Завдячуючи збереженому унікальному корпусу листів відомого діяча українського руху у Петербурзі О. Лотоцького – колишнього Observatora ЛНВ – можемо відтворити як історію парламентського вісника, так і співпрацю з ним М. Грушевського. У листі, написаному відразу після відкриття І Думи, О. Лотоцький повідомляв про створення окремої української фракції, яка “разом з іншими національними фракціями мусить скласти суцільне коло, що обстоюватиме за національні інтереси і головним чином – за краєві автономії”, й обґрунтовує необхідність її друкованого органу для популяризації національних домагань. Подаючи відомості про фінансові та редакційні плани, закликає М. Грушевського “не одмовити нам писати”. Дозволяючи собі внести ім’я львівського професора в число співробітників “Украинского вестника”, просить залучити до участі у тижневику І. Франка й В. Гнатюка. Чим ближче до виходу журналу, який планували на першу половину травня 1906 р., тим більше ініціативна група відчувала відсутність досвідченого редактора й лідера українського руху М. Грушевського. 20 (7) травня 1906 р. до Львова надійшла телеграма з закликом прибути до Петербургу, а навздогін детальний лист О. Лотоцького – найінформативніше джерело до розуміння усіх обставин, за яких постав

парламентський вісник. Подаючи список “капралів, що перші ціпка взяли” (редакційного комітету), О. Лотоцький зауважує, що серед цього гурту бракує досвідчених публіцистів. Розуміючи, що приїзд вченого до Петербургу “очевидна жертва”, адресант знаходить оправдання своєму заклику: “приїзд Ваш був би дуже і дуже користним, бо Ви крім самої літературної сторони, були б чоловіком того політичного досвіду, що нам бракує” [372, с. 73–74].

Прийнявши запрошення, 10 травня 1906 р. М. Грушевський вирушає до Петербургу, де перебуває 23 дні (з 12 травня до 3 червня (за ст. ст.)), ставши “ідейним провідником як редакції “Украинского Вестника”, так і Української парламентарної громади” [19, арк. 115–117; 266, с. 83]. Щоденникові нотатки М. Грушевського свідчать, що з перших же днів він поринув у роботу: брав активну участь у редакційних засіданнях вісника, прагнучи “поставити діло «на рельси»”, виступав перед українськими депутатами, які зустрічали його оваціями, підтримував дискусії, почувавши себе “досить роботоспособним” [19, арк. 115–115 зв.]. Ця невтомність М. Грушевського вражала оточуючих. Так, відомий громадсько-політичний діяч, історик і публіцист, на той час секретар редакції “Украинского вестника” Д. Дорошенко згадував: “Під його проводом праця закипіла. [...] Грушевський просто дивував усіх ясністю своєї думки, широтою своїх задумів і плянів, дотепністю своєї мови. В постійних ділових сносинах із ним по редакції [...] я міг побачити, яка з нього широко освічена людина, який цікавий і дотепний співрозмовник, який невтомний працівник” [261, с. 120].

Працездатність М. Грушевського, якому належали “найвідповідальніші передові статті”, постає і з хронології їх написання [340, с. 176]. За час перебування у Петербурзі М. Грушевський підготував 7 статей: “Национальный вопрос и автономия” (13–14 травня); “Позорной памяти” (14 травня); “Украинский Пьемонт” (16 травня); “Вопрос дня” (21 травня); “Единство и распадение” (26 травня); “О зрелости и незрелости” (1 червня); “Наши требования” (2–3 червня). Вони побачили світ у №№ 1–5

“Украинского вестника” [235, с. 389–428, 441–452, 456–457, 528–535]. Загалом же з 21 травня до 7 вересня 1906 р. вийшло 14 номерів журналу за редакцією М. Славинського та безпосередньою участю М. Грушевського, Д. Овсянико-Куликовського та О. Русова. У 8-ми з них було подано 11 статей львівського професора. Підготовлена у вересні 1906 р. до № 15 стаття “Против течения” не вийшла у зв’язку з закриттям журналу [235, с. 389–392, 561]. Усі ці праці М. Грушевського визначали як теоретичну архітектуру українського парламентаризму, так і практичну національну програму його діяльності.

Ключове значення для підготовки головного засадничого документу Української парламентської громади у І Державній думі мала праця М. Грушевського “Наші вимоги”. Вона була покладена в основу законопроекту про національно-державний устрій України – “Декларацію про автономію України” [183, с. 427; 613, с. 196–197]. Щоденникові записи за травень–червень 1906 р. однозначно вказують на М. Грушевського як автора цього проекту, в котрому були враховані зауваження провідників фракції. Так, 27 травня історик коротко занотував: “Писав декларацію”. 30 травня відбулися збори у справі “Декларації”, на яких були присутні І. Шраг, В. Шемет, М. Біляшівський, С. Русова, П. Стебницький, А. Синявський. За день, 1 червня, вчений знову записав у щоденнику: “Переписував декларацію; засідання української фракції з огляду на мене перенесено”. Продовжував це переписування і 2 червня. І, врешті, 3 червня, перед самим від’їздом, підсумував: “Зрана присів фалди, щоб переписати решту «Декларації», дописати «Наши требования»” [19, арк. 116 зв., 117].

Пізніше у статті “Нова Дума й українці”, опублікованій 15 лютого 1907 р. в газеті “Рада”, М. Грушевський наголошував, що зміст декларації був викладений ним у суспільно-політичній праці “Наши требования” в № 5 “Украинского вестника”. Для ознайомлення з основними положеннями декларації, яка містила програму мінімум українського народу, статті “Наши требования” 21 лютого 1907 р. передрукувала “Рада” [190, с. 12; 222, с. 539].

Ці незаперечні факти щодо авторства декларації підтверджуються і спогадами безпосереднього учасника тогочасних подій Д. Дорошенка: “Політичною платформою Української Парляментарної Громади була автономія України. Її треба було офіційно деклярувати, і проф. Грушевський склав текст деклярації, яка мала бути виголошена з думської трибуни головою Громади” [266, с. 84; 263, с. 322]. Перша Державна дума Росії працювала лише 72 дні. Її розпуск 8 липня (за ст. ст.) 1906 р. не дав можливості презентувати підготовлену “Декларацію”, захитав і перші успіхи неофіційного органу вже не існуючої української фракції.

На початку серпня 1906 р. через фінансові проблеми “Украинский вестник” “мало-мало не дав дуба”. І знову О. Лотоцький як головний промотор видання звертається за підтримкою до М. Грушевського, не втрачаючи надії на відродження тижневика його енергією та заходами: “Ех, коли б Ви знов приїхали в Петербург! Заклекотів би “У[краинский] В[естник]” [372, с. 76]. Ще раніше, 18 (31) липня 1906 р., як до “голови усього нашого підприємства не стільки комерчеського, скільки ідейного”, удається до львівського професора член редакції О. Русов. У своїй кореспонденції він наголошує, що кількість передплатників “Украинского вестника” не наблизилася навіть до петербурзької “Основи”, яка за півтора роки “придбала” лише 180 осіб. У відповідь 24 липня (за ст. ст.) 1906 р. М. Грушевський висловив думку про важливість журналу, а також про шляхи його забезпечення. Цю позицію вченого щиро підтримав відомий діяч із Чернігова І. Шраг, який на зауваження опонентів, що з виданням спізнилися, категорично відповідав: “Неправда! Тепер тільки починають дознаватися, що ми існуємо, й тільки через 2–3 роки почнуть прислухатися до того, чого ми бажаємо. Зовсім не пізно надумалися видавати цей тижневик, і гріх великий буде на Вас, коли Ви припините його!” [301, с. 39]. Однак, незважаючи на всі заходи, реанімувати журнал не вдалося.

Гортаючи майже тисячу сторінок 14-ти чисел першого українського парламентського вісника, вчитуючись у досить категоричні вимоги

тогочасного українства, відчуваєш його велику енергію, силу, ініціативу й самоорганізацію. Кожне наступне видання, без огляду на його “вік”, підтримувало цю енергію й силу, і жодне з них, як і жодна українська справа, не обходилося без праць блискучого публіциста й суспільно-політичного діяча М. Грушевського.

До таких видань, концепцію й редакційну політику яких на старті визначав М. Грушевський, належить перша щоденна наддніпрянська газета “Рада”, видавцем і меценатом якої з кінця 1906 р. до кінця 1914 р. був Є. Чикаленко. Вчений став добрим радником щодо редакційного складу “Ради” і перші місяці керував “літературною справою” – був її фактичним головним редактором, полагав проблеми в генерал-губернатора та цензурі, своїм авторитетом “визначного ученого і діяча” відвертаючи загрозу її закриття [451, с. 331–334; 19, арк. 137 зв.; 32, арк. 194–195 зв.; 56]. Його союз з “Радою” співробітники часопису розцінювали як “солідну підпору”, як ланцюжок “загальної, на всі українські простори й підприємства закроєної культурної акції” [103, с. 17–20].

На замовлення Є. Чикаленка М. Грушевський підготував програмну статтю “Наша газета”, в якій чітко визначив її безпартійний і міжпартійний характер. В основу концепції “Ради” закладалися завдання національної єдності всіх українських земель, розвій національної свідомості, всестороння допомога суспільності [334, с. 3–5]. Задекларованих принципів, хоча й не без тертя між співробітниками, дотримувалися, позаяк у звіті Київського тимчасового комітету у справах друку “Рада” характеризувалась як опозиційна, без приналежності до певної опозиційної партії [11, арк. 11 зв.–11-б]. Не міг М. Грушевський не зачепити у своїй програмній статті й вразливу проблему всіх тогочасних українських часописів – передплату. Мрію, в яку не вірив навіть сам автор, про загальний наклад у 30 тисяч газеті ніколи досягти не вдалося. За збереженими відомостями Київського тимчасового комітету у справах друку впродовж 1909–1913 р. “Рада” виходила накладом 2 650 (1909 р.), 3 300 (1910 р.), 3 800 (1911 р.), 3 500

(1912 р.), 4 000 (1913 р.) примірників. Для порівняння у 1909 р. наклад “Киевлянина” складав 11 000 примірників, “Киевской мысли” – 25 000; у 1913 р. відповідно 10 000 та 47 000 примірників [17, арк. 2, 84–85 зв., 147 зв., 206 зв., 258 зв.]. Ці цифри надзвичайно важливі для розуміння стану тогочасного українського суспільства, над національним освідомленням якого працював М. Грушевський та нечисленна українська еліта.

Підтримуючи “Раду” своїми працями, упродовж 1907 р. М. Грушевський подав до друку 17 статей і заміток [237]. До активної співпраці з газетою залучає й учня І. Джиджору, який свій перший журналістський вишкіл проходить саме на її шпальтах [637]. Знеохотився після того, як “Рада” взяла додатком для своїх передплатників “Історію України-Русі” М. Аркаса, з різкою обґрунтованою критикою якої вчений-публіцист виступив у “Літературно-науковому віснику” [147]. Однак, це не завадило газеті вести перед серед популяризаторів суспільно-політичних праць М. Грушевського, постійно подаючи розлогі огляди ЛНВ та його статей зокрема, хоча вони й не завжди задовольняли амбіції керманіча вісника. “Рада” так само виступила на захист ЛНВ у відповідь на необ’єктивну критику Г. Хоткевича й І. Липи, активну позицію зайняла під час конфлікту 1913 р. у НТШ. М. Грушевський, зі свого боку, всіляко підтримував газету та її видавця у критичних моментах [709]. До нього, як до найкращого радника і “найціннішого діяча наших часів” Є. Чикаленко звертався не раз, передаючи згодом висловлені думки у листах до найближчого приятеля П. Стебницького: “Як вже ми не крутили головами з Михайлом Сергійовичем в 1907 році, щоб зменшити видатки, а нічого не викрутили більш того, що зроблено”; “Я Вам, здається, писав, що Грушевський теж такої думки, що треба тягнути до останньої можливості і шабашить, як Ви кажете, ще рано”. Прихильники “Ради” завжди переймалися, як зарадити, щоб єдиний наддніпрянський щоденний часопис “не блищав відсутністю такого ймення як Грушевський” [614].

Авторитет М. Грушевського як суспільно-політичного діяча й конструктора української нації особливо рельєфно проявляється також у зверненнях видавців, редакторів, меценатів, які вважали його слово незаперечним у вирішенні питань щодо підтримки тих чи інших проектів. Йому довіряли, в його руках часом акумулювалися фонди, призначені для часописів поза межами України.

Ще на початку 1900 р. від імені українців Одеси до М. Грушевського звернувся М. Комаров з пропозицією подавати в європейській пресі (німецькій і французькій) статті про історичну минувшину та становище України з тим, щоб знайти підтримку і співчуття до національних змагань українства. Незважаючи на певні проблеми, М. Грушевський не зрікався цієї справи, наскільки дозволяв йому час, а власне, як писав, “брак часу”. Ідея поширення інформації про Україну в Європі реалізувалася з постановом 1903 р. у Відні німецькомовного українського часопису “*Ruthenische Revue*” (засновники В. Яворський, Р. Сембратович, А. Кос). Для підтримки видання на руки М. Грушевського були спрямовані кошти, які творили т. зв. “Одеський фонд” при НТШ, згодом при Видавничій спілці [299, с. 236–237, 239; 288, с. 71]. На звернення одного з редакторів часопису В. Яворського М. Грушевський пересилає ці кошти, а також підтримує видання фаховими порадами [41; 54; 55]. Зокрема, з метою популяризації в Європі національного імені “Україна” запропонував редакторові Р. Сембратовичу на заставці подати мапу України з відповідним написом “Ukraine” [388, с. 146–147].

Збережені листи засновника та редактора наступника “*Ruthenische Revue*” – віденського місячника “*Ukrainische Rundschau*” – В. Кушніра свідчать про високу оцінку публіцистичного пера М. Грушевського та честь українських часописів мати у колі їх авторів видатного історика й суспільно-політичного діяча. Ще на початку 1906 р. молодий журналіст декілька разів звертався з проханням надати вказівки щодо обговорення української історії на сторінках видання і підготувати статтю [41, арк. 1–1 зв.]. Її написанню

передувала ініціатива М. Грушевського запровадити відділ, який би висвітлював проблеми національного руху у Білорусі й Литві. Вірогідно, поштовхом до цієї ініціативи послужило звернення до нього відомого литовського діяча А. Сметони, який повідомляв про численні національні утиски литовців зі сторони поляків і просив надіслати адресу журналу “*Ruthenische Revue*” [356, с. 493]. Думка про створення такого відділу підтримувалася й провідниками білоруського руху братами Іваном і Антоном Луцкевичами, з якими неодноразово зустрічався М. Грушевський. На подану ідею В. Кушнір на початку 1908 р. відповідав: “Подана Вами думка давати в U.R. місце голосам литовців і білорусів не сходить мені з голови і дедалі все більше мені подобається” [41, арк. 5–6]. З нетерпінням чекаючи праці М. Грушевського, заради піднесення ваги часопису редактор звертався з проханням подати її спочатку на сторінках “*Ukrainische Rundschau*”, а згодом вже в ЛНВ. Так з’явилася стаття “*Ukraine, Weissrussland, Litauen*” / “Україна, Білорусія, Литва”, яка відкрила й завершила коротку співпрацю історика-публіциста з українським виданням у Відні [237, с. 65–68].

Не розпочиналася без М. Грушевського й новозаснована “Украинская жизнь”. Наполегливо запрошуючи до участі в новому проєкті, її видавці, зокрема С. Петлюра, сподівалися на пораду авторитетного суспільно-політичного діяча й публіциста: “Без Вашої допомоги та участі досі не починалась жодна поважна українська справа, зв’язана з інтересами нашого народу, – отож треба сподіватись, що й та справа, яку ми починаємо, так само потрібує Вашої допомоги і зустріне з Вашого боку належну поміч та активну симпатію” [359, с. 441]. Відгукнувшись на заклик колег й однодумців, вчений від першого числа “Украинской жизни” став її постійним кореспондентом.

Упродовж 1912–1916 рр. на її сторінках з’явилося 10 статей М. Грушевського, 7 з них належать до періоду заслання у Симбірську, Казані, Москві [237, с. 130–143, 163–170, 200–203, 415–417, 424–427, 447–450, 472–474, 481–492, 503–511]. Окрім цих статей редакція не раз

передруковувала актуальні праці вченого з інших видань, узгоджуючи всі умови з автором наперед [26].

Період заслання належить до важливих і, на жаль, мало досліджених періодів публіцистичної діяльності М. Грушевського, про що може свідчити і той факт, що більше третини тогочасних статей не увійшли до бібліографічних покажчиків вченого. Реалії життя засланця на перших порах не давали підстав для оптимізму та “охоти” до публіцистичних чи політичних виступів [607, с. 154; 644; 286; 348]. Про неможливість повноцінної публіцистичної діяльності на засланні історик не раз наголошував у своїх кореспонденціях до приятелів. Зокрема, у листі до С. Єфремова писав про відірваність від українського життя і суспільних настроїв, отже “боязко щось сказати невпопад, що можуть потім поставити на рахунок громадянству. А повторяти ті самі «безспорні» і «вічні» істини не можна безконечно перед своєю публікою” [330, с. 179]. У той самий час у листі до П. Стебницького скаржився, що замовлена С. Петлюрою тема “не на мої зуби” [71, № 52059].

Опанувавши свій стан, через публіцистичну діяльність М. Грушевський налагоджує тісний зв’язок з громадсько-політичним життям українців, а “єдиною трибуною” цього періоду стає поодиноке українське видання доби Першої світової війни – “Украинская жизнь” [208, с. 107–108]. Брало верх нестримне бажання заявити про пекучі українські потреби, і вже наприкінці липня 1915 р. вчений висловлює думку “потроху зачати писати – до «Укр[аинской] ж[изни]», або може й де інде” [330, с. 170]. Так з’являється його перша публікація цього періоду і єдина праця, написана у Симбірську – “В годовщину войны” [211].

Однак характер журналу, який не ставив на весь зріс українські проблеми, і приїзд М. Грушевського до Москви підняв енергію українців до заснування нового видання. За активної участі В. Винниченка постав тижневик під назвою “Промінь”, в якому М. Грушевський виступав у ролі “досвідченого дорадника”. Робота захопила “піднадзорного” вченого, хоча

його статті особливо “терпіли” від безжалісної цензури. Шість публіцистичних виступів лідера українського руху, які з’явилися в “Промені” з грудня 1916 р. по березень 1917 р., стали заключним акордом публіцистичної діяльності М. Грушевського означеного періоду, яка дала буйні сходи у добу Української революції 1917–1921 рр. [208, с. 108–110; 286, с. 109].

Отже, окрім головних трибун для поширення своїх ідей та впливу на формування суспільно-політичної думки (“Літературно-науковий вістник” і “Село”), М. Грушевський співпрацював з багатьма українськими та російськими часописами. З одними (“Украинский вестник” та “Промінь”), вона продовжувалася впродовж усього, хоча й короткого, періоду виходу в світ. З іншими (“Діло”), була тривалою, але спорадичною (1897–1910). Значну підтримку досвідченого організатора й публіциста отримала газета “Рада” в період свого становлення: М. Грушевський мав поважний вплив на концепцію й склад редакції”, був активним дописувачем. І хоча з 1908 р. його статті з’являються час від часу, з видавцями й редакторами стосунки залишалися рівними. Вчений завжди відгукувався на запрошення новопосталих українських видань (“Громадська думка” (1), “Наша школа” (1), “Ukrainische Rundschau” (1), Засів” (6), Український студент” (1) “Сьвіт” (1), “Шляхи” (1)). Як уже відзначалося, незалежно від прикрих життєвих перипетій, М. Грушевський завжди підтримував своїми актуальними публіцистичними виступами “Украинскую жизнь” (10).

Для поширення головних постулатів суспільно-політичної думки використовував також трибуну російських ліберальних видань (“Страна” (1), “Киевские отклики” (2), “Сын Отечества” (6), “Товарищ” (1), “Киевская мысль” (1), “Русское богатство” (1), “Русские ведомости” (4), “Народы и области” (1), “Утро” (4), “Речь” (2)) [35, арк. 282; 25; 27; 650, с. 20] (Додаток Д). До цього спонукали і читачі. Серед численних листів до М. Грушевського збереглося звернення одного з невстановлених адресантів від 4 червня 1905 р., у якому він зауважував, що професор дорікає українців за те, що

вони мовчать, “але чому ж Ви самі так мало і рідко пишите в рос[ійських] часописах, хоч Ваші статті, яко професора, швидче надрукують, ніж звичайного укр[аїнського] письменника. Ви також добре знаєте всі «нужды» укр[аїнців], як і ті люде, що живуть на Україні, то й могли б їх виявляти на світ божий” [52].

Характер співпраці М. Грушевського з різними виданнями відзеркалюється в динаміці підготовки та публікації його суспільно-політичних статей. Так, у період з 1897 по 1910 р. на шпальтах “Діла” побачили світ 15 праць, у газеті “Рада” лише упродовж 1907 р. М. Грушевський подав до друку 17 статей і заміток із загальної кількості 19, видрукованих за 1907–1914 рр., а для “Украинского вестника” з 13 травня по 3 червня 1906 р. вчений підготував 7 статей з усіх 11, які вийшли в парламентському тижневику у травні–вересні 1906 р. Однак, варто наголосити, що цей перелік видань, з якими співпрацював М. Грушевський, та його статей не можна вважати повним. Сучасні підходи до презентації газет та всіх періодичних видань у цифровому форматі, а також розробка унікального проекту е-Архів Михайла Грушевського дозволять запровадити нові методики пошуку й розширити цей ряд новими важливими знахідками.

2. 3. Проблематика суспільно-політичних праць

Сучасники називали М. Грушевського “публіцистом-мистцем”, творіння якого, переживаючи злобу дня, дають “документи по-справжньому історичні” [277]. Цей історичний аспект публіцистичного доробку історика розглянемо в контексті його проблематики, яка репрезентувала головні постулати суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. Варто зауважити значущість інформаційного потенціалу багатьох статей, зокрема щодо діяльності НТШ та його численних проектів, а серед них і спорудження Академічного дому, історії Львівського університету та боротьби за створення самостійного українського університету, концепції та програми Наукового інституту українознавства, розбудови українського шкільництва в

Галичині, розвою національної преси та громадських товариств, культурницьких акцій, становлення українського парламентаризму тощо, адже свої праці вчений виразно ілюструє важливими статистичними відомостями й різноманітними історичними фактами, які вже понад століття слугують важливим історичним джерелом.

Характеризуючи значення публіцистики, один із учнів історика, І. Крип'якевич, писав: “Наука до своїх висновків доходить поволі, свої тези формулює обережно, багато проблем залишає нерозв’язаними, без вирішної відповіді. А тимчасом життя вимагає відповідей скорих і недвозначних, рішень простих, ясних, певних. Публіцистика йде назустріч цим життєвим вимогам і, не стрічаючи розв’язок у науці, сама, на свою відповідальність, вирішує важливі для нас питання” [590, с. 24]. Таким публіцистом, котрий ішов назустріч життєвим вимогам часу, від 1897 р. став М. Грушевський, задаючи напрям і тон не тільки в історичній, але й громадсько-політичній свідомості.

М. Грушевський цінував кожную публіцистичну трибуну як запоруку впливу на формування суспільно-політичної думки та репрезентацію “азбуки національності”. Як історик він усвідомлював, що його народ переживає вже 250 літ бездержавності й чекає дороговказів. Для творення модерної української свідомості треба було відштовхуватися не від пригадування й реанімації староукраїнських зразків державності, не від ідеалів минувшини, а апелювати до ментальності конкретного мешканця української землі по обох берегах Дніпра. Справа була не з легких, якщо врахувати, в якому стані застав учений суспільну свідомість українця, передусім наддніпрянського, яка на початку 90-х рр. ХІХ ст. перебувала на українофільській стадії. Справа ускладнювалася ще й тим, що від одного слова “Україна” очільники царської цензури “скаженіли” [19, арк. 304], і тому проголошені вимоги автономії та федералізму не були прихованою формою заперечення ідеї української державності, а послідовною боротьбою за реалізацію “українського проекту”, “українського питання” у всіх сферах життя. На шляху виховання “нового”

українця стояла низка історичних реалій, які необхідно було подолати, і Грушевському-публіцисту доводилося бути неабияким віртуозом, щоб доносити до суспільства глибинну сутність усіх своїх закликів, щоб 18 років підтримувати огниво національного відродження – “Літературно-науковий вістник” та пробуджувати найчисленнішу українську аудиторію – селянство [525, с. 84–88].

На широкий тематичний спектр публіцистики М. Грушевського звертали увагу всі дослідники цієї спадщини вченого. Зокрема, не раз наголошуючи на важливості дослідження суспільно-політичних праць вченого, Л. Винар відзначав, що вони охоплюють усі головні ділянки культурного, політичного, громадського життя, розвиток шкільництва, наукових установ, української мови, літератури тощо [485, с. 39].

При всій різноманітності заторкнутих сюжетів у понад трьохстах статтях означеного періоду, їх можна згрупувати у головні тематичні групи суспільно-політичних проблем, які підносив і на які спрямовував тогочасне суспільство й політикум М. Грушевський: теоретичне обґрунтування національного відродження модерного часу; ідея соборності; поширення єдиного національного імені – “Україна”; формування історичної пам’яті як найважливішого чинника національного усвідомлення; мова як засіб національної самоідентифікації українців і консолідації нації; виховання “нового українця”; формування нового типу української політичної еліти; “націоналізація” науки й вищої освіти як важливі націотворчі проекти; розбудова “рідної школи”; ідеї автономії та федеративного переустрою Росії як перший крок на шляху до повної окремішності; обґрунтування державної самостійності й незалежності. До цих найважливіших проблем/ідей можна додати ще цілу низку, які розвиває М. Грушевський у своїх публіцистичних виступах, однак у межах нашого дослідження для рельєфнішої репрезентації зупинимося на окремих із них, які визначали сутність суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. [521, 56–59; 532].

Одна з перших публіцистичних праць М. Грушевського присвячена теоретичному обґрунтуванню національного відродження модерного часу. Відчуваючи власну відповідальність за визначення тактичних і стратегічних кроків українського руху на новому етапі, у статті “Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу” вчений представляє багатовікову історію українського народу – зросійщеного, позбавленого всякого проводу, освіти, літератури, самосвідомості, який пробудило “з видимої загибелі” слово.

У публіцистичній спадщині М. Грушевського цій праці, а власне виступу 1 листопада 1898 р. на науковій академії до столітніх роковин видання “Енеїди” І. Котляревського, належить особливе місце насамперед як гімну рідному слову, яке “зробило патріотів з антикварів і етнографів”. Оцінюючи цю вікопомну подію, М. Грушевський ставить знак рівності між літературною діяльністю й національною працею, а сотвореній національним відродженням новій українській інтелігенції відводить роль провідника подальшого історичного розвитку [220]. Думки свого виступу на ювілеї “Енеїди” вчений розвинув і в публічному слові, проголошеному в Перемишлі 2 (15) січня 1901 р. Не раз повертаючись до ваги ХІХ століття “як першого століття нашого відродження”, М. Грушевський відкидав усі песимістичні гороскопи та висловлював сподівання на “жизнені сили”, “скарби творчості”, “енергії”, які забезпечать успішний розвій усіх частин України-Руси: “В нове століття ми переходимо в початках нашої національної (не етнографічної тільки) свідомості, в початках нашої національної роботи – се й оправдує наші надії на се будуще століття, довір’я, яке ми маємо до нашої будущини” [174, с. 215].

Вихованець першого справжнього українського соборника й речника ідеї “Галичина – український П’ємонт” О. Кониського, М. Грушевський успадкував його ембріони всеукраїнської культурно-політичної єдності: об’єднаної літературної мови, спільної художньої літератури, єдиної національної науки, синхронізованої суспільно-політичної діяльності. У

некрологічній статті, присвяченій О. Кониському, наголошував, що “для нав’язання спільності між сими двома частинами України-Руси, розтятими кордоном, його діяльність була найбільша; а на зміцнення українського руху в Росії се мало превелике значіння” [192, с. 232]. Засвоєні уроки “хрещеного батька” давали свої плоди. Підсумовуючи майже 20-літню працю М. Грушевського в Галичині, його учні поставлять риторичне запитання, а власне ствердження: “Хто нарешті проголосив Галичину і утвердив за нею назву і значіння «Українського П’ємонт»? Широкій публіці невідомо, що те все зробив проф. Гр[ушевський]” [126, с. 198].

Набуття внутрішньої ідейної злуки двох культурно відмінних українських територій, подолання взаємних упереджень, поборення галицького і наддніпрянського партикуляризмів, досягнення єдності не лише на рівні еліт, а й широких верств людності – ця наскрізна тема соборництва проходить червоною ниткою в публіцистичних виступах і реальних справах М. Грушевського [538; 701; 539]. Соборницьку місію як культурне уособлення всеукраїнської спільності виконував “Літературно-науковий вістник”, якому його багатолітній керманич присвятив цілу низку статей. На правах персональної унії керував М. Грушевський і двома товариствами – Науковим товариством імені Шевченка у Львові та Українським науковим товариством у Києві. Соборницька ідея керувала вченим при організації Українських наукових курсів для наддніпрянських студентів і першої Всеукраїнської мистецької виставки. Усі ці справи їх натхненник й ініціатор доносить до широкого загалу як приклад для взорування й подальших ініціатив [548, с. 56; 221].

М. Грушевський був “спроваджений” у Галичину в час перетворення українства зі справи одиниць на рух мас. Тому він краще за будь-кого з наддніпрянців міг оцінити, яке значення для Великої України мають галицько-українські досягнення. У статтях “На порозі століття”, “Український П’ємонт”, “Галичина і Україна”, “З новорічних думок”, “Замість новорічної” проголошувалися ключові завдання національного

суспільно-політичного життя, насамперед засвоєння підросійськими українцями галицького досвіду боротьби з польським політичним і культурним утиском [235, с. 208–216, 444–447, 376–382, 115–126, 168–175]. Чимало вдячних слів і емоцій виплеснув М. Грушевський на сторінки журналів і шпальти газет з заслуженими компліментами “Українському П’ємонту” – Галичині, яка кілька десятиліть була гаслом національних змагань, надією і заповітом для Великої України. Так само емоційно ділився гіркими спостереженнями за Україною наддніпрянською, на фізіономії якої відбився “маразм” суспільства Росії.

Однак найбільше його хвилювали найтісніші зв’язки Великої України й Галичини в інтересах всеукраїнської єдності [155, с. 115]. Нові обрії, які відкривалися в Наддніпрянщині після першої російської революції, зобов’язали М. Грушевського у статті “Галичина і Україна” висловити переконливу думку, що Київ стане культурним і національним всеукраїнський центром за умови обостороннього зближення й порозуміння у всіх сферах життя: “Галичани повинні бажати собі України могутньої, сильної, атракційної, а не розбитої й жебрацької. Галичина в першій мірі повинна зблизитися до України” [135, с. 381].

Важливі дороговкази отримують і наддніпрянські українці, перед якими стояла пекуча проблема виховання української культурної самодостатності та відмови від великоросійської суспільної думки, друкованого слова. Позаяк українська інтелігенція Києва жила передусім російськими інтересами, то пріоритет культури північного сусіда був незахитаним, навіть більше, ставав рідним. Нерівномірність у розвитку Галичини і Наддніпрянщини, відмінність у віросповіданні й типах ментальності різнили українців обох імперій. Стверджуючи соборність у теорії, на практиці представники цих еліт ставилися один до одного з підозрінням і зверхністю. Відцентрові тенденції постійно давалися взнаки. Головною перепорою на шляху до національної гомогенності, на думку Грушевського, була двоєдушність самого ж українця. У Галичині – це

москвофільство, на Великій Україні – малоросійство. Припинити з толеруванням цих явищ закликає Грушевський у статтях “Гріхи наші” та “Кінець рутенства” [139]. Проте, на початку XX ст. москвофільство існувало як маргінальне явище, а самопроголошення 1907 р. його лідерів росіянами означало агонію цієї ідеології та її сходження з політичної арени. Натомість наддніпрянське малоросійство залишалося масовим явищем, і М. Грушевський наполегливо закликав увільнитись від цього “шкідливого боляка”, сподіваючись, що “за галицькими москвофілами, може, прийде черга і на їх братів по духу – російських «тоже малороссов» усяких сортів і нюансів” [164, с. 60].

Одночасно доводилося боротися з наддніпрянським і галицьким політичним партикуляризмом. Виразом останнього стала діяльність Української національно-демократичної партії. Критика галицької політики, висловлена істориком у статтях, вміщених у ЛНВ у 1909–1910 рр. і об’єднаних згодом у збірці “Наша політика” (1911), викликала незадоволення з боку його політичних опонентів у Галичині [181]. Безкомпромісна боротьба М. Грушевського з позицією лідерів УНДП К. Левицького, Ю. Романчука та ін., скерованою на досягнення українсько-польського компромісу, була пов’язана насамперед із ревізією керівництвом партії поглядів на ідею соборності. Повернення Грушевського в Україну підросійську з початком Першої світової війни також була даниною ідеї соборності. Для нього Галичина при всій її значущості була все-таки лише частиною України-Руси. А щоб здійснити всеукраїнський соборний проект, треба було працювати в межах Великої України.

Свято сповідуючи принцип соборності, М. Грушевський поступово, але послідовно відмовляється від двочленного терміну “Україна-Русь”, сконструйованого О. Барвінським та поширеного В. Антоновичем і О. Кониським. Цей термін, в якому “старе традиційне ім’я зв’язано з новим терміном національного відродження і руху”, історик взяв також за назву свого головного твору – “Історії України-Руси” [234, с. 2]. Однак, розвій

українського національного життя на початку ХХ ст. вплинув на впровадження вченим термінологічних новацій: поширення топоніму “Україна” та етноніму “українці” в статусі національного імені. Окрім перших чотирьох томів “Історії України-Руси” М. Грушевський широко вживав формулу “Україна-Русь” й “українсько-руський” у виданнях НТШ, концептуальній статті “Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904). За спостереженнями С. Плохія, саме ця стаття стала останньою для поширення цього терміну. Уже в “Очерке истории украинского народа” (1904) вчений відмовився від “України-Руси” на користь “України” [657, с. 178–179]. Відмовляється від цього терміну і в другому виданні четвертого тому гранд-наративу (1907), власноруч виправляючи на друкарському примірнику першого накладу “українсько-руський” на “український” [28; 744].

Як будівничий модерної української нації М. Грушевський послідовно підкреслював, що “самоусвідомлений народ не може залишатися без імені” [212, с. 141]. І взяв на себе відповідальність за поширення цього імені на всю Україну. Одночасно з впровадженням нового терміну до наукового обігу, вчений активно виступав за укорінення його в суспільно-політичній сфері, зокрема, в назві новопосталого українського клубу австрійського парламенту. У статті “Геть з рутенством!” наголошував: “Сформування в теперішній хвилі «Українського» (ukrainisch) клубу в віденському парламенті було б величавою маніфестацією новочасного українського руху, одності українського народу, солідарності українства австрійського і російського, і се скріпило б моральні сили як того, так і другого, – як українського руху в Росії, так і нашого національного поступу в Австрії” [137]. Єдине національне ім’я пов’язує зі спільними коренями та безперервністю історичного життя українського народу [164; 222, с. 86; 212, с. 140–142]. Термінологічні ініціативи М. Грушевського відразу викликали дискусію в наукових колах, сфокусували на них увагу й діячі правомонархічного табору. Один із його представників, А. Стороженко, наголосив, що з початку ХХ ст.

всюди, “на кожній сторінці українофільських друкованих органів замайоріли тисячі слів: «Україна», «український»; запанувала «українська» мода” [409, с. 43].

Національне мислення, історичну пам’ять широкого загалу формують національні міфи. Кожна нація проходить через етап устійнення таких міфів на підставі подій та героїв минулого, засвоєння їх на рівні масової свідомості. Українофільський етап національного відродження створив свою систему українського “історичного коду”, який вимагав на новому етапі певного “підправлення” й модифікації. Українські народники, наприклад, започаткували протиставлення постатей Б. Хмельницького та І. Мазепи. Таке трактування породило роздвоєність історичної пам’яті пересічного мешканця Наддніпрянщини, на якому грала централістська пропаганда Росії, протиставляючи українців-“богданівців” українцям-“мазепинцям”. М. Грушевський як визначний історик усвідомлював, що саме історична пам’ять є репером свідомісних орієнтирів, а тому на прикладах минувшини вибудовував систему цінностей своїх співгромадян. Поєднуючи наукові студії з публіцистичною творчістю, деміфологізаторську діяльність М. Грушевського як вченого, – на думку історіографа В. Тельвака, – супроводжувало модерне міфотворення [694, с. 128].

Засобами публіцистики він реалізовував стратегію політики пам’яті, зорієнтовану на створення національного пантеону та формування модерної нації. Досить часто у своїх публіцистичних виступах М. Грушевський порушує ключові проблеми козацької історії (“«Мазепинство» і «богданівство»”, “Богданові роковини”, “Похорони унії”, “Виговський і Мазепа”) [236, с. 199–206, 332–336, 141–149, 386–396]. Історики йшли про вибудову лінії щодо перманентності діяльності усіх гетьманів, зруйнування вибудованої російською історіографією й засвоєної пересічним українцем версії козацької історії середини XVII – початку XVIII ст. про існування “вірних” і “зрадливих” козацьких керівників. Однак, це не завадило вченому подавати часом критичні характеристики історичних

постатей. Зокрема, нищівна оцінка діяльності гетьмана І. Мазепи постає у статті “Тлінний прах”, написаній уже в статусі “мазепинця”-засланця”, що, безперечно, вплинуло на полемічний авторський запал [210; 554, с. 144].

У цей період М. Грушевський активно включився у “війну” ювілеїв, яку українцям оголосили росіяни й поляки. На противагу святкуванню 250-річчя Переяславської ради, 200-річчя Полтавської битви, 500-річчя Грюнвальдської битви та 250-річчя другого відступу Хмельницького з-під Львова історик запропонував відзначити 250-річчя від дня смерті Б. Хмельницького, 200-річчя шведсько-українського союзу між І. Мазепою і Карлом II та 250-річчя Гадяцької унії. Дві останні події, за визначенням М. Грушевського, були “двома граничними стовпами нашого історичного життя”, а тому їх вшануванням вчений намагався легітимізувати право українців шукати союзників проти Росії та право виходу українських земель з її складу. Кожній даті він присвятив свої публіцистичні виступи: “Богданові роковини”, “Виговський і Мазепа”, “«Мазепинство» і «богданівство»” [125; 132; 170; 260; 519; 605; 589; 554; 553]. У статті “Богданові роковини”, написаній до 250-ліття смерті Б. Хмельницького, намагається об’єктивно висвітлити діяльність гетьмана та провести паралелі між національними змаганнями на відстані двох з половиною століть.

Протести проти святкування 200-ліття “Полтавської перемоги” проходили в Галичині під гаслом “сумні роковини”. Такий клич до розвінчання полтавського міфу кинув однойменною статтею поет і громадський діяч В. Пачовський. Цей супротив набув питомо українського характеру в різноманітних заходах по вшануванню пам’яті І. Мазепи. До нього долучилися всі – від українських громад у Бельгії та Франції до невеличких містечок в Галичині, від провідних журналістів до іменитих вчених і поважних наукових товариств. У львівських часописах друкується розлогий текст “Протесту Українців в Бельгії проти святкування 200-літньої річниці погрому України Москвою на українській землі” та лаконічний, але надзвичайно змістовний “Протест парижських українців” [636]. На тлі

гучних “торжеств” у Полтаві по Галичині прокотилася хвиля концертів із відчитами пам’яті І. Мазепи. НТШ ухвалило видати окремий том “Записок”, що побачив світ на початку 1910 р. і на багато років визначив перспективи подальших наукових студій цих непересічних подій в історії України.

Маніфестаціями, що “пережили” століття, стала низка статей пам’яті гетьмана Мазепи, одна з яких належить М. Грушевському. Праця “Виговський і Мазепа”, яка посідає ключове місце в історичній публіцистиці вченого, присвячена двом історичним датам: 250-літтю підписання І. Виговським Гадяцької унії України з Польщею та 200-літтю переходу гетьмана України І. Мазепи до шведського короля Карла XII. Події об’єднані спільним кроком видатних історичних діячів – “розривом з московською зверхністю” та прагненням до автономного розвою Української держави. Називаючи Полтавську битву “надгробною плитою” автономістських змагань і зусиль, історик розмірковував над перспективами національного українського розвою, які могла би дати “комбінація Мазепи”: “Без Полтавської перемоги все се могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть би, не впала. Україна зісталася осібним тілом, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем в рамки Російської держави” [132, с. 395]. Оцінюючи ідеї й змагання І. Виговського та І. Мазепи, автор наголосив на відповідності діянь обох гетьманів інтересам державного буття нації: “як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів” [132, с. 389–390]. У короткому бібліографічному огляді В. Дорошенко назвав цю статтю “снопом проміння, киненим істориком в глиб минулого. Вона ділає на нас ліпше як цілі стоси сухих монографій” [260].

Уже по закінченні “торжеств” до українського читача підросійської України пробилися й слова оглядача ЛНВ П. Стебницького: “Правда і те, що

коли полтавська баталія одчинила для Росії «вікно в Європу», – то тільки те вікно, яке Петро I прорубав на півночі; а на півдні, разом з тим, були міцно забиті вікна в Європу, які культурна і демократична Україна мала у себе задовго до Петра I...” [398]. Тема була замовлена М. Грушевським, про що свідчать роздуми автора: “От з Полтавою буде трудно. Чорт його знає, як про те політично написати. Я собі думаю, що тою Полтавою «Кієвлянин» та чорна сотня мають намір спровокувати українців на «мазепинство», і, по моєму, тої провокації треба стерегтись” [49, арк. 100 зв.]. Переборовши свої остороги, П. Стебницький зумів сміливо та виважено, як на той час і обставини, підбити підсумки доленосних подій двохсотлітньої давнини.

Відгукнувся М. Грушевський і на 100-річчя від дня народження М. Гоголя. У своїй ювілейній публіцистичній статті він одним із перших трактував письменника як українського, який цілком належить українській культурі й ментальності, відкидаючи всі спроби чорносотенців зробити з нього “общерусса на малороссийской почве”. Апелюючи до свідомості читачів, задля лаконічного й виразного наголосу на сказаному, М. Грушевський продемонстрував блискучу майстерність інтертекстуальності, завершуючи статтю влучною фразою з наведеного ним листа М. Гоголя до М. Максимовича про належність Києва до України, а не Московії: “Він наш, він не їх...” [231]

Всі ці слова-дороговкази лідера українства розставляли потрібні наголоси на ті історичні події, які мали ключове значення для майбутнього України, емансипації українця від впливів російської національної ідеї через вироблення всеукраїнської історичної свідомості та ідеології, ґрунтованої на власних пріоритетах минулого. Важливу роль у формуванні історичної пам’яті як найважливішого чинника національного усвідомлення відігравали також статті М. Грушевського про історичні постаті, пам’ятки України, репрезентовані ним насамперед у “Селі” [237, с. 288–360].

Як свідчать листи читачів, вони з захопленням перечитували замітки про Т. Шевченка, якому вчений присвятив не одну свою працю,

опубліковану в ЛНВ, “Раді”, “Селі”, “Засіві”. Окрім того, для публіцистики М. Грушевського загалом характерне широке запозичення текстів Т. Шевченка. За спостереженнями літературознавця й текстолога Г. Бурлаки, історик використовував саме ті твори, де гостро ставилися соціальні й національні проблеми, де поет афористично формулював засадничі українські проблеми. Вкраплення добре впізнаваних слів Шевченка не лише підкреслювало спорідненість громадських позицій, але й служило маркером тяглості національних традицій [480].

Націоналізація науки та вищої школи – вирішення цих проблем сучасні історики С. Плохій та І. Гирич, власне слідом за О. Кониським і самим М. Грушевським, розглядають як засадничі націотворчі проекти [657, с. 58–61; 518]. Ці теми ніколи не вичерпувалися в публіцистичних виступах М. Грушевського на зламі XIX–XX ст., позаяк час визначав все нові та нові завдання. Історик не був стороннім *Spectator*’ом і у справах “рідної школи”, а виступав одним із найактивніших учасників її розбудови, брав на себе ініціативи та забезпечував їхнє практичне вирішення [662; 643; 565; 498].

Визначальною засадою формування української спільноти й української еліти є, безперечно, національна наука. Наукове товариство імені Шевченка, яке М. Грушевський очолював і розбудовував впродовж 1897–1913 рр., та засноване за його зразком Українське наукове товариство у Києві закладало фундамент національної академічної традиції [491; 548; 547; 546; 542; 624; 631]. Важливим джерелом для вивчення витоків, історії, ролі провідників, структури, видавничої діяльності тощо й на сьогодні залишаються його статті, огляди, промови, зокрема “Наукове товариство імені Шевченка”, “В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка” та ін. [235, с. 117–122, 188–201, 220–222].

У розбудові Товариства М. Грушевський завжди взурався на одного із його засновників і меценатів О. Кониського, для якого НТШ було не лише “дорогим, як дорогий батьковому серцю найлюбіший син”, але й символом незалежної культури і першопочатком державного усамостійнення України

[520, с. 564]. Виконуючи заповіт свого наставника у громадських справах, який свою пожертву на НТШ пов'язав безпосередньо з його перетворенням на академію, М. Грушевський вбачав свою місію у здобутті цього титулу [635].

Цій нагальній проблемі він присвятив спеціальну статтю “Призабута справа”, в якій наголошував: “До таких незаслужено призабутих справ, котрі я не раз уже витягував в зносінах і листах приватних, а тепер хочу витягнути перед широкі круги нашого громадянства й поручити його увазі й пам'яті, належить справа української академії наук” [199, с. 425]. Приводом до її написання послужив не лише обов'язок перед пам'яттю свого вчителя, але й організаційні заходи Петербурзької академії наук по заснуванню союзу слов'янських академій. Цей проект спонукав М. Грушевського до короткого висвітлення історії НТШ та змагань щодо надання йому офіційного статусу української академії наук за зразком і традицією академій Європи. Відомий російський вчений О. Шахматов вітав ці ініціативи та наголошував, що діяльності Товариства “може позаздрити будь-яка Академія” [347, с. 103]. Для подальших офіційних кроків М. Грушевський звернувся до голови Українського парламентського клубу у Відні К. Левицького, зауваживши, що було б “ліпше, аби ініціатива вийшла від посольських кругів як в справі чеської академії” [30, арк. 32–32 зв.]. На жаль, відомий конфлікт у НТШ 1913 р. не сприяв завершенню справи, однак академічні традиції НТШ і УНТ стали важливим підґрунтям розвою майбутньої Української академії наук.

Однією з важливих науково-освітніх акцій стала розробка М. Грушевським програми приватного Інституту українознавства, оприлюднена ним у статті “Чи не спроможемось?": “Я не фантаст, а чоловік з досить холодною головою, але я не можу знайти досить сильних виразів на те, щоб відповідно оцінити культурне й національне значення такої інституції для України в теперішнім часі. [...] І невже в нашій суспільності не знайдеться такого, хто б поставив таке огнище нашого національного й культурного життя в теперішнє «время люте» в осередку України — в

Києві?” [225, с. 352]. Розраховуючи на підтримку В. Симиренка, заради фінансового забезпечення майбутньої інституції М. Грушевський взяв на себе перемовини з засновниками та розробку статуту Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, затвердженого 19 березня 1908 р. [371; 452, с. 24–25] По суті, це товариство надавало юридичного статусу відомому “комітету спадкоємців”, створеному для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В. Симиренка. Цілий комплекс обставин, зокрема і фінансові, не дали змоги реалізувати цю поважну науково-освітню суспільну акцію.

Розбудова Наукового товариства імені Шевченка, численні освітні ініціативи [219; 209; 221; 488] тісно перепліталися як у практичній діяльності М. Грушевського, так і в його публіцистиці зі справою заснування самостійного українського університету у Львові, яка була піднесена на великому університетському віче 1899 р., згодом пройшла через сецесію восени 1901 р., демонстрації, криваві події 1910 р., арешти й процеси. Для практичного впровадження цієї ідеї М. Грушевський співпрацював із послами галицького сейму та австрійського парламенту, а на сторінках українських часописів впродовж десятиліть виступав безкомпромісним її проповідником, розглядаючи різні варіанти розв’язання проблеми, апелюючи до різних аудиторій та послуговуючись різними аргументами – від статистичних до юридично-правових та науково-академічних [161; 223; 160; 166; 157; 177; 186; 130; 124; 158; 195].

Власне, самому віче 1899 р. передував заклик історика, який у липні 1897 р. прозвучав зі шпальт львівського “Діла”: “Добиваймося свого університету!” [148; 169]. Важливим історичним джерелом для вивчення перебігу подій у боротьбі за український університет та обґрунтування його нагальної потреби залишається також праця історика “Із польсько-українських стосунків Галичини”, в якій він категорично заявив: “Щодо *потреби* українського університету у Львові не може бути жодних сумнівів”. [161, с. 505]. У цій же статті М. Грушевський наводить дані про кількість

українських студентів у Львівському університеті: у 1896–1897 рр. вона складала приблизно 450, у 1905 р. збільшилася майже до 800 [161]. Однак справа затягнулася на довгі роки, була перервана Першою світовою війною, і М. Грушевському вже не судилося стати професором Українського таємного університету у Львові, який постав лише 1921 р. [622]

Мудрий учитель і друг українського студентства, яке віддало чимало сил справі заснування національної вищої школи, М. Грушевський виступав захисником їхніх інтересів та репрезентантом наукових здобутків. Свідченням цього є маловідома стаття “Злобна напасть”, написана у листопаді 1907 р. у зв’язку з оголошеним конкурсом на стипендію для наукових студій українських студентів Галичини та Буковини, призначену польським землевласником, українофілом К. Володковичем. “Злобною напастю” історик назвав свій публічний протест проти необґрунтованих закидів польської преси на адресу українського студентства, яке ніби-то “перестало видавати з себе” людей з науковими інтересами, з науковими працями [24; 279, с. 48, 50, 52–53, 55–56, 65, 78, 80–81]. Проведення конкурсу меценат доручив Українському педагогічному товариству, кураторами фонду були призначені О. Барвінський, Б. Лепкий та К. Студинський. “Оцінити” майбутніх претендентів взявся краківський часопис “Świat Słowiański”, де з’явилася упереджена стаття “Polska Fundacya dla Rusinów”.

Видатний історик, добре утаємничений у всі проблеми українського студентства, з одного боку мусив погодитися, що “гостра боротьба, вічно неспокійна, тривожна атмосфера, напружені відносини на університеті за останні літа, розуміється, не сприяють спокійній науковій роботі”. З іншого боку, він відчайдушно захищає талановитих студентів від несправедливих нападків: “І все-таки, кажу се з притиском, чиста неправда, ніби українська молодіж так «розполітикувалася», що втратила всякі наукові інтереси й перестала видавати з поміж себе одиниці з науковими кваліфікаціями”. Далі М. Грушевський подає імена своїх учнів, які заявили про себе самостійною працею та блискучим науковим доробком, названим учителем “втішним

знаком” [160]. Ці пророчі слова професора увінчалися науковим тріумфом його історичної школи [702]. Не залишаючи сумнівів щодо перспектив науково-освітнього життя України, вчений-публіцист з докором звертається до суспільства, яке “не даючи помочі, не стараючися через свої репрезентації добитися прихильніших обставин для наукового життя, – мовчки ховає до кишені злобні закиди ворогів про брак наукових сил” [160, с. 42].

З болем відгукнувся М. Грушевський і на трагічну смерть одного з провідників боротьби за самостійний український університет А. Коцка, який у перебігу барикадних сутичок у стінах університету між польськими і українськими студентами 1 липня 1910 р. був смертельно поранений і помер того ж дня у крайовому шпиталі. 5 липня 1910 р. на Личаківському цвинтарі з А. Коцком прощалися студенти, професори, українські послы. Промова М. Грушевського була покладена в основу його статті “Над свіжою могилою”, у якій прозвучав заслужений докір апатії та бездіяльності української парламентської репрезентації, яка “витягає криваві жертви від молодезі” [177]. Ця трагедія знайшла щирий відгук у суспільстві, широко висвітлювалася у пресі. На нелегальному ж віче польської молоді “інтелектуальними винувниками” подій були названі професори М. Грушевський та С. Дністрянський, які очолювали рух за створення самостійного українського університету. По місту “ходили” чутки про притягнення М. Грушевського свідком до судового процесу, пригадуючи тим усі попередні нагінки зі сторони польської університетської корпорації: “бажання вижerti Грушевського” з вищої школи після сецесії 1901 р., активну “кампанію”, пов’язану зі студентською акцією проти обрання ректором Я. Фіялека, коли вченого вкотре намагалися “виперти з університету, представляючи ініціатором сих студентських бунтів” [39, арк. 102–107; 57, арк. 199; 661, с. 161].

Тему самопожертви українського студентства, розвинуту в статті “Над свіжою могилою”, продовжив М. Грушевський у наступному публіцистичному виступі – “Батьки і діти” [124]. Багаторічний

професорський досвід спілкування зі студентством закорінив розуміння, щирю віру в високий інтелектуальний потенціал молоді, яку він намагається передати і своїм читачам. Власне професор Грушевський був одним із небагатьох “батьків” львівського українського студентства, хто на ділі піклувався не лише його науковими здобутками, але й побутом. Саме з ініціативи М. Грушевського 1905 р. у Львові споруджується Академічний дім — гуртожиток для українських студентів університету та політехніки [127; 122; 121; 120; 119]. Цю справу підтримали жертводавці з Великої України, насамперед Є. Чикаленко, захопившись нею “не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені” [334, с. 44; 634]. Принагідно відзначимо, що за підтримки цього мецената була також забезпечена організація наукових курсів українознавства, що відбулися у Львові у червні 1904 р. Концепцію й детальну програму цих курсів М. Грушевський оприлюднив у спеціальній статті [221; 488, с. 12]. Всі незчисленні справи професора Грушевського задля української академічної молоді завжди йшли поруч із його високою вимогливістю до неї, на чому наголошувалося у “Завданнях дня”: “Треба, щоб у самім студентстві знайшлася життєва сила, активність, енергія суспільна і національна” [158, с. 162].

Надзвичайно інформативною є публіцистика М. Грушевського, присвячена розбудові українського шкільництва в Галичині. Цю тему історик розкрив у низці статей, наводячи і цифри державної статистики щодо кількості українських шкіл та гімназій, і відомості про пожертви на розбудову навчальних закладів. Цифри вражають своєю мізерністю на тлі розвитку польської школи у краї з переважно українською корінною людністю, пожертви — прозорістю і шляхетністю [497, с. 69–115, 164–171].

Зважаючи на проблеми рідної школи, яка забезпечує системну національну ідентифікацію, М. Грушевський одним із перших наголосив на важливості відкриття приватних українських гімназій, тим самим започаткувавши дискусію між прихильниками розвою шкільництва, з одного боку, та побудови національного театру, з іншого [698]. Рідна школа в

Наддніпрянщині з її оманливими перспективами після 1905 р. стала для М. Грушевського однією з наріжних тем, широко висвітлених у газеті “Село”. Усвідомлюючи, що змагання за україномовну школу на теренах Великої України ще довгий час залишатимуться на денному порядку суспільства, історик-публіцист видав свої тематичні статті з газети “Село” окремою збіркою “Про українську мову і українську школу”(1912), яку критики відразу назвали історичним документом про стан культурно-національних домагань українців. Два нерозривні чинники націотворчого поступу автор репрезентував уже в самій назві, об’єднавши спільною ідеєю усі презентовані праці [202; 102; 251].

Ще раніше, 1907 р., проблему мови як засіб національної самоідентифікації українців та консолідації нації М. Грушевський ґрунтовно опрацював у публіцистичних статтях “Про мову”, що побачили світ на шпальтах газети “Рада”. Зібравши їх під назвою “Про українську мову й українську справу”, у передмові наголосив, що справу мови розглядав зі “становища українського питання взагалі, сучасних національних інтересів та потреб українства” [203, с. 213]. У сукупності зі статтями про боротьбу за самостійний український університет у Львові означена тематична спрямованість складає один із найчисленніших комплексів публіцистичних праць М. Грушевського. У ній вдало поєдналися суспільні практики, науково-організаційна й громадська діяльність вченого.

Серед ключових проблем публіцистичної спадщини М. Грушевського – виховання “нового українця”, формування нового типу української політичної еліти, здатної поборювати дуалізм національної свідомості та відстоювати національні інтереси у галицькому сеймі, австрійському парламенті, російській думі [521, с. 47–59; 532]. Вшановуючи ще 1906 р. 10-літню діяльність видатного історика в Галичині, учні й прихильники зауважували його роль у формуванні нового українського громадянина: “Історія колись згадає в тім переломовім моменті ім’я Михайла Грушевського

як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок” [625, с. VIII].

Діяльність і творчість зливалися воєдино, мобілізуючи національну еліту та згуртовуючи довкола ідеї культурно-територіальної емансипації від Росії та Польщі. Позаяк на початку XX ст. Галичина уже виховала такий тип нової еліти, М. Грушевський свою найпершу увагу звертає на українську інтелігенцію у Росії. Історик виокремлює власне дві складові цієї проблеми: праця вченого, літератора та політика має відбуватися лише на своєму національному полі; необхідність вироблення нових українських національних засад, творення власних духовно-культурних цінностей.

Українофільство залишило у спадок новому етапові національного розвитку тип вченого, який, працюючи на полі науки української, вносив свій найбільший вклад у скарбницю науки російської. Про це М. Грушевський писав у низці статей, починаючи від “При кінці року”, “О любви к отечеству и народной гордости”, “Слово на малодушных”, “Не пора” та ін. Навіть В. Антонович, зосереджуючи свої студії виключно в українській тематиці, не написав українською мовою жодної наукової праці. Розбудовуючи у Львові перший український науковий центр, М. Грушевський сподівався на активну підтримку його видань працями наддніпрянських вчених. Проте цей обов’язок сповняв із старогромадівців хіба що О. Кониський. Визначні фахівці, київські професори й педагоги М. Дашкевич, І. Луцицький, В. Науменко, харків’яни-українознавці Д. Багалій і М. Сумцов не дали для “Записок НТШ” жодної своєї праці. Власне, лише від заснування Українського наукового товариства у Києві 1906 р. почав формуватися тип наддніпрянського українського вченого, що ставив межу між собою й питомо російською наукою. “Українізується” у цей час О. Левицький, М. Василенко, В. Модзалевський, росіянин єврейського походження В. Перетц та ін. Свідченням цього явища був початок друку українською мовою їхніх праць та досліджень видатних російських вчених О. Шахматова, Ф. Корша, шведа А. Єнсена у львівських і київських наукових “Записках”.

Скасування заборон українського слова та інших політичних утисків національного життя, що стало результатом першої російської революції, наочно продемонструвало надзвичайну кваліфікацію зусиль підросійської української інтелігенції до розбудови українського суспільства. Відчуваючи відповідальність моменту, вже в березні 1905 р. М. Грушевський пише статтю “Українство і питання дня в Росії”. Дорікаючи українофілам, які довго старалися запевнити російський уряд про скромність і нешкідливість своїх замірів, він кличе до пробудження всіх, у кого не завмерла життєва енергія, і визначає програму, яка не терпить протягнення й спізнання: “Українство, зрештою, мусить статися тепер неминуче питанням політичним”; “Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей” [215; 133].

Однак, вимоги часу не дали швидких результатів. Не вдалося домогтися ні постійних викладів українознавчих дисциплін в університетах, ні національної середньої освіти, ні випуску масової української книжки, газет і журналів, нетривкою була діяльність української репрезентації в Державній думі Росії. Усе це відбувалося на тлі надзвичайної активізації національного життя в Польщі, Фінляндії, Литві, Естонії, Латвії, і, нарешті, в Галичині. У Києві ж після 1905–1907 рр. з’являлися все нові й нові російськомовні періодичні видання, приватні чоловічі й жіночі гімназії. До того ж серед засновників цих нових російських закладів були активні українофіли В. Науменко, А. Дудка-Степович та інші. Важливим показником повноцінного національного життя у суспільних і культурних проявах є передовсім український друкований продукт, якого у Наддніпрянщині виробляли незмірно менше, аніж у Галичині. Книговидавничим справам, їх завданням і перспективам М. Грушевський присвятив спеціальну статтю “Видавнича криза”, в якій закриття кожного національного часопису розглядає у площині невідворотних національних втрат, а поширення та придбання української книги називає національним обов’язком [133].

“Недооцінювання” – так називає М. Грушевський припинення виходу народної газети “Село”, якій інтелігенція не надала “живішої помочі” [187].

Виховання почуття національної окремішності, за Грушевським, – це одне з головних завдань для запобігання тенденції масового дезертирства верхівки українського суспільства до панівних суспільств сусідніх держав, що, в свою чергу, давало сусідам можливість використовувати український етнічний матеріал для будови власного багатоетнічного політичного суспільства. Власне у статтях із циклу “На українські теми” М. Грушевський формулює новітнє розуміння української нації. Згідно з його думками, українцем може бути лише та людина, яка відмовляється бути одночасно українцем і росіянином, або українцем і поляком. Історик прокладає шлях до української державності через процес формування національного почуття в кожній людині староукраїнського суспільства, яким Україна власне залишалася протягом усього XIX ст. “Стряси з себе сей рабський дух і навчися більше шанувати себе і свій народ, українська суспільносте”, – таким бачить М. Грушевський шлях до самовизначення національної еліти, подолання інертності суспільства в яскравій статті “Тріхи наші” [139]. Відкриваючи працю гіркими віршуваннями П. Куліша “Народе без пуття, без честі і поваги”, у розвитку своїх міркувань про перспективи українського поступу автор перефразовує їх на “Суспільність без пуття, без честі і поваги”, адже закиди безчестя спрямовує не всьому українському народу, а “верхам” – українській еліті. Своїми словами він закликав не бігти на сто кроків попереду утисків і пресії російського уряду, “побиваючи всі рекорди в своїм відреченні від всякої самостійності, гадки самостійного життя”, а відвойовувати культурний простір з російської займанщини.

Грунтовне дослідження публіцистичних текстів М. Грушевського дає змогу зауважити помітну відмінність у тональності звернення до еліти і до народу. Часом різкий і занадто вимогливий до суспільних “верхів”, відповідальних за поступ українського руху, з великим пієтизмом і пошаною посиляє слова признання селянству як найтрадиційнішій,

найпатріальхальнішій верстві, яка найменше була заторкнута русифікацією. Дякував за збереження мови й традицій, захоплювався силою духу. Наводячи приклади кореспонденцій із сіл, наголошував, що з тих простих, часом безграмотних слів відчувалося, “як у тих людей душа відростає”.

Слова публіциста Грушевського завжди були реактивом пробудження енергії, активності, опозиційних настроїв усього суспільства: “Тільки не кисни, не гний, як колода! Людьми будьте, європейцями, дідько вас бери! Се ж не ті часи, коли можна було вуса жувати та в стелю плювати цілий вік. Треба проявлять себе, а то кури вас заклюють!” [206, с. 130].

Напружені суспільні обставини завжди змушували М. Грушевського активно втручатися в перебіг подій, швидко реагувати на зміну політичної ситуації. “Люди кидалися, як наполохані птахи, напружуючи всі сили своєї мислі, всю свою енергію, щоб «не осоромитись», «не упустити», «поспіти» за часом, за тим, що, здавалося, давав він для здійснення давніх мрій”, – так історик образно змалював настрої, з якими українське суспільство зустріло 1905 р. [198, с. 334]

Події першої російської революції, вирішення нагальних національних проблем потребували дискусії й обміркування. У цей час значно активізувався публіцистичний азарт М. Грушевського, якому належала визначальна роль в обґрунтуванні ідеологічних засад та політичних завдань тогочасного українського руху [582; 585; 651]. В умовах кризи російського імперського суспільства вчений включився в активне обговорення шляхів його модернізації, вирішення “українського питання”, представивши власне бачення децентралізації державної системи Росії. Вперше, всупереч поглядам тогочасних російських реформаторів-лібералів, у статті “Українство і питання дня в Росії” М. Грушевський заговорив про запровадження конституційних форм. Відкриваючи статтю словами “Захиталася земля і рушилися її основи”, повідомляючи про початок руїни бюрократично-поліційного автократизму Росії, кидаючи докори своїм землякам-скептикам,

які намірялися “перечекати лихоліття”, лідер українського руху закликав до інтенсивної праці [215].

Невдовзі, у травні 1905 р., у концептуальній праці “Конституційне питання і українство в Росії” запропонував власний проект національно-територіальної децентралізації імперії Романових, котрий став основою федералістської ідеї вченого на початку XX ст. [165; 659] Як вагомий інтелектуальний внесок українців у дискусію про політичну перебудову Росії, ці статті визначали тогочасний політичний курс ЛНВ, а активна співпраця вченого з українською фракцією I Державної думи забезпечувала можливість подальших теоретичних напрацювань. Одним із таких кроків стала підготовка М. Грушевським “Декларації про автономію України”. На думку дослідника атономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського Г. Корольова, саме суспільно-політичними працями 1905–1906 рр. лідеру українського руху вдалося перенести “романтичний” федералізм своїх попередників на реальний ґрунт суспільних відносин, доповнивши його конституціоналізмом і новим розумінням важливості досягнення Україною політичної окремішності [586].

Федеративний шлях, принципи національно-територіальної автономії для тогочасної України М. Грушевський розглядав як тактичний хід, як завдання “*minimum*” [134, с. 386]. Сучасний грушевськознавець І. Гирич не раз переконливо обґрунтовував парадокс політичної ситуації кінця XIX – початку XX ст., котрий полягав у тому, що гасло самостійності в момент невідповідності суспільства було передчасним і могло привести лише до негативних наслідків, гасло ж федералізму перетворювало українську політичну еліту на реально діючий чинник [516]. Для М. Грушевського цей парадокс був реальністю, однак у своїх політичних памфлетах початку XX ст. він намагається осмислити й донести до суспільної свідомості шляхи досягнення української окремішності.

Так, серед головних постулатів тогочасних національних домагань українства ще на початку 1906 р. у статті “На руїнах” історик зауважує також

на “признанні української народності окремішною й самостійною національною одиницею” [175, с. 319]. Ширше підносить це питання наприкінці травня 1906 р. у праці “Єдність чи розпад?": “Цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням потреб національного розвитку й самовизначення кожної народності, яка займає певну територію й має досить здібностей та енергії розвитку. [...] Народність для свого розвитку не потребує неодмінно політичної самостійності, але ця самостійність, за відсутності особливо несприятливих умов (як, наприклад, украй поганий державний лад, несприятливе міжнародне становище і т. ін.), є найбільшою гарантією повного і необмеженого національного розвитку, забезпеченням від експлуатації економічних і культурних сил народності на чужій їй цілі чужим державним ладом і т. д.” [149, с. 408]. Ця концептуально важлива праця для дослідження суспільно-політичної думки початку ХХ ст. та ролі в обґрунтуванні її постулатів М. Грушевського ще не знайшла відповідної оцінки в сучасній українській історіографії.

Таким чином, уже в 1906 р., розробляючи конституційний проект перебудови Російської імперії на федеративних засадах, М. Грушевський одночасно обґрунтовує умови “цілковитої самостійності й незалежності”. Це не був заклик, це було надзвичайно важливе для перспектив розвитку українського руху вмотивування. Для вдумливого читача було сказано більше, аніж можна було сказати. Доволі прозора й зрозуміла репрезентація української *irredent'*и М. Грушевського спрямовувалася до осмислення насамперед тогочасній наддніпрянській еліті, яка перебувала ще в лоні українофільських традицій. Се добре усвідомлював лідер тогочасного українства. Саме тому в цей самий час і в наступні роки він так часто звертається з гіркими словами-докорами, закликаючи наддніпрянців перестати “годуватися від олтаря” готової державності, а самим “класти щось на олтар національного відродження”, успадковувати напрацювання Українського П'ємонту, розвивати ідеї соборництва [172, с. 97].

Нестримним бажанням донести свої ідеї до Великої України пояснюються енергійні заходи М. Грушевського по перенесенню до Києва “Літературно-наукового вістника”, а необхідністю освідомлення українського селянства – заснування газети “Село”. Суспільство треба було готувати до розхитування імперських мурів бодай першими кроками – програмою “minimum”.

Підсумовуючи, зауважимо, що великий історик і суспільно-політичний діяч М. Грушевський значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму до змагань, які відкрила перед суспільством доба Української революції 1917–1921 рр. Двадцять попередніх років титанічної публіцистичної праці, тісно пов’язаної з суспільними практиками, він присвятив піднесенню національного самоусвідомлення українства, виробленню ідеологічних засад національного руху. Визначаючи головні постулати суспільно-політичної думки, тим самим готував джерельну базу її студіювання в майбутньому, адже різноманітна за тематикою, але надзвичайно цілісна публіцистика М. Грушевського служать одночасно і історіографічним, і історичним джерелом дослідження багатьох процесів національного поступу кінця XIX – початку XX ст. Цей поступ став головним предметом його публіцистичних сюжетів: від теоретичного обґрунтування національного відродження модерного часу до вмотивування цілковитої окремішності й незалежності України.

Маємо не так багато прикладів репрезентації концепцій та редакційної політики ключових національних видань, обґрунтування яких їхні керманічі зафіксували у власній творчості. М. Грушевський це зробив, і сьогодні історію “Літературно-наукового вістника” й газети “Село” як важливих рупорів суспільно-політичної думки та флагманів тогочасної української періодики можемо детально вивчати за його зверненнями до читачів. Вчений залишив також численні епістолярні та мемуарні комплекси, які дають змогу не лише провести джерелознавче дослідження відомих статей, але й виявити

низку його публіцистичних виступів, не зафіксованих у жодних бібліографічних покажчиках. Таким чином, розширюється не лише коло часописів, з якими співпрацював М. Грушевський, тематика та проблематика праць, але й загальний обсяг творчого доробку історика-публіциста.

Введені до широкого наукового обігу публіцистичні праці видатного історика шляхом передруку в корпусному п'ятдесяти томному виданні його творчої спадщини розкривають перед сучасним читачем і цілісну картину українського національного руху на чолі з її лідером, і сюжети національної історії, збагачуючи її як фактологічним матеріалом, так і авторською інтерпретацією.

РОЗДІЛ 3.

РЕЦЕПЦІЯ ПУБЛІЦИСТИКИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Роль М. Грушевського як речника української ідеї виразно проглядається через сприйняття його публіцистичного слова в різноманітних національних і політичних колах. Позаяк у суспільно-політичному доробку вченого-публіциста репрезентувалися головні вимоги модерного українства, одним із проявів рецепції стала, насамперед, ідеологічна боротьба, розгорнута представниками російського правомонархічного табору, яка тривала впродовж усього досліджуваного періоду. З ними солідаризувалося галицьке москвофільство та наддніпрянське малоросійство [686; 654; 700]. Безкомпромісність М. Грушевського щодо діяльності галицького політикуму, розбудови національного шкільництва, деполітизації НТШ, соціальних функцій історичних знань, надпартійного принципу редакційної політики ЛНВ тощо збуджували також полемічний запал опонентів у різних середовищах українських інтелектуалів.

Суспільне сприйняття публіцистичної творчості М. Грушевського, вияв її впливу на тогочасний національно-визвольний рух наочно проявляється не лише у баталіях, що розгорталися на полемічному полі, але й через “Домоклів меч” інституцій цензури, від якого потерпали як редаговані ним видання й відповідальні редактори, так і авторські публіцистичні статті. Чимало збережених документів зафіксували санкції у вигляді штрафів і арештів, які накладалися на видання за праці вченого-публіциста, а самі праці вилучалися з читацького простору. У численних оглядах і записках цензури й інших адміністративних органів влади під грифом “секретно” подано ретельний аналіз суспільно-політичних праць М. Грушевського, на підставі яких визначалися шляхи боротьби з українством та його лідером.

Рецепція публіцистичної творчості опонентами й царськими охоронцями поєднана спільними коренями, на яких наголошували

сучасники: “М.С. Грушевський користувався просто таки легендарною популярністю у ворожих українству колах – в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів. [...] Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивали б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського” [338, с. 156].

3.1. Публіцистика М. Грушевського у полемічному просторі

Центрально-Східної Європи

Традиції дослідження проблеми артикуляції творчої спадщини М. Грушевського зосереджувалися переважно на дискусіях довкола його історичних концепцій [695], чимало зроблено й щодо рецепції суспільно-політичних виступів вченого [540; 648; 646; 680; 685; 698], запроваджені й комплексні підходи [691]. Досвід студіювання полемічного поля дає змогу історіографам обґрунтовано наголосити, що в багатьох текстах оцінки наукової творчості автора національного гранд-нарративу тісно переплітаються з інтерпретаціями його громадсько-політичних ініціатив. Однак, на відміну від полілогу з фаховими славістами, в якому також поступово помітнішав політико-ідеологічний контекст, суспільно-політичні дискусії на шпальтах шовіністичних російських часописів вирізнялися ще й демонізацією образу вченого: у грубій тональності відкидалася не лише його історична схема української минувшини, але й головні меседжі щодо майбутнього розвитку національного руху. На особі М. Грушевського вороги українства зосередили всю “свою безмірну ненависть і сліпу злобу проти відродження нації” [277, с. 171].

Багатогранність полемічного простору та розмаїття текстів, над виявленням повного корпусу яких ще доведеться чимало попрацювати, заслуговує на окреме монографічне дослідження. У контексті наших дослідницьких зацікавлень зосередимо увагу на найрезонансніших у тогочасному суспільному просторі полілогах, репрезентованих у публіцистичних текстах видатного історика, які відчутно впливали на

формування суспільно-політичної думки на зламі ХХ–ХХІ ст. Варто наголосити, що полемічні тексти М. Грушевського вирізняються особливою гостротою. У них також органічно поєднуються історіографічні та джерелознавчі аспекти, адже вони вказують на учасників численних дискусій та дають ключі до пошуку публіцистичних виступів опонентів.

Поступ українців під проводом М. Грушевського на національно-культурній та науковій ниві негативно сприймався його опонентами по обидва боки Збруча. Активна безкомпромісна громадянська позиція М. Грушевського щодо української справи, потужний ідейно-виховний вплив, який отримали його лекції з української історії у Львівському університеті, клич до заснування самостійного українського університету, наполегливі заходи щодо академізації й деполітизації НТШ, розрив з новоерівським курсом, соборницький принцип новоствореного ЛНВ – всі ці рішучі та впевнені кроки молодого професора викликали упереджене ставлення з боку речників москвофільської ідеології – редакції “Галичанина” – вже з перших місяців його перебування в Галичині. Солідаризуючись з речником москвофільства та популяризуючи свої погляди на ініціативи М. Грушевського, який “став енергійним вождем українофільського руху в Галичині та широко розсунув рамки діяльності Наукового товариства імені Шевченка”, на шпальтах “Галичанина” починає активно виступати й київський професор Т. Флоринський [700, с. 287].

Від кінця ХІХ ст. він став найзавзятішим пропагандистом діяльності “українського сепаратиста” М. Грушевського в шовіністичному часопису “Киевлянин”, який на довгі роки закріпив за собою право шельмування будь-яких суспільно-політичних практик вченого та його імені загалом. Однією з тем публіцистичних виступів Т. Флоринського, як і рецензій у наукових виданнях, став дискурс щодо української мови та проблеми її поширення на теренах Наддніпрянської України. Вирізняючись особливою нетерпимістю до енергійних науково-організаційних ініціатив голови НТШ, Т. Флоринський наполіг на забороні львівським ученим виголошувати на ХІ

Археологічного з'їзду у Києві (1899) свої реферати українською мовою [656]. Сподівання, що “серед тодішніх заборон і нагінок на українське слово в Росії воно залунає нарешті під покровом сього археологічного конгресу, бодай в устах галицьких гостей” й “сотворить певний прецедент на будуще”, виявилися марними [185, с. 74]. Листування голови НТШ зі своїм вчителем В. Антоновичем репрезентує в деталях усі перипетії, пов'язані зі спробами вибороти право, щоб у “метрополії українського народу” – Києві – звучала його рідна мова [362; 323, с. 266–269]. На цю “академічну дебату” М. Грушевський відразу, по свіжих слідах епістолярного діалогу, зреагував статтею “Нова «пря» про українсько-руську книжну мову” [189]. У цьому яскравому публіцистичному виступі вчений категорично наголосив, що “українська література й наука давно вийшла з пелюшок і зайняла місце серед інших слов'янських”, отже, “розправляти над тим, чи українська література або наука мають чи не мають існувати – така ж безцільна річ, як застановлятися над дорослим чоловіком, чи має він право жити на світі, чи з'явивсь «без достаточного к тому основания»” [189, с. 125].

На знак протесту, вважаючи свою участь в археологічному форумі за таких умов “морально неможливою” [73], НТШ прийняло рішення видати підготовлені реферати окремими томами “Записок” (XXXI–XXXII тт.). Підсумовуючи через 30 років цей крок, М. Грушевський відзначав, що “українська нація показала слов'янському і західно-європейському світові свою культурну дозрілість, наявність власної української науки” [152]. Протестуючи проти переслідувань і обмежень української мови та упередженості до діяльності центрів національної науки, НТШ відмовилося від участі і в наступних археологічних з'їздах, що проходили у Харкові, Катеринославі, Чернігові [185; 59, арк. 98 зв.–99 зв.; 70, арк. 47–47 зв., 51; 410].

“Ініціатива” Т. Флоринського привернула увагу не лише до становища української мови, але й безпосередньо до НТШ і його голови М. Грушевського. Навіть російські ліберальні вчені та публіцисти засудили

позицію київського професора, який пояснював її своїми науковими переконаннями. Однак, наполеглива вимога М. Грушевського, який “видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові”, дала привід “всім ворогам українства вилляти потоки яду й помий” на провідника у цій справі [118, с. 230]. Невдовзі після завершення археологічного форуму Т. Флоринський розмістив українофобські випадки під назвою “Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности” на шпальтах сумнозвісного “Киевлянина”, відвівши окрему главу безпосередньо діяльності НТШ та спробам М. Грушевського надати українській мові статусу загальновизнаного інструмента академічної комунікації [435]. Називаючи заходи щодо створення української академії наук і самостійного українського університету “наївними і смішними”, а діяльність НТШ “штучною і тенденційною”, з особливим притиском висновкує щодо жадань “галицьких літературних сепаратистів”: “На їхню думку, «українсько-руська» мова має бути якомога відміннішою від загальноросійської, аби тим міцнішою була фікція про «самостійність» малоруського народу. Саме до цієї мети і спрямовані всі їхні зусилля”.

Наступним випадом проти української мови, освіти й науки в одній особі стала реакція Т. Флоринського й “Киевлянина” на ініціативи студентів київського університету щодо заснування українських кафедр, публічно підтримані М. Грушевським у його статті “Справа українських кафедр і наші наукові потреби” [209]. Ще більшого запалу додала звістка про участь львівського професора у конкурсі на заміщення другої кафедри російської історії Університету св. Володимира, яка стала вакантною після смерті професора П. Голубовського. Ще не встиг М. Грушевський обміркувати й подати свою кандидатуру на конкурс, як підняла голову шовіністично налаштована більшість університету та українофобське середовище Києва.

У березні 1907 р. розпочався похід проти вченого в газеті “Закон и правда” за редакцією Б. Юзефовича. У ній було оприлюднене анонімне

“Письмо в редакцию”, яке вилило бруд на історика і все українство з безапеляційною категоричністю: “для добродія Михайла Грушевського в Київському університеті місця немає і бути не може. Київ – колыска Росії і центром української автономії ніколи не був і не буде” [295, с. 7]. Честь колеги взявся публічно захищати історик права М. Василенко, наголосивши, що професор Грушевський звернув би в Київському університеті особливу увагу на українську історію, щоб підготувати нових дослідників для її подальшого студіювання [94]. Якраз цього найбільше боялася шовіністично налаштована професорська корпорація, яка у відповідь М. Василенку устами анонімного “Киевлянина” ще завзятіше взялася розпинати львівського професора, закидаючи йому незнання російської мови, нагороджуючи титулом “президента майбутньої «української» республіки” та “ворога Росії” [295, с. 16–19].

З огляду на такий старт майбутнього конкурсу, М. Грушевський не плекав надії на успіх, але відступитися вже не міг: його мріяли бачити на київській кафедрі й українські студенти, й прихильники вченого серед університетської професури. Всупереч їхнім ініціативам, свої сили згуртовували й відверті опоненти, до лідерів яких належали М. Бубнов, Т. Флоринський та Ю. Кулаковський [45, арк. 59зв.–60, 5–5 зв., 8–9]. Повідомляючи про конкурс, у листі до петербурзького колеги О. Лаппа-Данилевського М. Грушевський писав про великий перестрах у сферах “истиннорусских”, викликаний його планами [422, с. 321].

Працюючи на випередження, Т. Флоринський розпочав свої чергові “атаки”, подавши наприкінці травня – у червні 1907 р. цілу низку статей “грубшого калібру” під легко впізнаваним криптонімом “Т. Ф.” [416–419]. Особливо допікав М. Грушевського в статті “Толки об «автономии Украины»”, називаючи його провідником ідеї української автономії, “верховним вождем” українства, який так багато попрацював на “український сепаратизм” в Галичині, а тепер переніс свою діяльність на терени “нашої Малоросії”. Далі “Т. Ф.”, детально проаналізувавши

публіцистичні виступи М. Грушевського (зокрема, “Наші вимоги” та “Гріхи наші”), дозволив собі підсумувати, що українська автономія не потрібна ні українському народові, ні українській інтелігенції, а залишається лише “пересудами”. На цю публікацію “Киевлянина”, як і на попередні, відгукнулася “Рада”. У своїй статті “Історія повторюється” М.П. Левицький зауважував: “Нема потреби обороняти професора Грушевського від лайки «Киевлянина»: обороняти треба було б хіба тоді, коли б ця газета, не дай Боже, почала хвалити його” [378].

Однак, Т. Флоринський продовжив свій цикл, опублікувавши розлогу статтю “Нужны ли «украинские кафедры»”, у якій закликав не довіряти аргументам М. Грушевського про необхідність і справедливість заснування українських кафедр й упередити подальшу боротьбу за українізацію освіти. Вбачаючи в культурно-освітніх претензіях українців загрозу “єдиній і неділимій”, доводячи хибність твердження про самобутність українського народу й називаючи його вигадкою гуртка політичних теоретиків, тим самим відкидав будь-які вимоги про українські кафедри та запровадження в університетах підросійської України викладання українською мовою [416; 654, с. 92–93]. У розвиток освітньої теми Т. Флоринський підготував також статтю “«Украинский» сепаратизм и народная школа”, в якій у тій же тональності заперечень і звинувачень закликав “взяти народну школу Малоросії під захист проти злочинних зазіхань на неї українців-сепаратистів”, а мову М. Грушевського назвав “волапюком” [417]. Чергова (липнева) “порція” публікацій Т. Флоринського, спрямованих проти М. Грушевського та українства, поклала край терпінню вченого й послужила поштовхом до написання статті “Грім – та не з тучі...”. У ній він пригадав “трактати” київського професора з нагоди першої української “маніфестації” на Київському археологічному з’їзді та висловив думку щодо головних “страхань про всякі небезпечні плани українства”. Свою публічну відповідь багатолітньому опонентові історик розпочав словами “На мертвого собаки не

брешуть. Видко, чується в українстві сила, рух, життя”, а закінчив знаменитою фразою “Ukraina fara da se! Україна своє осягне...” [138].

До голосу Т. Флоринського долучився лідер російського монархічного руху М. Енгельгардт, який на шпальтах петербурзького двійника “Киевлянина” – часопису “Новое время” – висловив своє неприховане саркастичне обурення з приводу записки Петербурзької академії наук “Об отмене стеснений малорусского печатного слова” (1905). Він узяв на себе право оцінювати цей документ як прояв антинародної, антидержавної позиції Академії, обурюючись його головними постулатами про трактування рівноправності “мови української” та “мови великоросійської”. Не стримуючи своїх негативних емоцій як проти лідера українства М. Грушевського, який у своїх публіцистичних працях взорується на висновки академічної записки, так і проти самої Академії, закликає її переглянути свою постанову [465]. Не дочекавшись спростування, М. Енгельгардт видрукував наступну статтю під заголовком “Во славу «самостійности Украины»”. У ній автор категорично виступив проти трактування М. Грушевським в його статтях у “Сыне Отечества” та збірці “Освобождение России и украинский вопрос” записок Харківського та Київського університетів, а також Петербурзької академії наук щодо усунення обмежень української мови як офіційних наукових джерел: “Ми розуміємо, що п. Грушевським рухає український патріотизм, що фальсифікацію він здійснює до слави і зміцнення «самостійности» України і 25 мільйонів українців, та все-таки і Академія наук, і Харківський та св. Володимира університети повинні з’ясувати справу і покласти край зловживанню їхнім високим авторитетом” [464].

Проблема розбудови національної освіти залишалася в цей самий час не менш важливою та нагальною і в Галичині. Заходи польської адміністрації краю, яка гальмувала розвиток українських середніх навчальних закладів, дозволяючи лише час від часу відкриття поодиноких гімназій чи утравістичних закладів, підштовхували М. Грушевського до рішучих

ініціатив, які виносить на публічне обговорення в пресі. Власне цього разу саме він збурих дискусію, кинувши клич спрямувати на закладання приватних гімназій кошти, котрі тривалий час збиралися громадськістю на побудову національного театру у Львові [698]. Надзвичайно емоційну реакцію викликали його не менш емоційні статті “Що ж далі? (В справі руських гімназій)”, “В справі приватних середніх шкіл”, “В справі руських шкіл і руського театру”, “Не даймося!” [128, 129, 184, 230]. Висловлюючи повагу до ідеї побудови театру, історик-публіцист вважав її несвоєчасною на тлі “таких кардинальних, незвичайно пекучих і реальних інших потреб” для розвою модерного українства краю.

Прибічники й опоненти М. Грушевського розділилися. Позицію М. Грушевського підтримав І. Франко, підсумувавши свої погляди в публікаціях на сторінках ЛНВ [439–440]. На запитання М. Грушевського “Що ж далі?” першим критично відгукнувся О. Борковський. До дискусії приєдналися опоненти голови НТШ К. Левицький, Є. Левицький, В. Шухевич [312–314; 90]. З аргументами прихильників справи закладання приватних гімназій не погоджувалися і керманичі львівських громадських товариств, і провід політичних партій, які складали основу “Верховної ради”. На її спеціальне засідання, яке відбулося 21 січня 1905 р., особисте запрошення отримав і М. Грушевський [46, арк. 7]. У відповідь, вже після засідання, 30 січня 1905 р., М. Грушевський інформував, що Виділ НТШ ухвалив не брати участі в засіданнях т. зв. “Верховної Ради” [310, с. 468]. 23 січня 1905 р. учасники зібрання підписали “Заяву”, в якій побудова національного театру у Львові названа не лише нагальною культурною потребою українського народу, але й справою народної честі. М. Грушевський сприйняв це звернення опонентів як виклик його обґрунтуванню, а фразу, що “безнастанне висуванє нових проєктів на перше місце з усуванєм змагань уже розпочатих уважаємо за річ неодвітну, а навіть шкідливу” – як образу власної опінії.

Полеміка між прихильниками заходів будівництва у Львові національного театру, з одного боку, та сопоборниками М. Грушевського й І. Франка, які вважали цю справу несвоєчасною, знайшла своє відображення також у творчості українських художників-карикуристів, доробок яких ще чекає на ґрунтовне дослідження (Додаток Ж). Виплеснулася вона й на вулиці Львова. Про це 26 (13) лютого 1905 р. писав Є. Чикаленко до С. Єфремова: “Професор і доктор, як Ви знаєте з «Вістника», почали війну проти того, що театральна справа захопила рутенців так, що вони вже про все забули, а се дуже на руку ляхам. Тепер рутенці «мечуть громи і молнії» на професора, боюсь, що вони його з’їдять, бо справді театром так захопились, що ні про що инче й не думають. Шухевич, стрівшись зо мною на вулиці, так кричав і лаяв професора, що публіка почала зупинятись, і я поспішив від його вирватись, сказавши, що я цілком поділяю думку професора” [454, с. 49].

Своєрідним коментарем до розгорнутої дискусії стала солідна праця М. Грушевського “К польско-украинским отношениям в Галиции”, яка побачила світ у травні – липні 1905 р. на шпальтах “Киевских откликов”. Відповідаючи кореспонденту під криптонімом “К.”, який напередодні в тій же газеті опублікував статтю “Русинский вопрос в цифровом освещении”, вражаючими фактами й цифрами М. Грушевський підсумував гостру полеміку. Зокрема, він навів статистичні дані, які промовляли самі за себе: з початком 1903/1904 навчального року в Галичині було 49 середніх навчальних закладів (гімназій і реальних училищ), серед них з польською мовою викладання – 43, з українською – 4, з німецькою – 2. Загалом, у Східній Галичині, де українське населення складало майже 70 %, одна польська середня школа припадала приблизно на 30 тис. польської людності, одна українська – на 820 тис. української людності [161, с. 491, 513]. Ці коментарі мали вплив на “побідний хід” приватного українського шкільництва, про який М. Грушевський згадував у передмови до збірки “Наша політика” [197, с. 259].

Проблеми національної мови й освіти в публічних полеміках на зламі XIX–XX ст. тісно поєдналися з соціально-виховним значенням історичних знань. Підставою до широкої дискусії, яка спалахнула в 1908 р., стала рецензія М. Грушевського на працю М. Аркаса “Історія України-Русі”. Позаяк цей сюжет із різних дослідницьких поглядів не раз розглядався у спеціальних студіях [402–405; 529; 646; 672; 680–681; 704; 723; 724], переважно з точки зору міжособистісних взаємин у середовищі українських інтелектуалів поч. XX ст., окреслимо його в контексті соціальних завдань історичної науки та вироблення вимог до популяризації історичної минувшини як важливого чинника формування суспільно-політичної думки.

Вихід першого популярного ілюстрованого видання української історії відразу привернув увагу широкої читацької аудиторії. Перші відгуки, досить суперечливі, почали з’являтися вже в січні–лютому 1908 р. на шпальтах “Ради”, “Діла”, “Руслана” та ін. часописів. Кожний із рецензентів відзначав як окремі недоліки, так і важливість видання. Одні називали М. Аркаса “істориком-делетантом”, інші вказували, що його праця стала першою популярною історією українського народу після фундаментальної праці М. Грушевського; одні зауважували штучність періодизації й “ненауковість” книжки, інші звертали особливу увагу на неабияке значення ілюстративного ряду. Однак, переважно всі наголошували значущість “Історії України-Русі” у вихованні національної свідомості українства [294, с. 199–225].

З особливою скрупульозністю знайомився з працею і М. Грушевський, який ще з 1906 р. мріяв підготувати подібний проект [71, № 52028; 334, с. 110]. “Історія України-Русі” набула широкого розголосу, редактор видання, В. Доманицький, у листі до автора називав її “просто ідеальною” книжкою для “широких верств” [294, с. 118]. Є. Чикаленко намовив М. Аркаса передати 1500 примірників для додатку річним передплатникам, чим ще більше підняв її популярність. Розповсюдження книжки спонукало М. Грушевського до замовлення низки рецензій, першою з яких стала розправа В. Липинського, первісно призначена до “Записок НТШ” [319; 403].

Без відома автора та з купюрами він подав її до “Літературно-наукового вістника”, і так само, без його відома, висловив у додатку свою власну опінію [147]. Фаховий обов’язок спонукав М. Грушевського дати об’єктивну оцінку цієї праці, а також висловити думки щодо соціальної ролі історії загалом. Важливим імпульсом були й висновки В. Липинського. Відзначивши низку “великих браків” щодо штучності обраної періодизації та відсутності суцільного погляду на історичну еволюцію українського народу, а також чимало недоглядів і помилок, В. Липинський схвально оцінив значення цього видання й підкреслив наскрізне авторське почуття любові до свого народу, яке передається і читачеві та “будить в нім національну свідомість та національну самоповагу”.

Критика М. Грушевського була досить гострою, навіть жорсткою на тлі попередніх рецензій і відгуків. Зауваживши факт широкого розповсюдження праці М. Аркаса, рецензент відразу дав свій суворий присуд “і з наукового, і з національного, і просто з просвітньо-педагогічного погляду” – “нешчасливе”. А далі на перший план він виніс власне бачення концептуальних засад підготовки популярних видань: “щоб написати добру книгу популярну, треба бути дуже добре ознайомленим з предметом, його опанувати і при тім мати талант популяризації”. З приводу історичного викладу рецензент навів цілу низку грубих помилок і щодо окремих подій та героїв, і щодо української території, і щодо акцентів, і щодо фактів.

Підсумовуючи, М. Грушевський зауважував, що автор “представив сю історію так, немовби навмисно хотів звести її до абсурду. Все живе, інтересне, що робить історію нашу цінною, що надає їй незвичайну вартість для політичного виховання сучасних поколінь, що переймає нас співчуттям і почуттям солідарності завдань і змагань з попередніми поколіннями, з мучениками безвихідних історичних обставин і тяжких національних завдань українського народу, – все се поминено, виключено або кастріровано, обезцінено, і попередні українські покоління виступають якимись історичними безштаньками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння

положення, без всяких провідних гадок (на повний брак політичного розуміння у нашого народу, і його провідників автор раз у раз, аж до знудження, стереотипно нарікає). Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту” [147, с. 372–373].

Ця рецензія дала підстави ототожнити оцінки Грушевського та Липинського й викликала жваву дискусію в середовищі українських інтелектуалів. Одним із проявів суспільного резонансу стала публікація в “Раді” фейлетона В. Піснячевського, який від імені пересічного читача став на захист “Історії” М. Аркаса [380]. За його висловом рецензенти “накинулись на творця і на редактора історії України-Руси мокрим рядном за ділетантські грішки, за брак наукової системи”. Не залишив поза своєю “увагою” публічну полеміку в українських колах і “Киевлянин”. Подаючи огляд рецензії М. Грушевського на “Історію України-Русі” М. Аркаса, анонімний автор наголосив, що “монополіст «української» історії” засмучений успіхом цього видання і намагається запевнити читачів у її шкідливості [291].

Оминувши “киевлянинские” голоси, обидва рецензенти – і М. Грушевський, і В. Липинський – зреагували на фейлетон В. Піснячевського: кожний із них підтвердив свою попередню думку, висловлену в “Літературно-науковому вістнику”. Зокрема, В. Липинський досить оперативно відповідав: “Відрадным явищем появу Історії д. Аркаса називаю тому, що вона свідчить про зріст національної свідомості серед тих верстов українського народу, що досі стояли оддалік від свідомого національного життя; а корисною цю історію вважаю не тільки тому, що немає кращої [...], але й тому, що вона з своєю специфічною ідеологією служить переходом від ідеології «отечественных историй» і всяких «Сруслан Лазоревичей» (ідеології дуже ще міцно закоріненої в верствах середньої буржуазії), до ідеології сучасного свідомого українства” [320].

М. Грушевський залишався категоричним щодо наукового рівня праці М. Аркаса, вважаючи її “нездалою, непедагогічною і з наукового, і з

національного погляду”. Однак, головну проблему вбачав не стільки в рівні видання, скільки у заходах української інтелігенції щодо її поширення, завдячуючи чому вона стане “чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії, й значить – надовго буде джерелом перестарілих, небажаних поглядів на українську історію і великих баламуцтв” [288]. Пригадуючи старе гасло національного відродження “неправда – не просвіта”, вчений-публіцист переконливо доводив взаємозв’язок між справою народної свідомості та поширенням правдивих поглядів на минувшину.

Полеміка залишила свій слід і в епістолярних джерелах. Реагуючи насамперед на рецензію М. Грушевського, петербурзький діяч П. Стебницький наприкінці 1908 р. наголошував, що “в останній історії з «Історією» Аркаса правда не на боці Л.Н.Вісника” [49, арк. 93]. Відповідь йому М. Грушевського знову прозвучала категорично: “І не жалую й зараз, по всім, що оцінив книжку Аркаса як мусів цінити з становища історичної науки і національного виховання як лиху і недорічну” [71, № 52031].

Підносячи перед загалом проблему соціальної ролі історії, М. Грушевський розглядав участь фахівців у підготовці науково-популярних видань як “верх наукової роботи”. І таким верхом невдовзі стала його “Ілюстрована історія України-Руси”, яку рецензенти й оглядачі називали “музеєм нашої старої культури”, “поки що унікалом у загальнослов’янській літературі” [259; 265].

Узагальнюючи цю дискусію, один із перших її дослідників В. Ульяновський віддав належне “загалом непоступливому і вимогливому історику-фахівцю Липинському, який зміг розрізнити два рівні оцінки праці Аркаса і зрозуміти, що сама поява його книги вже працює на українську справу” [724, с. 167]. На особливу увагу заслуговує науково-обґрунтований висновок В. Тельвака, який наголошує на двох поглядах на проблему функціонування історичної науки в суспільстві, зафіксованих у рецензіях М. Грушевського та В. Липинського. Перший (М. Грушевського),

позитивістський, котрий обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними переконаннями. Другий, презентований поглядами В. Липинського та його однодумцями, дослідник називає неоромантичним, за яким національний та політико-ідеологічний моменти є визначальними при історичних реконструкціях [691, с. XXXIV].

Одна з найвразливіших дискусій, в якій тісно поєдналося громадське, наукове й приватне, була викликана критикою М. Грушевським української парламентської репрезентації на чолі з лідерами Української національно-демократичної партії. Свого часу, 1899 р., саме конфлікт з поляками та угодовцями вивів М. Грушевського на політичну арену Галичини та визначив його роль як одного з ініціаторів об'єднання народовців і радикалів в єдину політичну силу – Українську національно-демократичну партію. Через 10 років саме загравання галицького істеблішменту з польськими колами всупереч інтересів національного поступу змусило вченого-публіциста виступити з рішучою критикою “малих діл” колишніх однопартійців. На сторінках “Літературно-наукового вістника” у 1909–1910 рр. з'являється серія публікацій М. Грушевського з критикою всіх сфер діяльності політичної еліти Галичини, згодом об'єднаних у збірку “Наша політика” [181]. Закидаючи “брак безпринципності, простої лінії, програми і тактики”, наводячи численні факти “убожества галицької політики” й славословлення “поважних здобутків”, історик наголосив: “Пишу не в осудження нинішніх політичних діячів, в добрих інтенціях котрих не хочу сумніватися, а в осудження вибраного ними політичного курсу”. Його турбує занедбання культурно-освітньої праці й політичні експерименти, які нищать багатолітні результати національного виховання, а особливо непокоїть той факт, що “суспільність не має відпорної сили против сеї деморалізації згори”.

Гостра реакція на виступи М. Грушевського спонукала його “вести сю лінію далі” та перейти в опозицію [19, арк. 316]. У грудні 1909 р. після чергового Народного з'їзду, де прозвучало незадоволення його критичними виступами на сторінках ЛНВ, М. Грушевський скеровує до президії з'їзду

лист про категоричну незгоду з вибором своєї кандидатури до тіснішого і ширшого комітетів УНДП через різницю у поглядах на національну політику та тактику політичної репрезентації партії [20].

Вихід збірки “Наша політика” сколихнув полемічний запал по обидва боки Збруча. Більшість оглядачів, а серед них М. Залізняк та М. Порш, принципову критику галицької політичної репрезентації називали “різкою, але слушною”, вкотре наголошуючи на “хибних і нещасливих кроках” українських послів [182, с. 145–161]. Іншою тональністю пронизана серія анонімних гльосс у грудневих числах газети “Діло” за 1911 р. [430; 660; 493]. Закидаючи брак конкретних фактів і “слабе або ніяке умотивування”, анонімний автор, він же один із найталановитіших учнів М. Грушевського С. Томашівський, досить грубо реагує на полемічний виступ учителя з його принциповими далекоглядними орієнтирами й підсумовує, що “Наша політика” “не доросла до своїх претенсій вже із-за свого негативного характеру, методичних хиб і тенденційної злобности”. Характеризуючи суспільний резонанс критики галицького політикуму, дозволяє собі зневажливо оцінити її як “ніяке plus в нашій публіцистичній дорібці, се рішучо minus”.

Пристрасті довкола критики галицького істеблішменту перейшли й на форум Наукового товариства імені Шевченка, в якому віддавна проявлялися тенденції політизації й міжпартійного протистояння. На відміну від політичних опонентів, НТШ для М. Грушевського було одним із найважливіших націотворчих проектів. Саме тому від часу обрання головою наукової інституції його стратегія передбачала єдину мету – перетворення Товариства на академію. Академізація НТШ у планах його очільника тісно пов’язувалася з її деполітизацією. Прагнучи вивести Товариство за межі арени партійної боротьби, М. Грушевський впевнено наголошував: “Товариство не може бути рекламою для політичних партій, бо є не політичне, а науково-культурне, і з принципу тримається якнайдалше від усього, що пахне політикою” [232]. Суперечливу природу НТШ як наукової

інституції й громадської організації водночас М. Грушевський намагався подолати шляхом реформування статутів в академічному дусі.

Однак, світло успіхів Наукового товариства імені Шевченка час від часу затьмарювалося кризами та конфліктами. Одна з таких криз змусила М. Грушевського 12 липня 1901 р. вперше заявити про резигнацію з посади голови Товариства [117, с. 208; 491, с. 77–82; 74]. Усвідомлюючи загрозу для подальшого розвитку наукової інституції, чернігівські громадські діячі в особі Б. Грінченка, М. Коцюбинського, І. Шрага та інших звернулися з листом до М. Грушевського, в якому наголосили: “«Товариство ім. Шевченка» є досі перед Європою трохи не єдиним нашим репрезентантом і було б задля нас тяжкою втратою національною, якби діяльність його припинилась чи погіршала, а се мусить статися, коли Ви додержитеся свого зречення” [21].

Найрезонансніший конфлікт, який став останнім для М. Грушевського у статусі голови НТШ, вибухнув 1913 р. Ця генеральна кампанія проти голови Товариства визрівала не один рік, епізодично спалахуючи то непорозуміннями з М. Павликом (1905), який був одним із публічних речників опозиції, то акцією з виключенням із членів Товариства О. Барвінського (1907–1909). Усі суперечності мали в своїй основі як політичний чинник, так і особисті мотиви. Головним приводом конфлікту 1913 р. послужила безкомпромісна позиція М. Грушевського, оприлюднена у згаданий збірці “Наша політика”, безпосереднім – чергова анонімна брошура “Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка” [182, с. 168–185]. “Стрільцем із-за плоту”, заховавшись за шляхетним підписом “Комітет громадського добра”, в черговий раз виступив один із тогочасних лідерів ентешівської опозиції С. Томашівський. На думку М. Грушевського, організація кампанії виходила з Народного Комітету УНДП (К. Левицький, Ю. Романчук, В. Бачинський) [334, с. 131].

Бажання дискредитувати голову НТШ та усунути його від проводу в Товаристві визначало головну стратегію опозиції, першим тактичним кроком

якої став брутальний памфлет. Акція з брошурою, яку голова Товариства отримав перед відкриттям зборів 29 червня 1913 р., змусила його піднести питання про створення комісії для розгляду порушених у ній закидів і залишити збори [334, с. 129–131]. Незважаючи на наміри опозиції поставити на чолі НТШ І. Горбачевського, його кандидатура підтримана не була. Головою Товариства на червневих загальних зборах 1913 р. вкотре обирають М. Грушевського [491, с. 101–110].

Пережити всі несподіванки зборів дозволило оптимістичне налаштування на майбутні проекти: “Я, при моїй згризливій вдачі, ще не вилизався від несподіванки, яка мене спіткала на Заг[альних] зборах Тов[ариства] Шевченка. Скільки не повторюєш собі, що від клевети і предательства ніхто не забезпечений, все-таки занадто часто підходить під серце образа і сум від такої «образи». [...] Може се ілюзія, реакція против зневіри – але мені хвилями здається, що тепер відкривається нова сторінка мого життя, більш інтересна”[644, с. 47].

Конфлікт розділив оточення М. Грушевського, за його словами, на “прихильників і приятелів”, з одного боку, та “ворогів” і “обережних Никодимів”, з другого. Особливу підтримку вчений відчував від науковців і громадських діячів Наддніпрянської України. В. Перетц назвав брошуру “голосом из оврага” [45, арк. 153–156зв.]. М. Василенко категорично наголошував: “Не анонімним авторам критиковать Вашу наукову діяльність. Результати цієї діяльності у всіх на виду, і вона дає право Вам дивитися трохи звисока на анонімів. Я це кажу для того, щоб підкреслити свою думку, котру я висловив в першому листі своєму. Не робіть нервових шагів, не відрікайтеся від Товариства і головства в нім. Це діло суспільне, а не раз приходить свою персональну образу приносити в жертву суспільному ділу. [...] Не забувайте, що ім’я, котре Ви собі зробили, обов’язує Вас холодніше відноситись до агитацій і анонімних брошюр. Вам нічого боятися. Ви можете і мусите йти прямо і отверто” [95, с. 412–413]. Є. Чикаленко підбадьорював: “Ви потрібні як науковий чоловік, ще потрібніші як

публіцист, як політик, який має ясний, глибокий розум і сталеву логику” [334, с. 132]. Після низки консультацій з київськими членами НТШ, 24 жовтня 1913 р. М. Грушевський подав заяву про складання повноважень голови Товариства, підтвердивши це рішення 29 листопада 1913 р. [63; 64].

Бездіяльність створеної комісії по розгляду необґрунтованих закидів опозиції, висловлених в брошурі “Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка”, змусили М. Грушевського боронити свою честь, а власне багатолітні здобутки НТШ. Уперше він висловив цю думку в “строгім секреті” у листі до Є. Чикаленка, наголосивши на бажанні “пояснити в тій записці свою діяльність в Т[оварист]ві, її мотиви і завдання, і причини виходу” [334, с. 130]. В українській історіографії надовго утвердилася думка, що авторами брошури-відповіді С. Томашівському під назвою “В обороні правди” були О. Роздольський, М. Мочульський та І. Джиджори, імена яких як членів колишнього Виділу НТШ подано наприкінці тексту [182, с. 186–213]. Однак, виявлені відомості про автограф М. Грушевського з текстом цього публічного виступу і проведене джерелознавче дослідження дозволяє обґрунтовано ствердити: автором “В обороні правди” був сам голова НТШ [648].

Серед численних документів справи 1914–1915 рр. про встановлення “політичної благонадійності” М. Грушевського, збереглися протоколи з записами про вилучений під час арешту вченого його рукопис (автограф), який за результатами текстологічної експертизи виявився відповідним тексту брошури “В обороні правди”. Графологічна експертиза зазначеного рукопису дала однозначний висновок: цей текст написаний рукою М. Грушевського і є чернеткою “з незначними доповненнями чи пропусками брошури [...] під заголовком «В обороні правди» і являє собою підготовлені професором Грушевським пояснення на пасквіль, видані згодом з незначними виправленнями і скороченнями за підписами Роздольського, Мочульського і Джиджори” [3, арк. 203, 236–238 зв.]. У результаті текстологічного порівняльного аналізу змісту “В обороні правди” й автографу експерт

С. Щоголев “виловив” у брошурі невеликий фрагмент, якого не було в рукописі, отже його авторство не належить М. Грушевському. Цей факт є важливим аргументом щодо редакційної роботи, яку виконав один із найактивніших прихильників М. Грушевського в конфлікті 1913 р. І. Джиджора.

Саме його кореспонденції дають змогу поставити останню крапку висловленої раніше гіпотези щодо авторства “В обороні правди”. Зокрема, повідомляючи про заходи з підготовкою брошури до друку, він детально описав усі спроби зібрати підписи під її текстом, але І. Франка “противна сторона вже підкувала”, а Г. Пежанський був “в такій паніці, що відразу відмовив”. У зв’язку з цим І. Джиджора наголосив, що “брак згаданих підписів не велике лихо, ліпше менше, але певних”. Підсумовуючи, відзначив: “Головна річ – зміст брошури, а ся, на мою думку, доволі солідно написана. Я переробив її ґрунтовно, а закінченне [...] написав я – не знаю, чи добре вийшло” [51]. Цю ґрунтовність і доповнення відстежили й ретельно зафіксували у протоколах Київського губернського жандармського управління, десятки яких засвідчують особливу увагу до публіцистичних виступів М. Грушевського [358].

Арешт і заслання супроводжувалося безкінечними “брехливими нагінками”: М. Грушевський став “спеціальним об’єктом обмовної какафонії”, яку вели представники київського правомонархічного табору [338, с. 157]. Вживаючи заходів до полегшення засланської долі історика, російські колеги у своїх зверненнях наголошували, що у вирішенні українського питання загалом російський уряд стоїть перед альтернативою: або репресії, або поступки. Перший шлях, на думку О. Шахматова, веде до “державної загибелі”, адже “навіть фізичне винищення всієї української інтелігенції дасть лише негативні наслідки; завтра малоруські народні маси породять таку ж інтелігенцію, яку репресії знищать сьогодні” [440, с. 242]. У правомонархічних колах не зважили на його застереження.

Взявшись за повне знищення “мазепинства”, використовували надійну трибуну сумнозвісного “Киевлянина”. Його шпальти цього разу заповнює стаття професора античної історії Київського університету Ю. Кулаковського “Русским людям, именующим себя «украинцами»” [307]. Посилаючись на публікацію “Український легіон добровольців”, вміщену в лозанському часопису “La Revue Ukrainienne”, професор Кулаковський звинувачує М. Грушевського у всіх можливих гріхах – від фундатора й провідника Січових стрільців та австрійської орієнтації до знищення “єдності російського народу” та фальсифікації російської історії. Особливу увагу автор зосереджує на науковій діяльності та популярній праці вченого “Ілюстрована історія України”. Після прочитання цього брутального пасквіля в професорові-засланцеві прокинувся Грушевський, добре знаний читачам за численними попередніми виступами. Саме ці наклепи активізували гостре публіцистичне перо Грушевського і спонукали шукати шляхи захисту українства, “позбавленого всього, навіть елементарних засобів самооборони”. Відтак, у петербурзькій газеті “Речь” з’являється відповідь Ю. Кулаковському – “Ветхий прах”, яка спровокувала до дискусії редактора “Киевлянина” В. Шульгіна.

Реакційно-шовіністична ватага “Киевлянина” чекала реакції видатного історика. Після виходу в світ “Ветхого праха” її редактор В. Шульгін подав свій відгук під назвою “Неблагодарное дело”, наголосивши, що “Киевлянин”, безперечно, опублікував би на своїх шпальтах відповідь львівського професора Грушевського київському професору Кулаковському. Позаяк вона з’явилася в петроградському часопису, редакція залишала за собою право зворотнього відпису. Його мета – відверто прозора: в черговий раз висловити зневагу до українства. Вкотре повторюючи підозри в “австрійській орієнтації” і самого М. Грушевського, і очолюваного ним українського руху, автор у розлогих розміркуваннях ставить під сумнів існування української культури, відверто кепкує над українською історією та мовою, всі здобутки українства називає “вигадками”, яких не варто підтримувати. У підсумку,

прагнення українців творити власну культуру В. Шульгін називає “невдячною справою” [458].

Ще категоричніші закиди у докторальній тональності прозвучали в передовій статті, яка відкрила те саме число “Киевлянина”. У ній заперечується будь-яке право на викладання рідною мовою, створення українських кафедр та вживання української мови в усіх державних установах підросійської України [449]. Такі цинічні заяви М. Грушевський не міг залишити поза увагою, зреагувавши на них двома публікаціями: “Камень преткновения” та “Камень краеугольный” [163; 162]. “Каменем наріжним” він назвав проблему рідної мови та школи, яку вважав найпекучішою й невідкладною умовою народного поступу. Так виглядала остання полеміка М. Грушевського означеного періоду. Вона закінчувалася, як і розпочиналася в 1899 р., полілогом з кореспондентами “Киевлянина” й репрезентувала так само наболіле питання української мови.

У підсумку зауважимо, що рецепція публіцистичної спадщини М. Грушевського як в середовищі українських інтелектуалів, так і серед прихильників російської правомонархічної ідеології й галицького москвофільства засвідчує значущість впливу М. Грушевського на модернізацію всіх сфер тогочасного суспільно-політичного руху в Україні на зламі XIX–XX ст. Його громадські ініціативи збуджували полемічний простір, а праці збагачували історіографічне поле подальшого студіювання цих неминучих процесів суспільного поступу.

3.2. Грушевський і цензура

Справедливо вбачаючи у громадських практиках та тісно пов’язаних із ними публіцистичних виступах М. Грушевського величезний вплив на формування суспільно-політичної думки в Україні, загрозу імперській доктрині “єдиної й неділимої”, рецепція офіційних органів влади і, зокрема, царської цензури, недвозначно проявляється у різноманітних заходах протидії поширенню цього впливу. Проблему, до якої не раз зверталися

дослідники суспільно-політичної історії України кінця XIX – початку XX ст. загалом, видавничої та публіцистичної діяльності вченого зокрема [276, с. 141–142; 373; 638; 640; 673; 707; 713; 714], спробуємо розглянути під кутом послідовної боротьби імперської влади проти національного руху й урізноманітнення її форм, (не)сприйняття цензурою ідеології українства, репрезентованої в текстах М. Грушевського, а також під кутом можливостей відверто висловлювати свою суспільну опінію.

З царськими стражами слова, які складали найбільшу загрозу для “Літературно-наукового вістника”, М. Грушевський як керманіч журналу зіткнувся з першого року його виходу в світ. Редакція робила усе можливе, аби не “дразнити” російської цензури, адже в поширенні видання серед читачів Великої України вбачала “велику вагу для нашого національного освідомлення” [441, с. 473]. Мовчазний дозвіл на допуск “Літературно-наукового вістника” до Росії член редакційного комітету І. Франко пояснював тим, що Емський указ був “занадто драконський у своїй доктринерській заїлості”, щоб міг існувати довго. “Далеко важніший, – на його думку, – був факт мовчазного дозволу деяких галицько-руських періодичних видань. Цензори різних міст, очевидно вважаючи непотрібним або неможливим для себе держатися букви указа 1876 р., пускали ріжними роками ріжні галицько-руські газети і періодичні видання. [...] Правда, се не був формальний дозвіл; цензори, та й то не всі, гляділи, як то кажуть, крізь пальці на факт присилки галицьких видань, хоча до їх змісту придивлялися дуже пильно і не занедбували вирізувати, замазувати все те, що їм видавалося хоч крихіточку різкішим супроти російських порядків” [443]. Однак, щире бажання редакції ширити вісник поза межами Галичини, яке співпадало з не менш щирим бажанням читачів з підросійської України його отримувати, змушувало обидві сторони приймати нестандартні, радше конспіративні, рішення.

Ініціатива такої акції йшла від членів Української громади в Одесі, які звістку про видання у Львові “Літературно-наукового вістника” зустріли

водночас із захопленням та побоюванням, що царська цензура не допустить видання в Росію. Свої міркування щодо позитивного вирішення цієї проблеми подав у листопаді 1897 р. бібліограф, громадський діяч М. Комаров: “[...] я радив би зробити так, як от з словарем, що був просто заборонений, а тепер з іншою обгорткою помаленьку доходить на Україну. Се від того, що немає фірми Т[оварист]ва ім. Шевченка, котре вже відоме цензурі яко українське, а вдруге, що цензура має на меті заборону українських видань, а то виходе ніби галицьке, а галицькі не заборонені” [299, с. 229]. Як вихід із непередбачуваної ситуації він радить для підросійської України надсилати примірники з іншою обкладинкою, додавши до назви “галицький”. Це побажання продублював у своїй кореспонденції до М. Грушевського і Є. Чикаленко [334, с. 39]. Приймавши цю пропозицію, у відповідь М. Грушевський запевнив, що редакція буде “пробовати всяких способів, щоби «Вістник» міг перейти в Росію” [288, с. 68].

План виявився вдалим, і “Галицький літературно-науковий вістник” з блакитною обкладинкою впродовж 1898 р. перетинав кордон, на загальних підставах переглядався цензурою і з поміткою “Дозволено” доходив до читачів (Додаток 3. 1). Однак, до українців Петербургу долав шлях “з тяжкою бідою, з перервами і перешкодами”, на що, зокрема, нарікав П. Стебницький [441, с. 473; 49, арк. 47–52]. М. Грушевський пильно стежив за вчасною пересилкою цих примірників, окремі з яких збереглися з помітками й київською адресою О. Кониського, окремі виявлені в колекції А. Кримського, окремі, “безіменні”, в різних бібліотечних і музейних збірках [334, с. 139]. Проте, вже з травня 1901 р. мовчазний дозвіл змінила “повна” заборона без обґрунтування причин, й журнал повертався прямо з кордону, навіть не доходячи до цензурних установ [443]. Це був “болючий удар”, який ослабив співпрацю з літературними колами підросійської України та майже зовсім розірвав зв’язки з її суспільством [146, с. 328].

Ганебні циркуляри й укази царату щодо української мови, слова, видань закривали шлях не лише віснику, але й національному гранд-наративу

М. Грушевського. Вчений прагнув пробити “грунтовну мовчанку” про українську історію та задовольнити амбіції й права української нації, дбаючи про вихід “Історії України-Руси” на читацький простір Наддніпрянської України. Діяти доводилося через найвищих посадовців імперії. М. Грушевський встиг скористатися коротким періодом певної лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії, пов’язаним з призначенням на посаду міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського. Неповні п’ять місяців його діяльності (з 26 серпня (ст. ст.) 1904 р. по 18 січня (ст. ст.) 1905 р.) з відчутним послабленням репресій і нагінок на пресу, з перспективами демократичних реформ назвали “весною російського життя” та “добою довіри”. У підготовленому на ім’я новопризначеного міністра листі М. Грушевський наголошував на посиленні заборон українського слова Емським указом, котрі зачепили безпосередньо й головну працю його життя. Наразі, кінець 1904 р. приніс радісну звістку про “допущення” до Росії “Історії України-Руси” [117, с. 233; 647]. С. Єфремов радив “прохати пропуску” в Росію й “Літературно-науковому вістнику”, В. Доманицький щиро вітав “з проломом в цензурному мурові”, сподіваючись, що за “Історією” підуть і “Записки НТШ”, і ЛНВ [332, с. 215, 350].

М. Грушевський поспішив закріпити здобуті успіхи, і як тільки розпорядження Головного управління у справах друку через Міністерство закордонних справ Росії та російського консула у Львові потрапило до рук вченого, наступного ж дня, 31 грудня 1904 р., він взявся за листа до П. Святополка-Мирського у справі дозволу на поширення в Росії “Літературно-наукового вістника”. Наголосивши, що своїм змістом журнал не давав підстав для заборони, адже за перші 3 ½ роки лише 4 статті були вилучені, звернувся з проханням допустити його до розповсюдження в Росії “на загальних цензурних підставах” [69]. Позаяк “доба” П. Святополка-Мирського добігала кінця, і він не встиг розглянути подання, 6 березня 1905 р. М. Грушевський спрямував ще одне звернення вже до його

наступника. У ньому, окрім ситуації з “Літературно-науковим вістником”, змалював подібну картину й з іншими виданнями Наукового товариства імені Шевченка, які у 1895–1897 рр. вільно допускалися цензурою, а згодом “на них впала, невідомо чиїм розпорядженням і на яких підставах, абсолютна заборона”. Завершуючи, висловив пропозицію, чи не вважав би міністр своєчасним зняття цих заборон, які закривають дорогу українським літературним та науковим виданням лише на підставі “непомірно ревного тлумачення указу 1876 р.?” [61]. Відповіді міністра внутрішніх справ О. Булганіна голові НТШ виявити не вдалося.

У той самий час, коли в Петербурзі розпочиналися дискусії щодо знесення надмірних обмежень на друк українських видань, цензура продовжувала ревно стояла на сторожі циркулярів царату. Обурення М. Грушевського щодо запровадження литовської й польської мови в початкових і середніх школах західних російських губерній та ігнорування інтересів української людності, не прийшлися до вподоби київському цензурному комітету. У листі від 13 травня 1905 р. фактичний редактор “Киевских откликов” М.П. Василенка писав про перипетії з надісланою з цього приводу статтею М. Грушевського “Неотложный вопрос”. Повідомляючи про заборону цензора О. Сидорова друкувати цю працю через порушену проблему української школи та наміри полагодити справу в генерал-губернатора, він закінчує кореспонденцію песимістично: “Як не побачите на тім тижні надрукованого Вашого письма – це буде візначать «свобода печати»” [95, с. 346]. Стаття врешті з’явилася друком, а досвід “співпраці” львівського професора з російською цензурою збагатився.

Після довгих петербурзьких дебатів, що тривали в лютому – вересні 1905 р., в урядових колах не наважилися піднести руку на Емський указ 1876 р. “Неймовірно” – такою назвою статті, “покаліченою” вже петербурзькою цензурою, вчений підсумує рішення Комітету міністрів про відтермінування питання про знесення обмежень українського слова “через несвоечасність” [188; 43, арк. 380–381зв.]. “Обридлиий упир, що пив кров

найблагородніших синів українського народу, що провів від колиски й до могили ціле покоління української суспільності”, – ці слова у травні 1906 р. М. Грушевський адресує ганебній пам’яті “вершка бюрократичної інквізиції”, який втратив чинність з виданням царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та “Тимчасових правил про періодичні видання” від 24 листопада 1905 р. [136, 188]. Усі згадані “компліменти” вченого не пройшли повз увагу цензорів і жандармів. У своїх донесеннях вимоги про визнання “«самостійності» малоросійської мови, інакше званої українською” пов’язували з “головним вождем” українського руху в Росії М. Грушевським, який читав у Львівському університеті лекції українською, а згодом переніс діяльність по розвитку “мазепинських прагнень” до Києва, де взяв на себе видання опозиційного журналу “Літературно-науковий вістник” [3, арк. 172].

Здавалося, час цілковитих заборон у Росії всього, що мало українську обкладинку, минав. У середині травня 1906 р., пишучи статтю “Український П’ємонт”, вчений-публіцист щиро вірив у “близьке повне знищення будь-яких обмежень, цензурних і митних” [218, с. 446]. Однак, царські стражі знайшли спосіб обійти маніфести і правила, і вже 1 березня 1906 р. замість відміни цензурних заборон створили новий кордон – “заведено в Росії (щоправда – безправно) дуже високе мито на заграничні українські книжки” [145, с. 282; 218, с. 447].

Роз’яснення цього нового митного договору між Росією й Австрією, підписаного терміном на 10 років, подав у своїй статті “Тарифное недоумение” П. Стебницький. Його абсурдність пояснив і М. Грушевський у праці “Новий кордон”, написаній 20 квітня 1906 р., згодом у публіцистичному виступі “Час не жде!” [370; 191; 224, с. 59]. Згідно нових митних тарифів книги на іноземних мовах, як і раніше, пропускалися до Росії без мита, а за ввезені книги російською мовою мито піднімалося з 3 руб. до 17 руб. за пуд. Українські видання, які завжди при цензурних обмеженнях старанно відділялися від російських, від 1906 р. підвели під категорію видань російською мовою. Запобігаючи поширенню нелегальної російської

літератури, високим мито намагалися закрити доступ у Росію книжкам, виданим в Галичині. Сутність хибної інтерпретації договору пояснював П. Стебницький: “Отже, як кажуть в компетентних віділах уряду, – з українських книжок почали брати високу плату на підставі п. 3, як з книжок «на русскомъ языке», – бо, кажуть, в законі ж не сказано, щоб брати тільки за книжки «на великорусском языке», а взагалі «на русском», значить сюди ніби підходить і «малорусский» язык, тим більше, що його самі автори та видавці в Галичині звуть «руський»” [49, арк. 67–69 зв.]. Термінологічна гра компетентних урядовців “руський”/“український” і “русский”/“російський” стала, безперечно, додатковим каталізатором введення єдиного національного імені та відмови від термінів “руський” та “Україна-Русь”. Впровадження в суспільну свідомість термінів “Україна” та “український” супроводжувалося публічними закликами М. Грушевського “Кінець рутентству!” й поясненнями ролі тих чинників, які сприяли цьому: “Українство взагалі не має вірніших і корисніших союзників і помічників, як вороги українства” [164, с. 60].

Черговий “битві” з модифікованою цензурою у вигляді параграфів митного договору М. Грушевський присвятив не лише публіцистичні виступи, закликаючи до усунення “нового кордону”, але й витратив чимало енергії в перемовинах з українськими послами й російськими урядовцями, громадськими інституціями. Скориставшись порадою П. Стебницького щодо оскарження договору, підготував подання про перегляд митних тарифів щодо галицьких видань, а під час перебування у Петербурзі впродовж 12 травня – 3 червня 1906 р. неодноразово зустрічався з віце-директором департаменту торгівлі та промисловості, спеціалістом із митних тарифів М.П. Ланговим, який прийняв його аргументи та взявся за ведення справи, яку, на прикрість, “програли” [19, арк. 116 зв., 116а., 121 зв., 131].

Не відступаючи, М. Грушевський залучив послів австрійського парламенту Ю. Романчука та Т. Окуневського, які у 1907 р. подавали відповідні внесення, що також не дали позитивного результату. Не

розв'язало проблеми і залучення до справи петербурзького адвоката М. Дубяги. Повідомляючи про подані до різних інстанцій скарги, він підсумовував: “Але, на жаль, ніде мої скарги не мали успіху, і вища влада Росії (Сенат) визнала, що українська мова «русская», а тому немає підстав звільняти українські книги, що знаходять з-за кордону, від сплати мита” [62]. Намагався знайти підтримку і в Товаристві слов'янської культури в Москві, правління якого постановило підняти цю справу у пресі. Питання про зняття мита порушувалося у 1909 р. на нараді представників НТШ, “Просвіти”, Української видавничої спілки, Українського педагогічного товариства, у 1913 р. – на міжнародному конгресі книгарів у Будапешті. Як відзначав уже на початку 1920-х рр. дослідник історії НТШ В. Гнатюк, “всі ті заходи ні на що не здавалися і мита не знесено” [534, с. 99–103]. В обхід цих “нових кордонів” М. Грушевський шукав різні шляхи перепачкування української літератури з Галичини, залучаючи до цього учнів, родичів, працівників залізниці.

Хибна інтерпретація митного договору між Росією й Австрією прискорила також рішення М. Грушевського щодо перенесення “Літературно-наукового вістника” до Києва. Серед прикрих обставин сприйняття цієї ідеї “своїми”, набагато прикріше виглядало її (не)сприйняття “чужими”. Ще задовго до реалізації плану в огляді департаменту поліції стверджувалося, що для агітації й полеміки українофіли мають аж занадто багато сил, а кількість літературних працівників значно зросла після 17 жовтня 1905 р. Цей зріст пов'язували з підмогою підросійським українцям їхніх споборників з Галичини на чолі з М. Грушевським [1, арк. 44].

Діяльність львівського професора у Києві та його проекти відразу потрапили в поле зору жандармсько-поліцейських та цензурних органів, про що свідчить доповідна записка Міністерства внутрішніх справ від 11 січня 1907 р. на ім'я київського, подільського і волинського генерал-губернатора В.О. Сухомлинова. У цій першій “оцінці” “Літературно-наукового вістника” на київському ґрунті наголошувалося, що “малоросійський літератор

Грушевський переніс видання редагованого ним журналу зі Львова до Києва з метою підняття агітації проти єдності малоросів із російським народом”. Генерал-губернатор оперативно покладає на Київський тимчасовий комітет у справах друку “найретельніше спостереження за редагованим Грушевським журналом та його літературними творами в разі їх видання у Києві”. Негайно виконуючи розпорядження, вже 20 січня 1907 р. голова комітету О. Сидоров доповів, що “Літературно-науковий вістник” “має бути віднесено до числа вельми тенденційних” видань, відтак його друк слід призупинити. За лаконічною резолюцією “Закреть” наспіла постанова В. Сухомлинова від 24 січня 1907 р. про призупинення ЛНВ на час воєнного стану в Києві та губернії, зважаючи на його “шкідливе та тенденційне спрямування” [18, арк. 3, 5–5 зв., 6; 8, арк. 5–8].

Усі формулювання офіційного листування та петербурзькі вказівки щодо призупинення “Літературно-наукового вістника” швидко ставали надбанням гласності, інформацією про них володіли як видавець “Ради” Є. Чикаленко, так і співробітники ЛНВ І. Джиджора й І. Кревецький, скеровані М. Грушевським зі Львова для ведення справ журналу. Закриттю передував обшук, який ще 18 січня 1907 р. вчинили в редакції, детально описаний в кореспонденціях співробітників київської контори “Літературно-наукового вістника” та Є. Чикаленка [40, с. 80, 16–17, 15, 22–24, 84, 28–31, 55, 32–33, 34–38; 67, арк. 87–88 зв.; 66, арк. 5–7 зв., 32; 334, с. 84–86; 333, с. 66–67]. Добре обізнаний з деталями ситуації Є. Чикаленко писав: “Виявилось, що ЛНВ заборонено по наказу з Петербургу і нема надії, щоб Ваш приїзд поправив діло” [334, с. 86]. Однак на приїзд М. Грушевського, який не відкидав загрозу арешту, колеги чекали, обмірковуючи видання інших журналів. А тим часом військовий стан, за період якого у Києві було закрито 24 видання, відмінили. Так розпочалися київські будні “Літературно-наукового вістника”. “Найретельніше спостереження” за виданням велося впродовж усього 1907 р.: щомісяця управляючий друкарні П. Барського доповідав про дату виходу чергової книжки, наклад та кількість примірників,

які відправлялися до Львова [75, арк. 100, 110, 113, 117, 121, 127, 129, 130, 141]. Під постійним і пильним наглядом вісник перебував і в подальші роки.

Випустивши на волю “свободу” слова і друку, адміністрація й цензура швидко спохватилися і почали розмірковувати, як цю “свободу” засадити за ґрати. Як наслідок, 2 червня 1907 р. київським губернатором П.М. Ігнат'євим, а 5 червня 1907 р. київським, подільським і волинським генерал-губернатором В.О. Сухомлиновим приймаються обов'язкові постанови, згідно з якими заборонялися публічні поширення в пресі творів і оповіщень, що “підбурюватимуть вороже ставлення до уряду”, та визначалися покарання у вигляді адміністративних штрафів сумою до 500 руб. або арештів до 3-х місяців [7, арк. 39]. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор та новозаснований 1906 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку належали до головних установ, які здійснювали нагляд за періодичною пресою, а отже і “Літературно-науковим вістником”, і з якими М. Грушевський та його помічники у видавничих справах спілкувалися безпосередньо, полагоджуючи справи з цензурними дозволами до друку, штрафами, конфіскаціями, арештами офіційних редакторів. У фондах цих інституцій, а також Київського охоронного відділення, збережено десятки постанов, циркулярів, інформацій, спрямованих проти М. Грушевського як лідера “малоросійських сепаратистів”, “націоналіста-українця”, “видавця малоросійської літератури”, поширення й заборону його творів на території Російської імперії, а також документів про санкції щодо редагованих ним видань [714]. У звітах Київського тимчасового комітету у справах друку зустрічається також чимало, не завжди оригінальних, характеристик “Літературно-наукового вістника” як “органа українофільства”, який видається “відомим українофілом” [11, арк. 116–116 зв.]. Усі ці документи ще чекають ретельного системного студіювання, як це зроблено, наприклад, у виданні “Тарас Шевченко і царська цензура” [420].

Показовим у контексті боротьби імперських “трубадурів” із українським рухом стала записка голови Київського тимчасового комітету у справах друку О.О. Сидорова від 13 жовтня 1908 р. Добре усвідомлюючи роль М. Грушевського у формуванні головних засад суспільно-політичної думки, саме в його публіцистиці автор знаходить програму культурно-національного відособлення українства та розробляє подальші кроки боротьби з ним. Зокрема, він покликається на працю вченого “Не пора”, в якій він закликав свідомих українців Росії триматися за тогочасних обставин “тактики поляків” з недавніх часів, котрі “всі сили свої покладали на те, щоб поруч казенного обрусительного життя, яке накидала їм державна машина, розвивати своє неофіціальне польське життя й обслуговувати ним якнайповніше культурні потреби своєї суспільності; щоб у сім своїм національним культурним житті сконцентрувати всі свої культурні сили” [185, с. 79]. Автор записки висловлює особливе занепокоєння пропагандою культурно-національної окремішності України, з протистоянням якій, на відміну від пропаганди політичної окремішності, при діючому законодавстві виникає чимало проблем. Стурбований головний київський цензор підсумовує, “що культурно-національна окремішність в очах українофілів є не кінцевою метою, а сходинкою до політичної окремішності, до створення «самостійної України» від Карпат до Чорного моря й Кавказу. З огляду на це потрібний закон, за допомогою якого можливо було б стримувати пропаганду в пресі національно-культурної окремішності” [10, арк. 39–40 зв.]. Отже, цензура й інші адміністративні органи були готові до змін кримінального кодексу, аби унеможливити поширення “тактичного плану” М. Грушевського, робота якого по українізації інтелігенції, а через неї й народних мас, “ведеться вельми успішно” [1, арк. 25 зв.–27]. У своїх численних оглядах вони наголошували на значному поступі українського руху, який “продовжує розвиватися з такою швидкістю, що не може не викликати природнього почуття тривоги”. І лаконічно підсумовували: “Потрібна боротьба” [3, арк. 12].

Власне, всі утиски імперського режиму, починаючи від заборони 1901 р. на поширення “Літературно-наукового вістника” в Росії, “нового кордону” для українських видань, встановленого митним договором 1906 р., обов’язкових постанов 1907 р., записки О. Сидорова 1908 р., циркуляру П. Столипіна 1910 р. й закінчуючи апофеозом безперервної антиукраїнської ідеологічної кампанії – публічним “доносом” С. Щоголева “Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма”, складають ланки одного ланцюга, скерованого проти українського національного відродження. Багатолітній київський цензор і знавець суспільно-політичної творчості М. Грушевського, чимало сторінок свого “твору” присвячує головним постулатам тогочасної української суспільно-політичної думки. Називаючи видатного вченого-публіциста “лідером української партії та керівником українського руху”, С. Щоголев оприлюднив свої знання в детальному аналізі розробленої “систематичної програми партії”, в’їдливо, але справедливо називаючи її “аль-кораном” українства [459, с. 75, 133–134, 259]. У контексті протистояння цьому ланцюгу-зашморгу варто розглядати категоричну відповідь М. Грушевського на рев голосів, що повсякчас здійсмалися на українство: “На мертвого собаки не брешуть. Видко, чується в українстві сила, рух, життя, коли страшаться ним чи сподіваються пострашити” [138, с. 44].

Гостре публіцистичне слово М. Грушевського, як свідчить вищезгадана доповідна записка 1908 р. та “фундаментальна праця” С. Щоголева, долинали не лише до вдячних читачів: тексти вченого уважно перечитувалися й аналізувалися цензурою. Прагнення двох історичних діячів до “розриву з московською зверхністю”, недвозначно піднесене у статті “Виговський і Мазепа”, не пройшло повз її увагу. Подаючи цю працю, написану за оцінкою П. Стебницького *Sine ira et studio*, до “Літературно-наукового вістника”, М. Грушевський усвідомлював, що в підросійській Україні її можуть чекати заборони, а журнал – штрафи та конфіскації. Але він добре усвідомлював і те, що його слово про події двохсотлітньої історії буде поодиноким протестом,

який прозвучить на Великій Україні на тлі фейєрверків і гучних святкувань. Так і сталося, текст поширювали шляхом передруків у польському часопису “Przegląd Krajowy”, згодом – “Киевских вестях” [632]. Відразу ж про ці передруки М. Грушевського повідомили співробітники київської редакції та контори “Літературно-наукового вістника” Ю. Тищенко (П. Лаврів) та Л. Будай (М. Котик): “Статю Вашу передрукували деякі російські і польські часопису і певно також поповнять государеву казну” [335, с. 146–147]. Зрозуміло, цим повідомленням вони намірялися заспокоїти М. Грушевського, адже спочатку, 3 липня 1909 р., за цю статтю київський губернатор О.Ф. Гірс видав постанову про штраф в сумі 100 руб., накладений на відповідального редактора ЛНВ С. Веселовського [8, арк. 13; 7, арк. 121]. А вже 11 липня 1909 р. за її передрук був оштрафований на таку ж суму офіційний редактор журналу “Przegląd Krajowy” Л. Радзейовський [14, арк. 3–3 зв.; 7, арк. 122].

Формальною підставою стали все ті ж обов’язкові постанови 1907 р. Обурений Ю. Тищенко також інформував М. Грушевського про спробу полагодити справу щодо штрафів у цензурі та губернатора. Зокрема, 10 липня 1909 р., писав: “Був сьогодні у губернатора з приводу штрафу на книгу. З розмови довідався, що перед наложенням штрафу він мав нараду з Флоринським. На мій запит, що властиво було причиною штрафу, він відмовив, що в статі скріз пробивається враждебность до російської нації”. Губернатор завірив Ю. Тищенка, що сам читав цю статтю і що до штрафів відноситься обережно та накладає їх тільки у крайніх випадках [335, с. 147]. Цей випадок, імовірно, був для О. Гірса тим “крайнім”, і штраф довелося заплатити, як не намагався Ю. Тищенко добитися зменшення його до 50 руб.

У черговому огляді “Літературно-наукового вістника” Д. Дорошенко назвав цей історико-публіцистичний виступ М. Грушевського працею “великої прінціпіальної ваги”, а сповістивши про адміністративну кару журналу за її друк, зауважив: “Хоч ця стаття, з погляду безсторонньої людини, є нічим іншим, як спокійним розглядом давно минувшої події й оцінкою її історичного значіння, та проте за надрукування цієї статі журнал

поніс адміністративну кару, і навіть покарано другий місцевий журнал за переклад статі, зроблений ще до того, як оштрафовано Вістник за оригінал. Виходить, що двохсот літ замало, щоб історичну подію можна було вільно трактувати при світлі історичної критики, яка не раз розходиться з традицією і офіційними поглядами...” [246, с. 2].

І хоча “Виговський і Мазепа” була єдиною статтею М. Грушевського в ЛНВ, за яку на журнал була накладена адміністративна кара, однак штрафи й судові справи проти відповідальних редакторів (Ф. Красицького, С. Веселовського і М. Гехтера) за публікації інших матеріалів викликали щораз особливе занепокоєння вченого, зафіксоване в його щоденникових нотатках і листуванні [335, с. 61–343]. Підставою були різні твори, зокрема, поезії Ю. Будяка “Три етюди” та М. Страшинського “Давайте жить! Покиньмо сум!” (1908), переклад роману А. Франса “Острів Пінгвінів” (1909), поема Лесі Українки “На полі крові” (1910), повісті Ю. Кміта “Сотрудник” та В. Коннор-Вілінської “Скарб” (1911) [9, арк. 183; 7, арк. 106; 12, арк. 1а–2 зв., 45 зв.–46, 74зв.–75].

Узагальнюючи свій досвід “співпраці” з цензурою, багатолітній завідувач київської контори ЛНВ Ю. Тищенко згадував про особливий “зуб”, який мали чиновники царського уряду до вісника та його редактора, ім’я якого вважали синонімом українського сепаратизму: “За тодішньої сваволі та за ворожого ставлення до українського руху такі заходи, як адміністративна кара, вживали найчастіше з виразною метою убити той чи інший орган. [...] Поліція, жандармерія й добровільні оборонці єдності Московщини стежили за кожним кроком Грушевського і за всім, що було пов’язане з його іменем. Хоч як мудро провадив він видання «Літературно-наукового вісника», та його особа вічно стояла під загрозою цензури й поліції” [426, с. 42]. Особливою прискіпливістю вирізнявся постійний опонент М. Грушевського професор-українофоб Т. Флоринський, призначений у березні 1909 р. головним київським цензором: забороняв до друку статті та конфісковував окремі числа журналу, допікав судовими процесами, але часом так

безпідставно, що прокуратура не знаходила “состава преступлення” й відміняла конфіскацію [452, с. 86–88].

Не оминали “увагою” “Літературно-науковий вістник” та суспільно-політичні виступи його керманича й адміністративні органи Галичини. Вперше свій погляд вони скерували на статтю під назвою “Кров”, написану в дні, коли краєвий суд вирішував долю студента філософського факультету Львівського університету М. Січинського. 12 квітня 1908 р. під час аудієнції він убив намісника Галичини графа А. Потоцького. Актентат, мотивами якого студент назвав антиукраїнську політику намісника, був названий першим актом політичного терору в конституційній Австрії. Збережені листи М. Січинського до М. Грушевського за 1908 і 1909 рр., написані під час слідства, засвідчують не лише політичні, але й особисті мотиви, що спонукали до вбивства [357]. Шпальти української преси зарясніли “білими плямами”. І зрозуміло, слова М. Грушевського про “гладку стіну польського панування”, на яку повсякчас наражалася українська молодь, не могли бути пущені в світ. Передруковуючи через місяць цю статтю в “Ділі”, в редакційній примітці газети зазначили: “На 96-ім засіданню XVIII сесії австр[ійського] парламента з дня 26-го червня 1908-го вніс п. В. Стефанік і тов[ариші] інтерпеляцію в справі задержаної львівською прокуратуриєю конфіскації отсеї статі, поміщеної в V-ій кн. XI-го річника “Літ[ературно]-наук[ового] вістника” за місяць май 1908” [166].

Наступним публіцистичним зойком душі професора М. Грушевського стала праця “Маленька жертва”, значна частина тексту якої у львівському накладі ЛНВ була конфіскована [171]. Підставою до ширших роздумів та узагальнень щодо національних відносин у Галичині стала смерть 8-літнього школяра М. Коханчика з с. Жулино, побитого місцевим вчителем Б. Грайсом за відмову молитися польською мовою. Ця трагічна подія широко висвітлювалася на сторінках української преси, зокрема в “Ділі”, хоча чимало матеріалів, як і про актентат 1908 р., було конфісковано цензурою. Занадто гостра тональність першої частини статті та наведені приклади

катування дітей спричинили внесення державної прокуратури щодо сутності провини, яка вбачалася в тексті від слів “Перед усім” до слів “обох сторін” (с. 523–526). Згідно цього внесення краєвий карний суд визнав правочинною конфіскацію грудневої книжки за 1910 р. і постановив знищити весь її наклад та видав наказ відповідальному редакторові ЛНВ опублікувати його рішення в найближчому числі на першій сторінці. Рішення суду було виконано, і в примірниках книжок, які зброшуровувалися у Львові, вилучений текст означений двома великими білими плямами з позначками “Сконфісковано”. І лише київські примірники донесли до читачів і наших днів повний текст “Маленької жертви”. Отримавши припис, завідувач львівської контори ЛНВ В. Козловський негайно повідомив редакцію в Києві, яка вже готувала до друку наступну книжку, в якій і був видрукований текст з рішенням крайового суду Галичини від 18 січня 1911 р. [39, с. 87; 93]. (Додаток 3. 2).

Останній публіцистичний виступ М. Грушевського, який побачив світ на сторінках ЛНВ напередодні Великої війни, отримав назву “Сараєвська трагедія” [205]. Наклад червневої книжки з цією статтею був частково конфіскований австрійською прокуратурою, частково не допущений у Галичину [92]. Свої переконання, обґрунтовані у статті, М. Грушевський підтвердив і під час допитів, які проводило Київське губернське жандармське управління у грудні 1914 р.: “[...] у статті “Сараєвська трагедія” я з усією силою виступив проти легенд про те, що вирішення українського питання може прийти зі сторони – від Австрії, від покійного спадкоємця австрійського престолу або будь-яких інших міжнародних комбінацій” [358, с. 22].

Саме тоді, коли М. Грушевський свідчив у жандармському управлінні, запевнюючи у своїй прихильності до Антанти й Росії, вирішувалася доля всіх українських видань, яка торкнулася й ЛНВ. У грудні 1914 р. В. Перетц у листі до О. Шахматова наголошував: “У нас цензура лютує до неймовірності – і до комічності. Відтак Нікольський, який нині за цензора українських видань – кругом викреслює слово «український» і пише «малоросійський»”

[400, с. 219]. Редактор газети “Рада” А. Ніковський, описуючи всі ліквідаційні наслідки її закриття, у кореспонденції до видавця Є. Чикаленка наприкінці грудня 1914 р. писав: “Справи «ЛНВ» плохі, погані й лихі”. За тиждень, 2 січня 1915 р., підсумував неминуче: “Сьогодні довідався, що звалили таки старика. Тримали в цензурі книжку 23 дні (замість законних трьох!), водили, водили; радили прошення подавати, запевняли, що мають бути в книжці тільки купюри і аж оце сьогодні закрито «без об’яснення причин». Кажуть, що викличуть видавця до губернатора, щоб оповістити. Отже, «ЛНВ» вмер на 18 році життя” [455, с. 280–281]. Останній цензурний припис, а власне продубльоване розпорядження головнокомандувача Київського військового округу про призупинення ЛНВ на весь час дії воєнного стану, отримала вже Л. Старицька-Черняхівська, в якій відібрали офіційне свідоцтво 1912 р. на видання журналу [8, арк. 20–20 зв.; 2, арк. 12].

У порівнянні з ЛНВ “рекордистом” у поповненні “державної казни” можна вважати газету “Село”, адже за свій короткий вік у 18 місяців вона зазнала найбільше нападків з боку цензури. І навіть після закриття, згадуючи тижневик, в численних таємних довідках про український рух наголошувалося на його “відверто опозиційному і навіть шкідливому” характері [3, арк. 2]. Цензурі не давали спокою й проникливі звернення до селянина публіциста Грушевського, й надзвичайна популярність тижневика. У журналах засідання Київського комітету у справах друку збереглося чимало протоколів та постанов, у яких розглядалися й затверджувалися питання про арешти, штрафи та притягнення до відповідальності номінального видавця-редактора “Села” Г.П. Ямпольської за вміщення тих чи інших статей, оглядів, художніх творів. Перша проблема виникла невдовзі після виходу газети за вірш В. Самійленка “Божий дар” (№7 за 15 жовтня 1909 р.). Справу вдалося залагодити завдяки М. Грушевському, який у розмові з секретарем Київського тимчасового комітету у справах друку М. Опатовським наголосив, що ця поезія вже не раз виходила в світ. Відкрите

судове переслідування закрили, наклавши штраф у сумі 16 руб. на завідувача друкарнею [19, арк. 317 зв.; 12, арк. 10 зв.; 17, арк. 43 зв.–44; 9, арк. 392–393].

Однак, більшість проблем “Села” виникало у зв’язку з публікаціями М. Грушевського. Чимало клопоту й хвилювань завдала справа з № 4 за 21 січня 1910 р. та додатком до нього “Народного календаря”. Випуск “Села” піддано конфіскації за статтю М. Гехтера “З робітничого життя”, а “Народний календар” – за статті “Пам’ятник Шевченку” та “Коротка історія України” М. Грушевського й “Українська земля” Ю. Сірого (Ю. Тищенка). У протоколі засідань Київського тимчасового комітету у справах друку від 23 січня 1910 р. констатовалося, що у всіх цих статтях явно проводиться ідея т. зв. українського сепаратизму, що змушує визнати їх “злочинними”. У результаті комітет постановив звернутися до прокурора Київської судової палати щодо затвердження конфіскації газети й календаря та притягнення до відповідальності редактора “Села” Г. Ямпольської [12, арк. 18 зв.].

Особливо непокоїла цензорів вміщена в календарі карта України, на якій “збережені назви великоросів і білорусів, а замість малоросів стоять українці. Таким довільним перейменуванням південної гілки російського народу ставиться за мету ствердити в широких народних масах, для яких призначений календар, невірну й злочинну думку, що щойно створений «український народ» являє собою щось зовсім окреме від решти російського народу: він, мовляв, носить своє власне ім’я”. Цензура, звісно, вірно прочитувала ті думки, які прагнув поширити серед українства М. Грушевський. Проте вони вважалися злочинними, бо “всупереч загальновідомим фактам російської історії в статтях календаря стверджується, що Україна раніше була окремою державою” [12, арк. 19–20]. Власне карта й стала головною підставою конфіскації “Народного календаря”. Порозуміння з цензурою, губернатором та судовою палатою, як і інші організаційні справи з виданням “Села”, лягали на плечі Ю. Тищенка. Повернувшись 6 лютого 1910 р. з судової палати, він поспішив потішити М. Грушевського та розвіяти його “пасмурний” настрій “пощечиною”

Т. Флоринському: конфіскації ні календаря, ні “Села” не затвердили [335, с. 183, 185; 6, арк. 114]. Історія мала неабиякий резонанс, визволений календар розсилався передплатникам і розкуповувався, в результаті на сьогоднішній день його єдиний примірник виявлено лише серед “речових доказів” у фонді Київського губернського жандармського управління [5].

Цензура не барилася з черговими арештами й штрафами. 10 травня 1910 р. за статтю М. Грушевського “Великодні з’їзди” (№ 18) виконуючий обов’язки Київського губернатора О.Ф. Гірс підписав постанову про арешт редактора-видавця Г.П. Ямпольської терміном на один місяць [15, арк. 6–6 зв.; 16, арк. 23]. Вчений не міг повірити у таке зухвальство, однак цензура не відступала від свого рішення про сурове покарання і за його критику державних порядків, і за вражаючі цифри про цензурні заборони видань, суми штрафів та кількість осіб, яких “суджено за друковане” (643) [[131, с. 275]. Певно, цю кількість вирішили збільшити, і Ю. Тищенко “вибився з сил”, визволяючи Г. Ямпольську з в’язниці. Декілька разів намагався зустрітися з губернатором, і після вдалої спроби писав до Львова: “Губернатор тільки після довгої суперечки згодився замінити штрафом, але таким, що страшно й продумати. Сказав або 300 р. (триста) рублів положити, або й не говорити, і то підкреслив, що се йде на уступки” [335, с. 200–202]. Отримавши ці звістки, М. Грушевський з боєм сповіщав М. Коцюбинському про цензурні репресії та викуп “буквально, як викупали і оброків” Г. Ямпольської [325, с. 103].

Не встигли відійти від попередніх цензурних вироків, як стряслася нова “біда”: 27 травня 1910 р. з’явилася чергова постанова губернатора про штраф у розмірі 200 руб., а при несплаті – арешт офіційного редактора вже на два місяці за статті “Вісті з столиці” та “Про Фінляндію” (№ 19) [15, арк. 7–7 зв.]. Співробітники газети тяжко переживали репресії, не знаючи, “в яким саме слові небезпека лежить”. А небезпеки виринали зовсім несподівано, як от заборона Т. Флоринського друкувати під зображенням Аскольдової могили, доданим до однойменної статті М. Грушевського, слів “українські пам’ятки”.

На його переконання, пам'ятка була не українська, а російська, і тому підпис залишився лаконічним: “Аскольдова могила” [335, с. 205–207]. Цей “безпросвітній морок реакції, що затягає всі горизонти, не лишаючи ніякого просвітку”, не давав спокою вченому-публіцисту [106, с. 118]. Є. Чикаленко радив понизити тон в “Селі”, “бо його вважають вже надто крамольним, а передплатник наш відпорної сили не має, а лякається і перестає передплачувати”, та перемінити назву “Села”, яке “намозолило начальству очі” [334, с. 118; 452, с. 102]. Турбувалися про долю газети і читачі, просили бути обережними, щоб не закрили її. Однак промотор газети Ю. Тищенко був категорично проти опінії Є. Чикаленка: “Тон понизити, звичайно, можна, але тепер се не має ніякого значіння, бо газета вже зарекомендувала себе в ворожій лагері, і погляду їх змінити не можемо” [335, с. 196].

Після двох арештів Г. Ямпольської на посаду номінального редактора запросили І. Малича, і з початку квітня 1910 р. вона залишалася лише видавцем газети. Проте І. Малич невдовзі переходить до “Ради”, а Ю. Тищенко вдається до нових пошуків. Номінальним офіційним редактором погодився стати В. Товстоніс вже на “нових” умовах: грошові штрафи буде відсиджувати в поліційній дільниці за половину накладеної адміністративної кари. Це дозволяло заощаджувати на штрафах, котрі значно “підривали” бюджет видання. “Мабуть, не минуло й двох місяців, як губернатор Гірс знову впік «Село» на 150 карбованців штрафу, вже за якусь замітку хронікального характеру, з заміною місячним арештом. В.П. Товстоніс з задоволенням відсидів той місяць, заробивши, як він казав, «у холодку» 75 карбованців”, – згадував Ю. Тищенко [428, с. 14–15].

Щоб задушити газету, царська адміністрація вдавалася не лише до арештів і штрафів. Коли штрафувати було ні за що, вводилися заборони на передплату “Села”. Проти неї скеровувалися губернаторські циркуляри з наказами не допускати газету до передплатників “за небезпечний напрямок”, а ті примірники, що надійшли, нищити й кидати в піч. У інших рекомендовалось стежити за вчителями, що передплачували “Село”, й

позбавляти посади. Катеринославський губернатор зробив навіть запит до київського губернатора, чи дійсно “Село” офіційно дозволено, а чи є нелегальним виданням [713, с. 208].

Переживши нелегкий 1910 рік і маючи надію на подальше видання “Села”, М. Грушевський у своєму новорічному привітанні закликав читачів підтримати народну газету й наголошував, що “по декотрих сторонах різне начальство відводило людей від нашої газети, або таки й зовсім її забороняло” [154, с. 278]. Однак, вже на початку 1911 р. вчений повідомив про закриття газети, а 23 лютого 1911 р. з полегшенням констатував цей факт і Київський комітет у справах друку [16, арк. 143]. Від імені редакції та всіх співробітників газети її незмінний фактичний редактор з останніх сторінок промовляв: “Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжче українську, а ще *гірше* – селянську українську. [...] Нема *ні одній газеті такої* тісноти, як нашої” [141, с. 280]. Після остаточного закриття газети в “Літературно-науковому вістнику” М. Грушевський ще раз висловив своє щире занепокоєння, наголошуючи на причинах закриття важливого органу національного і суспільного усвідомлення [187].

Даниною пам’яті популярному народному часопису стало видання М. Грушевським брошури “Про українську мову і українську школу” (Київ, 1912). До збірки вчений включив 16 статей, що вперше побачили світ на сторінках газети “Село”. Цензура і цю збірку не оминула своєю “увагою”. Брошура не встигла потрапити до читача, як 20 квітня 1912 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку заслухав доповідь, сутність якої зводилася до того, що в загальному змісті означеного видання “проглядається пробудження в малоросів ворожого ставлення до російської державної школи, російського уряду й російської народності”. Наглядачі за вільною думкою вишукували підстав не допустити до широкого кола читачів правдивої інформації щодо заборони української мови та школи. Обґрунтовуючи своє рішення, наголошували, що окремо кожна з передрукованих статей інкремінована не була, однак об’єднання їх усіх у

одній брошурі “носить злочинний характер, позаяк має явно виражену агітаційну мету для організації боротьби проти державної школи” [12, арк. 91–91 зв.]. На підставі цих висновків комітет постановив просити прокурора Київської судової палати внести клопотання про затвердження арешту та знищення збірки, не притягуючи до відповідальності її автора, якщо під час конфіскації поліцейським дізнанням буде встановлено, що вона ще не отримала розповсюдження [12, арк. 92].

Ю. Тищенко, як завжди, мобілізував усі сили, щоб визволити книгу й убезпечити М. Грушевського від сумнозвісної 129-ї статті кримінального кодексу. Усі вжиті заходи стали важливими при розгляді справи в судовій палаті, де він давав пояснення щодо “неправильностей в перекладах цензури і предвзятости в уривках, які інкремінувалися”. Як наслідок, 27 квітня 1912 р. конфіскацію було знято, і вправний помічник у всіх видавничих справах М. Грушевського та щирий недруг київської цензури тішився, що Т. Флоринський “ще раз взяв ляпаса по фізіономії” [335, с. 295–296]. Принагідно відзначимо, що цензура невтомно пильнувала подальші перевидання книги, і вже у 1913 р. збірка “Про українську мову і українську школу” вийшла зі значними купюрами.

Як тільки конфіскату було знято і книжка потрапила до читача, у бібліографічних оглядах з’являються замітки про зміст і значення цього палкого слова на захист української мови та права на рідну школу. Наголошуючи на її ролі для піднесення національної свідомості українського народу, Д. Дорошенко писав, що збірка М. Грушевського має значення історичного документу про стан культурно-національних запитів України, і перечитувати її вельми повчально – “і тепер, і в майбутньому” [251]. Ці слова в черговий раз підтверджують, що публіцистичні писання М. Грушевського надовго пережили автора і стали важливим історичним джерелом для вивчення минулого і осмислення сьогодення.

Переживаючи всі прикρόсті цензурних утисків і щодо ЛНВ, і щодо “Села”, іноді приходили думки згорнути видавництво журналу й газети:

“Думав про ліквідацію. Прикрости і муки, які переживаємо, не пропорціональні з результатами. ЛНВ перенести назад до Львова і передати, напр[иклад], Панейку, “Село” – як не закриється тепер – віддати компанії київській” [106, с. 116]. Щиро відраджуючи від нерозважливих кроків, Ю. Тищенко наголошував: “Се страшенна буде перемога з боку наших і чужих. [...] Більш прикрого, що Ви вже перенесли за ці три роки, не буде, бо ростуть нові люде” [335, с. 203]. Публіцистичні тексти М. Грушевського і в цих вирішальних моментах зафіксували його звернення і до самого себе, і до суспільства “не опускати руки” і всупереч усім перешкодам вірити, що “рано чи пізно, а допливемо до берега, де міцно станемо і утвердимо все те, за що тепер боремось” [144, с. 282; 153, с. 285].

Підсумовуючи, зауважимо широкий спектр рецепції громадських практик та суспільно-політичних виступів М. Грушевського як в “академічному”/“відкритому” (полеміка), так і “репресивному”/“закритому” (цензура) просторі. Усі націотворчі проекти вченого – від національного гранд-нарративу до популярних історичних заміток в газеті “Село”, від стратегії й тактики українського руху до пріоритетності розвою шкільництва – прискорювали свій шлях до суспільства через публічні полеміки, які збуджували інтерес до загострених таким чином проблем тогочасного українства. На ретельному студіюванні публіцистичних виступів М. Грушевського вибудовувала мури й кувала свою зброю тогочасна цензура, усвідомлюючи, що вчений-публіцист балансує “біля цензурного пера”, щоб донести свої головні ідеї. Антиукраїнській “активності” адміністративних органів влади Російської імперії насамперед та Австро-Угорщини зокрема сприяла й надзвичайна популярність по обидва боки Збруча “Літературно-наукового вістника”. Впроваджуючи все нові й нові обмеження для поширення правдивого слова та розвитку українського руху, своїми конфіскаціями, штрафами та арештами вони також акцентували увагу читацької аудиторії на найгостріших питаннях національного поступу. У цих

двох відмінних площинах, влучно названих В. Липинським “двома фронтами” [331, с. 312], надзвичайно рельєфно відображається еволюція засад українського руху, невідворотні зміни суспільно-політичного поля на зламі XIX–XX ст. та ставлення до М. Грушевського як лідера й конструктора модерного українства. Унікальним джерелом до вивчення цих процесів є публіцистичні праці М. Грушевського, якими автор часом шляхом алегорій чи інших публіцистичних прийомів сприяв піднесенню національного поступу і сказав більше, ніж міг сказати.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети і завдань у дисертації здійснено теоретичне узагальнення проблеми, що виражається у виявленні, систематизації та комплексному аналізі публіцистичного доробку М. Грушевського та його впливу на формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. Дослідження головних ідеологічних засад, репрезентованих у працях вченого, та різноманітних проявів сприйняття його публіцистичної спадщини дає змогу сформулювати головні узагальнення й висновки.

1. З'ясовано, що дослідження публіцистики М. Грушевського в контексті його провідної ролі в національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. почалося ще за життя вченого і вперше було узагальнено у праці С. Єфремова 1916 р., яка не втратила своєї актуальності й на сьогодні. Цей підхід, що зберігався і в еміграційних грушевськознавчих студіях, значно розширив свої горизонти з відродженням незалежності України. Головна увага дослідників зосереджувалася переважно на статтях, котрі побачили світ на сторінках “Літературно-наукового вістника”. Активна співпраця вченого з десятками українських та російських видань, як і самі публіцистичні виступи в цих часописах, практично не залучалися до аналізу, а окремі статті були й зовсім невідомі. Окрім того, більшість робіт до кінця 1990-х рр. носила оглядовий характер. Особливо актуалізувалися студії з підготовкою фундаментального проекту видання творів М. Грушевського у п'ятдесяти томах, який 2002 р. розпочався серією “Суспільно-політичні твори”. Відтоді історіографічний дискурс проблеми збагатився працями Ю. Шаповала, І. Гирича, С. Плохія, В. Тельвака, С. Панькової, Г. Корольова, І. Ткаченка, Ю. Половинчак, С. Герасименко та ін. Однак, і на сьогодні ми не маємо комплексного системного дослідження публіцистичної спадщини вченого як конкретно-історичного та історіографічного джерела реконструкції українського національного руху на зламі XIX–XX ст., визначення її місця у творенні інтелектуальної історії та формуванні модерної української нації.

2. Доведено, що наявна джерельна база репрезентативна й уможлиблює всебічне розкриття теми. Головним джерельним комплексом обрано публіцистичний доробок М. Грушевського. Окрім того, для джерелознавчого дослідження текстів, всебічного висвітлення широкого поля соціальних, політичних, культурних контекстів залучено широкий спектр его-документів. Виняткове місце в цьому ряду відведено щоденнику М. Грушевського 1902–1914 рр., який дозволяє заглянути у творчу лабораторію вченого, вказує шляхи пошуку невідомих статей, відтворює динаміку й інтенсивність його публіцистичної праці. По-новому інтерпретуються й документи адміністративних органів влади, які досліджуються з точки зору цензурних практик над текстами вченого-публіциста.

3. Обґрунтовано необхідність використання теоретичної моделі нової культурно-інтелектуальної історії. Її інструментарій акцентує вагомість методологічного плюралізму та міждисциплінарності. Такий підхід дозволив послідовно врахувати історико-культурне тло становлення та ідейно-тематичної еволюції публіцистики М. Грушевського.

4. На підставі головного джерельного комплексу охарактеризовано концепцію та редакційну політику “Літературно-наукового вістника” й газети “Село” як важливих рупорів суспільно-політичної думки. Від часу заснування у 1898 р. незмінний керманіч відстоював надпартійний національно-демократичний принцип та соборницький характер ЛНВ. Цю послідовну позицію простежено також через боротьбу з галицьким та наддніпрянським партикуляризмом, яку М. Грушевський проводив, реалізуючи план перенесення ЛНВ до історичного центру – Києва, з метою перетворення його на загальноукраїнський П’ємонт. Заради інтересів національного освідомлення українського селянства М. Грушевський реалізував проект видання народної газети “Село”, на сторінках якої видрукував десятки статей.

5. Розроблені та впроваджені нові підходи дали змогу шляхом всебічного залучення численних епістолярних та мемуарних комплексів

провести джерелознавче дослідження відомих статей, а також виявити низку його публіцистичних виступів, не зафіксованих у жодних бібліографічних покажчиках. Таким чином, розширено не лише коло часописів, насамперед російських, з якими співпрацював М. Грушевський, тематику та проблематику праць, але й загальний обсяг творчого доробку історика-публіциста. Цей цілісний корпус розкриває перед сучасним читачем і загальну картину українського руху на чолі з її лідером, і сюжети національної історії.

6. Суспільно-політичний діяч М. Грушевський значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму до змагань, які відкрила перед суспільством доба Української революції 1917–1921 рр. Двадцять попередніх років титанічної публіцистичної праці, тісно пов'язаної з суспільними практиками, він присвятив піднесенню національного самоусвідомлення українства, виробленню ідеологічних засад національного руху. Визначаючи головні постулати суспільно-політичної думки, тим самим готував джерельну базу її студіювання в майбутньому. Різноманітна за тематикою, але надзвичайно цілісна публіцистика М. Грушевського служить одночасно і історіографічним, і історичним джерелом дослідження багатьох процесів національного поступу кінця XIX – початку XX ст.: від теоретичного обґрунтування національного відродження модерного часу до вмотивування цілковитої окремішності й незалежності України. У цьому сенсі особливо вирізняються статті, що побачили світ на сторінках ЛНВ під рубрикою “На українські теми”. За своєю історіософською глибиною, впливом на широкий загаль читачів ці праці мають бути поставлені на одному рівні або вище за видатні тогочасні твори – “Україна irredenta” Ю. Бачинського та “Самостійна Україна” М. Міхновського.

7. Вплив публіцистичної творчості М. Грушевського на національно-визвольний рух наочно проявлявся, зокрема, в численних баталіях, що живили тогочасний різноплановий полемічний простір. Усі націотворчі проекти вченого прискорювали свій шлях до суспільства через публічні

дискусії, які збуджували інтерес до загострених таким чином проблем тогочасного українства. Одним із проявів рецепції, викликаній публічними виступами М. Грушевського, стала, насамперед, ідеологічна боротьба, розгорнута представниками російського правомонархічного табору. До їхніх голосів приєднувалося галицьке москвофільство та наддніпрянське малоросійство. Заходи щодо розбудови галицького шкільництва, безкомпромісна позиція щодо деполітизації НТШ, власний погляд на проблему функціонування історичної науки в суспільстві, послідовна редакційна політика ЛНВ, гостра критика української парламентської репрезентації в Галичині – ці та інші ініціативи М. Грушевського збуджували полемічний запал опонентів і в різних середовищах українських інтелектуалів.

8. Проблема рецепції публіцистики М. Грушевського офіційними органами влади і, зокрема, цензурою розглянута не лише під кутом різноманітних обмежень щодо поширення головних ідей і завдань українського руху, але й під кутом цензурних студіювань публіцистичних виступів вченого. Ця дослідницька оптика дала можливість зробити висновок, що саме на ретельному вивченні текстів М. Грушевського вибудовувалися репресивні заходи боротьби з українством.

Публіцистику М. Грушевського ще його сучасники називали посправжньому історичними документами. Аналіз цього доробку засвідчує, що свою значущість як історичного та історіографічного джерела він не втратив і через століття. Суспільно-політичні виступи, звернення до читачів, огляди, рецензії й полемічні тексти, з одного боку, національний гранд-наратив і численні історичні дослідження, з іншого, – все це дає змогу поглянути на публіцистичну діяльність М. Грушевського як на складову цілісного феномену його інтелектуальної творчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление. 1908–1917 гг.

Оп. 1

1. Спр. 2792. Обзор Департамента полиции об украинском националистическом движении. 1911. 105 арк.
2. Спр. 3505. Дело о политической проверке Безкровного Я. и Красицкого Ф., обвиняемых в фиктивном заведывании украинской книготорговлей в гор. Киеве. 11 августа 1915 г. – 13 января 1916 г. 36 арк.
3. Спр. 3320. Дело об аресте украинского буржуазного националиста Грушевского М.С. (26 ноября 1914 г. – 22 сентября 1915 г.). 267 арк.
4. Спр. 3322. Доклады начальника Киевского губернского жандармского управления о деятельности в гор. Киеве РСДРП, эсеров, украинской буржуазно-националистической партии и др. Справки о деятельности украинского буржуазного националиста Грушевского М.С. (1914 г.). 37 арк.

Оп. 3

5. Спр. 810. Народный календарь “Село” на 1910 г. Приложение к народной иллюстрированной газете “Село”. Издание типографии [“Спілка”]. Киев. На украинском языке. 1910 г. 64 с.

Ф. 275. Киевское охранное отделение. 1903–1913 гг.

Оп. 1

6. Спр. 1986. Переписка с Департаментом полиции, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке лиц, подозреваемых в принадлежности к РСДРП, партии эсеров, группе анархистов-

коммунистов, в хранении нелегальной литературы, оружия и по другим вопросам. 3 января – 17 декабря 1910 г. 399 арк.

Ф. 295. Киевский временный комитет по делам печати. 1906–1917 гг.

Оп. 1

7. Спр. 6. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором и др. учреждениями и лицами об усилении цензуры периодической печати и привлечении к судебной ответственности издателей и редакторов киевских газет и журналов за нарушение цензурных правил, список выходящих в гор. Киеве периодических изданий. 11 января 1906 г. – 22 декабря 1909 г. 159 арк.
8. Спр. 20. Дело о издании в гор. Киеве проф. Грушевским М.С. и Черняховской Л.М. журнала “Літературно-науковий вістник” на украинском языке. 14 декабря 1906 г. – 14 января 1915 г. 21 арк.
9. Спр. 76. Переписка с киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда и др. лицами о наложении ареста на издаваемые в гор. Киеве газеты и журналы и привлечении к судебной ответственности их редакторов за нарушение цензурных правил. 6 января 1907 г. – 31 декабря 1909 г. 404 арк.
10. Спр. 78. Переписка с Главным управлением по делам печати о выяснении допустимости к обращению различных изданий и докладная записка Управлению о принятии мер и ограничению в печати пропаганды идей культурно-национальной автономии Украины. 20 февраля 1907 г. – 31 июля 1909 г. 57 арк.
11. Спр. 139. Отчеты о работе канцелярии киевского отдельного цензора и Комитета [по делам печати] за 1906–1908 гг. Черновики. 7 февраля 1907 г. – 1 апреля 1909 г. 176 арк.
12. Спр. 186. Журналы заседаний (книга постановлений) Комитета [по делам печати]. 10 октября 1909 г. – 20 ноября 1912 г. 103 арк.
13. Спр. 188. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений и др.

учреждениями и лицами о выяснении допустимости к обращению различных изданий, разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы и о проверке программ концертов и лекций. Часть I. 13 февраля 1909 г. – 29 июля 1909 г. 117 арк.

14. Спр. 207. Уведомление киевского губернатора о выдаче Радзеиовскому Л.В. свидетельства на издание в гор. Киеве журнала “Przegląd Krajowy” (“Краевое обозрение”) на польском языке и его программе; постановление о наложении штрафа на редактора–издателя журнала за опубликование статьи “Выговский и Мазепа”. Копия. 12 марта 1909 г.– 14 июля 1909 г. 6 арк.
15. Спр. 240. Уведомления киевского губернатора о выдаче Ямпольской А.П. свидетельства на издание в гор. Киеве еженедельной иллюстрированной газеты “Село” на украинском языке и ее программе; постановления об аресте и наложении штрафа на издателя–редактора газеты за нарушение цензурных правил. 8 июля 1909 г. – 29 мая 1910 г. 7 арк.
16. Спр. 260. Переписка с Главным управлением по делам печати и киевским губернатором о наложении штрафов на редакторов периодических изданий за нарушение цензурных правил, о характеристике отдельных газет, выдаче свидетельств на издание газет и журналов и по другим вопросам. 5 января 1910 г. – 29 декабря 1912 г. 405 арк.
17. Спр. 438. Отчеты о работе Комитета [по делам печати] за 1909–1913 гг. и приложения к ним. Черновики. 9 апреля 1910 г. – 16 апреля 1914 г. 314 арк.

Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора

Оп. 857

18. Спр. 43 Переписка с министерства внутренних дел о введении преподавания украинского и польского языков в средних учебных заведениях Киевской, Подольской и Волынской губерний, закрытии журнала “Літературно-науковий вістник”, издаваемый на украинском языке в г. Киеве профессором Грушевским М. и по др. вопросам. 3 января – 22 мая 1907 р. 19 арк.

Ф. 1235. Грушевські – історики, філологи

Оп. 1

19. Спр. 25. Щоденник Грушевського М. 1902, 1904–1910 рр. 330 арк.
20. Спр. 29. Лист Грушевського М. до Президії Народного з'їзду у Львові. [Грудень 1909 р.]). Арк. 50.
21. Спр. 29. Лист представників української інтелігенції Чернігова до Грушевського М. з проханням повернутися до виконання обов'язків голови НТШ. 21 жовтня (за ст. ст.) 1901 р. Арк. 27–28.
22. Спр. 29. Лист селян з с. Прохорів на Чернігівщині до Грушевського М. з вдячністю за видання газети “Село”. 18 лютого 1911 р. Арк. 65–66.
23. Спр. 29. Лист-заява членів українських товариств у Львові з обґрунтуванням відмови від участі у святкуванні столітнього ювілею Франтішека Палацького. Червень 1898 р. Автограф. Рукопис. Оригінал. Арк. 52–53 зв.; 54–57.
24. Спр. 52. Умови конкурсу для подання на стипендію для наукових студій українських студентів з Галичини та Буковини, призначену польським землевласником, українофілом К.Володковичем. 24 липня (за н. ст.) 1907 р. С. 40, 39.
25. Спр. 87. Лист Грушевського М. до редактора газети “Товарищ”. 1907 р. С. 26.
26. Спр. 87. Лист редакції “Украинской жизни” до Грушевського М. з проханням передрукувати його статтю з “Українського студента”. 12 квітня 1913 р. Арк. 14.

27. Спр. 87. Лист редакції журналу “Русское богатство” до Грушевського М. 16 жовтня 1912 р. Арк. 12–12 зв.
28. Спр. 136. Грушевський М. “Історія України-Руси”. Т. IV. Друкарський примірник з доповненнями автора до 2 видання. [1907]). 302 арк.
29. Спр. 190. Грушевський М. На часі. 1906 р. Оригінал, рукопис, автограф. Арк. 7–16.
30. Спр. 265. Лист Грушевського М. до Левицького К. 1911 р. Арк. 32–32 зв.
31. Спр. 275. Лист Грушевського М. до редактора “Діла”. 1900-ті рр. Арк. 131–131 зв.
32. Спр. 275. Щоденник Грушевського М. (фрагменти). 1902–1903 р. Арк. 65–65 зв., 124–125 зв.
33. Спр. 275. Щоденник Грушевського М. Записи за 16 –19 листопада 1906 р. Арк. 194–195 зв.
34. Спр. 301. Лист Ямпольської Г. до Грушевського М. 13 квітня (за ст. ст.) 1909 р. Арк. 676.
35. Спр. 303. Лист редактора газети “Товарищ” Водовозова В. до Грушевського М. 1907 р. С. 282.
36. Спр. 303. Лист Сіренка С. до Грушевського М. 22 березня 1908 р. С. 101–102.
37. Спр. 303. Лист Шелеста Ф. до Грушевського М. з вдячністю за видання газети “Село” [1910 р.] С. 128.
38. Спр. 520. Листи Кастелянського А. до Грушевського М. 4 вересня 1907 р. – 7 жовтня 1908 р. 22 арк.
39. Спр. 540. Лист Козловського В. до Тищенка Ю. 1910 р. С. 87
40. Спр. 567. Листи Кревецького І. до Грушевського М. 1904–1913 рр. 87 с.
41. Спр. 581. Листи Кушніра В. до Грушевського М. 21 лютого 1908 р. – 8 червня 1911 р. 20 арк.
42. Спр. 591. Листи Левицького Є. до Грушевського М. 1898–1911 рр. 99 арк.

43. Спр. 613. Листи Лотоцького О. до Грушевського М. 1894–[1919] рр.). 387 арк.
44. Спр. 634. Листи Матушевського Ф. до Грушевського М. 1896–1911 рр. 78 арк.
45. Спр. 687. Листи Перетца В. до Грушевського М. 1896–1927 рр. 204 арк.
46. Спр. 722. Листи Романчука Ю. до Грушевського М. 1904–1907 рр. 10 с.
47. Спр. 741. Листи Сидоряка Ю. до Грушевського М. 1907–1909 рр. 84 с.
48. Спр. 751. Листи Скрипчука В. до Грушевського М. 1907 р. 18 арк.
49. Спр. 770. Листи Стебницького П. до Грушевського М. 1898–1914 рр. 100 арк.
50. Спр. 874. Лист Генайзера Є. до Грушевського М. 25 квітня 1905 р. Арк. 10–13
51. Спр. 874. Лист Джиджори І. до Грушевського М. [Грудень 1913 р.]). Арк. 295–298.
52. Спр. 874. Лист до Грушевського М. невстановленого кореспондента з закликом висвітлювати українські проблеми в російських часописах. 4 червня 1905 р. С. 19–20.
53. Спр. 874. Лист редакції до Грушевського М. редакції газети “Русские ведомости”. С. 330.
54. Спр. 859. Лист Грушевського М. до Яворського В. [Після 19 лютого (за н. ст.) 1904 р.]. Арк. 14–16.
55. Спр. 859. Листи Яворського В. до Грушевського М. 18 лютого 1897 р. – 20 жовтня 1905 р. 13 арк.
56. Спр. 936. Щоденник Грушевських Марії та [Михайла]. 17–28 грудня 1906 р. 6 арк.
57. Спр. 1285. Лист Грушевського М. до Грушевського О. 20 (7) жовтня 1903 р. Арк. 199.

Оп. 1

- 58. Спр. 31. Протоколи загальних зборів НТШ 1903–1940 рр. 96 арк.
- 59. Спр. 34. Протоколи засідань Виділу НТШ. 1902–1912 рр. 151 арк.
- 60. Спр. 42. Протоколи засідань Історично-філософічної секції НТШ. 1893–1915 рр. 141 арк.
- 61. Спр. 153. Лист Грушевського М. Міністерству внутрішніх справ Росії з протестом заборони пересилки журналу “Літературно-науковий вістник” у Росію. 6 березня 1905 р. Арк. 1–2 зв.
- 62. Спр. 208. Лист адвоката Дубяги М. до Виділу НТШ. [Червень 1908 р.] Арк. 74–74 зв.
- 63. Спр. 405. Лист Грушевського М. до Виділу НТШ про складання повноважень голови НТШ та редактора його видань. 24 (11) жовтня 1913 р. Арк. 5.
- 64. Спр. 405. Лист Грушевського М. до Виділу НТШ з обґрунтуванням причин складання обов’язків голови НТШ. 29 (16) листопада 1913 р.). Арк. 7–7 зв.
- 65. Спр. 819 а. Звіти про діяльність рукописного відділу бібліотеки [Наукового товариства імені Шевченка]. 1943–1944 рр. 94 арк.
- 66. Спр. 988. Листи Грушевського М. до Кревецького І. [та Джиджори І.]. 1904–1911 рр. 43 арк.
- 67. Спр. 2275. Лист Кревецького І. до Гнатюка В. від 28 січня 1907 р. Арк. 87–88 зв.
- 68. Спр. 2317. Лист Джиджори І. до Навроцької Н. 19 (6) серпня 1907 р. Арк. 24–25 зв.

**Ф. 401. Редакція журналу “Літературно-науковий вістник”
(1897–1939 рр.)**

Оп. 1

69. Спр. 5. Лист Грушевського М. міністру внутрішніх справ Російської імперії [Святополку-Мирському П.] з пропозицією зняти заборону на допуск ЛНВ в Східну Україну. 18 грудня 1904 р. Арк. 1–1 зв.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.

В.І. Вернадського

Ф. І. Літературні матеріали

70. Од. зб. 3847. Протоколи Загальних зборів Українського наукового товариства в Києві. 1907–1908 рр. 52 арк.

Ф. ІІІ Листування

71. Од. зб. 52028–52076; 52078–52083; 52085–52089. Листи Грушевського М. до Стебницького П. 1906–1922 рр. 101 арк.

Ф. Х. Архів ВУАН

72. Од. зб. 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві. 1907–1921 рр. 149 арк.

Ф. 292. Колекція фотографій та ілюстративних матеріалів

73. Од. зб. 30550-а. Лист про відмову НТШ від участі у ХІ Археологічному з'їзді через недопущення проголошення та друку рефератів українською мовою. За підписами І.Франка та В.Гнатюка. 20 серпня 1899 р. 1 арк.

Відділ рукописів та текстології

Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України

Ф. 120. Фонд С.О. Єфремова

74. Од. зб. 448. Лист Труша І. до Єфремова С. 15 лютого 1902 р. 3 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. 278. Инспекция типографий, литографий и книжных магазинов**[г. Киева]****Оп. 1**

75. Спр. 58. Уведомления владельцев типографий о периодических изданиях, печатаемых в типографиях [г. Киева]. Переписка с киевским губернатором о конфискации изданий периодической печати. 1905–1917 гг. 236 арк.

Опубліковані джерела

76. А. Б. З українських журналів (“Літературно-Науковий Вістник”, книжка XI – за ноябрь 1907 року) // Рада. 1907. № 287. 22 декабря. С. 2–3.
77. Александров И. Рец.: Проф. Мих. Грушевский. Освобождение России и украинский вопрос. Спб., 1907 // Исторический вестник. 1908. № 8. С. 695–697.
78. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / НАН України, Наук. б-ка ім. В.Стефаника; укладач О.В. Канчабала; наук. ред. Л.І. Крушельницька. Львів: [б. в.], 2002. 296 с.
79. [Б. п.] Рец. на публ.: Грушевський М. На українські теми // ЛНВ. 1909. [Кн.] I. С. 115–126; [Кн.] VIII. С. 340–355; [Кн.] X. С. 108–117; [Кн.] XI. С. 333–341 // ЗНТШ. Львів, 1910. Т. XCV. Кн. III. С. 241.
80. [Б. п.] Рец. на публ.: Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва // Діло. 1909. Ч. 29 (Передрук: Ukrainische Rundschau. № 2) // ЗНТШ. Львів, 1910. Т. XCV. Кн. III. С. 249.
81. [Б. п.] Рец. на публ.: Проф. Мих. Грушевский. Освобождение Украины и украинский вопрос. СПб., 1907 // Учитель. Львів, 1907. Т. III. Ч. 17 і 18. С. 272.

82. Баб'як П. Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. 1992. Т.СХХІV: Праці філологічної секції. С. 295–333.
83. Бажан М. До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології // Вітчизна. 1946. № 9. С. 169–178.
84. Барвінський Б. Малий фейлетон. Чи справді шкідлива? // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 245–248.
85. Барвінський О. В справі катедри руської історії. Руслан. 1898. Ч. 141. С. 1–2.
86. [Барвінський О.] Справа приватних гімназій (з нагоди статті проф. Грушевського: Що ж далі? в І кн. Літерат.-наук. вістника за 1905) // Руслан. 1904. Ч. 293. 31 грудня (13 січня 1905). С. 1.
87. [Барвінський О.] Шестиліття кацапсько-народовської консолідації // Руслан. 1899. Ч. 35. С. 1–2; Ч. 36. С. 1–2; Ч. 37. С. 1–2; Ч. 38. С. 1–2; Ч. 39. С. 1–2; Ч. 40. С. 1; Ч. 41. С. 1–2; Ч. 42. С. 1; Ч. 43. С. 1–2.
88. Білоусенко О. [Лотоцький О.] На громадському посту. М.С. Грушевський як громадський діяч // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. 1: Ювілейна грушевськіана / упор. В.Тельвак. Львів: Світ, 2016. С. 109–118.
89. Білоусенко О. [Лотоцький О.] Теж критика // Рада. 1911. № 50. 3 (16) березня. С. 1–2.
90. Борковський О. В справі закладання приватних руских гімназій // Діло. 1905. Ч. 8. 12 (25) січня. С. 1–2; Ч. 9. 13 (26) січня. С. 1–2.
91. Бурлака Г. Співпраця Михайла Грушевського та Осипа Маковея в перші роки видання “Літературно-наукового вістника” (з додатком вибраних листів О.Маковея до М.Грушевського) // Слово і час. 2004. № 5. С. 58–75.
92. Бурчак Л. Проф. М.Грушевский о политике галицких украинцев перед войной // Украинская жизнь. 1914. № 11–12. С. 32–37.

93. В імени Єго Величества Цісаря! // ЛНВ. 1911. Т. LIII. Кн. I. Авантитул.
94. [Василенко М.] Проф. М.Грушевський і кафедра російської історії в київському університеті // Рада. 1907. № 71. 25 березоля. С. 2.
95. Василенко М.П. Вибрані твори: У 3 т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / Упоряд. І.Б.Усенко (кер. колективу), Т.І.Бондарук, А.Ю.Іванова, Є.В.Ромінський. Відп. ред.: Ю.С.Шемшученко, І.Б.Усенко. К.: ТОВ “Видавництво «Юридична думка»”; Видавничий дім “Академперіодика”, 2008. 720 с.
96. Василько Ан. [Ніковський А.]. “Літературно-Науковий Вістник”, кн. VI, VII–VIII і IX) // Рада. 1911. № 236. 20 октябрю (2 ноябрю). С. 2–3.
97. Винар Л. Недрукований лист В.Липинського до М.Грушевського в справі Загальних Зборів НТШ в 1913 р. // Український історик. 1991. Ч. 1–2. С. 111–114.
98. Винар Л., Панькова С. Листи Д.Дорошенка до М.Грушевського // Український історик. 2002. № 1–4. С. 507–517.
99. Винниченко В. Щоденник. Том перший (1911–1920) / Редакція, вступна стаття і примітки Г.Костюка. Едмонтон; Нью-Йорк: Видання Канадського інституту українських студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. 500 с.
100. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи “Записок”. З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева // Записки НТШ. Львів, 1929. Т. CL: Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п’ятдесяти-п’ятиліття основання, 1873–1928. Праці Філологічної та Історично-філософської секції. С. 339–390.
101. Вороний М. “Село” // Рада. 1911. № 78. 6 апріля (19 квітня). С. 2.
102. Вороний М. Рец.: Мих. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912. Ст. 63 // ЛНВ. 1912. Т. LIX. Кн. V. С. 231.
103. Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського / Упоряд., вступ та примітки І. Ткаченка. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2005. 64 с.

104. Гирич І. Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М.С. Грушевського // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 7–11.
105. Гирич І., Тодійчук О. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 633–671.
106. Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 96–127.
107. Гісцова Л. Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського // Записки НТШ. Львів, 1992. Т.СХХІV: Праці філологічної секції. С. 289–294.
108. [Гнатюк В., Грушевський М., Франко І.] З рук до рук! З хати до хати! Передплата на другий річник Літературно-наукового вістника // ЛНВ. 1898. Т. IV. Кн. XII (додаток). С. 1–10.
109. Грушевський М., Гнатюк В., Франко І. Запросини до передплати на четвертий річник Літературно-наукового вістника в 1901 році // ЛНВ. 1900. Т. XII. Кн. XII (додаток). С. 2.
110. Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // Архіви України. 1966. № 2. С. 63–69.
111. Горинь В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 436–464.
112. Грушевский М. Децентрализация и национальный вопрос // Сын Отечества. 1905. № 133. 22 июля (4 августа). С. 2.
113. Грушевский М. Львов (от нашего корреспондента // Сын Отечества. 1905. № 76. 15 (28) мая. С. 1–2.
114. Грушевский М. Неотложный вопрос // Киевские отклики. 1905. № 140. 22 мая (4 июня). С. 2.
115. Грушевский М. О большом и малом национализме // Украинская жизнь. 1916. № 4–5. С. 111–114.

116. Грушевський М. Pro domo // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 9–10.
117. Грушевський М. Автобіографія. 1906 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.Демиденко. К.: Веселка, 1992. С. 197–213.
118. Грушевський М. Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.Демиденко. К.: Веселка, 1992. – С. 220–240.
119. [Грушевський М.] Академічний дім (Допись) // Діло. 1906. Ч. 178–179. 23 серпня (5 вересня). С. 2.
120. Грушевський М. Академічний дім // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 487–488.
121. Грушевський М. Академічний дім // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. II: Серія “Суспільно-політичні твори” (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / упоряд. С. Панькова. Львів: Світ, 2013. С. 357–358.
122. Грушевський М. Академічний дім // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 277–278.
123. Грушевський М. Антракт // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. Т. 2. С. 353–357.
124. Грушевський М. Батьки і діти // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 216–222.
125. Грушевський М. Богданові роковини // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 332–336.

126. [Грушевський М.] В обороні правди // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 175–199.
127. Грушевський М. В справі “Академічного дому” // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 234–235.
128. Грушевський М. В справі приватних середніх шкіл // Діло. 1905. Ч. 14. 19 січня (1 лютого). С. 1–2.
129. Грушевський М. В справі руських шкіл і руського театру // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 262–269.
130. Грушевський М. В університетській справі // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 83.
131. Грушевський М. Великодні з’їзди // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 275–276.
132. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 386–396.
133. Грушевський М. Видавнича криза // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 106–114.
134. Грушевський М. Визволення Росії і українське питання // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 383–544.
135. Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 376–382.

136. Грушевський М. Ганебній пам'яті! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1904–1907)". Львів: Світ, 2002. С. 441–443.
137. Грушевський М. Геть з рутенством! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)". Львів: Світ, 2005. С. 29–32.
138. Грушевський М. Грім – та не з тучі... // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 –1914)". Львів: Світ, 2005. С. 44–49.
139. Грушевський М. Гріхи наші // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 –1914)". Львів: Світ, 2005. С. 38–43.
140. Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 –1914)". Львів: Світ, 2005. С. 375–377.
141. Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)". Львів: Світ, 2005. С. 280–281.
142. Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 –1914)". Львів: Світ, 2005. С. 337–346.
143. [Грушевський М.] До наших читачів // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)". Львів: Світ, 2005. С. 233–234.
144. [Грушевський М.] До наших читачів // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)". Львів: Світ, 2005. С. 282–283.
145. Грушевський М. До наших читачів в Галичині // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1904–1907. Львів, 2002. С. 282–283.

146. Грушевський М. До наших читачів в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 327–331.
147. Грушевський М. До рецензії д. Липинського // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 370–374.
148. Грушевський М. Добиваймося свого університету! // Діло. 1897. Ч. 145. 30 червня (12 липня). С. 1; Ч. 146. 1 (13) липня. С. 2; Ч. 147. 2 (14) липня. С. 1–2.
149. Грушевський М. Єдність чи розпад [Росії]? // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 405–412.
150. Грушевський М. Життя Михайла Грушевського від вибуху війни // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. II: Серія “Суспільно-політичні твори” (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / упоряд. С. Панькова. Львів: Світ, 2013. С. 269–273.
151. Грушевський М. За слова і букви / З кінцем року // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 398–400.
152. Грушевський М. З нагоди 150-ої книги “Записок” // Записки НТШ. Львів, 1929. Т. CL. С. V–VII.
153. Грушевський М. З Новим роком! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 285.
154. Грушевський М. З Новим роком! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 278–279.
155. Грушевський М. З новорічних думок // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 115–126.

156. Грушевський М. З українського життя // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 418–423.
157. Грушевський М. За український університет // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 395–396.
158. Грушевський М. Завдання дня // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 161–162.
159. Грушевський М. Зайві сумніви // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 428–430.
160. Грушевський М. Злобна напасть // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 39–43.
161. Грушевський М. Із польсько-українських стосунків Галичини Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 485–527.
162. Грушевський М. Камінь наріжний // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 456–460.
163. Грушевський М. Камінь спотикання // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 451–455.
164. Грушевський М. “Кінець рутенству!” // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 50–60.

165. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. . С. 301–312.
166. Грушевський М. Кров // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 363–367; 571–573.
167. Грушевський М. Крячуть ворони... // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914). Львів: Світ. 2005. С. 10–19.
168. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист другий // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів, Світ, 2002. С. 142–159.
169. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист третій // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 160–187.
170. Грушевський М. “Мазепинство” і “богданівство” // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 199–206.
171. Грушевський М. Маленька жертва // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 157–167.
172. Грушевський М. На новий рік // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 95–105.
173. Грушевський М. На Новий рік // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 258–259.
174. Грушевський М. На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1:

- Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 208–216.
175. Грушевський М. На руїнах // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 313–320.
 176. Грушевський М. На свята // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 255–256.
 177. Грушевський М. Над свіжою могилою // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 412–413.
 178. Грушевський М. “Наступного дня” // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 393–396.
 179. Грушевський М. Національне питання й автономія // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 413–420.
 180. Грушевський М. Наша газета // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 3–5.
 181. Грушевський М. Наша політика // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 253–324.
 182. Грушевський М. Наша політика. Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. 242 с.
 183. Грушевський М. Наші вимоги // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 425–428.

184. Грушевський М. Не даймося! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 274–276.
185. Грушевський М. Не пора // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 73–81.
186. Грушевський М. Невідклична справа // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 80–82.
187. Грушевський М. Недооцінювання // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 183–188.
188. Грушевський М. Неймовірно // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 438–440.
189. Грушевський М. Нова “пря” про українсько-руську книжну мову // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 123–128.
190. Грушевський М. Нова дума й українці // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 11–12.
191. Грушевський М. Новий кордон // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 344–347.
192. Грушевський М. Олександр Кониський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 227–233.
193. Грушевський М. Пам’яти Володимира Антоновича // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 358–359.

194. Грушевський М. Пам'яти Володимира Антоновича // Український історик. 1984. Ч. 1–4 (81–84). С. 191–192.
195. Грушевський М. Перед осінніми зборами академічної молодіжі // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 171–174.
196. Грушевський М. Перші кроки // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 323–328.
197. Грушевський М. Під нинішню хвилю // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 253–260.
198. Грушевський М. По світу // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”: Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. Львів: Світ, 2008. С. 331–466.
199. Грушевський М. Призабута справа // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 425–429.
200. Грушевський М. Про великий і малий націоналізм // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 461–465.
201. Грушевський М. [Про зняття з себе обов'язків головного редактора “Літературно-наукового вістника”] // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 433.
202. Грушевський М. Про українську мову і українську школу // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 379–412.
203. Грушевський М. Про українську мову й українську справу // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 213–230.

204. [Грушевський М.] Промова на Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 25 березня 1901 р.] // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 483–486.
205. Грушевський М. Сараєвська трагедія // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 472–478.
206. Грушевський М. Слово на малодушних // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 127–130.
207. Грушевський М. Спомини / Публікація та примітки С. Білоконя // Київ. 1988. № 9. С. 113–149; № 10. С. 131–136; № 11. С. 120–137; № 12. С. 116–130; 1989. № 8. С. 103–154; № 9. С. 108–149; № 10. С. 122–158; № 11. С. 113–155; 1992. № 2. С. 109–125; № 3. С. 130–142.
208. Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публікація та примітки С. Білоконя // Київ. 1989. № 8. С. 103–154.
209. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 458-484.
210. Грушевський М. Тлінний прах // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 418–423.
211. Грушевський М. У річницю війни // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 415–417.
212. Грушевський М. Україна і українство // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 130–143.

213. Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 65–68.
214. Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва // Український історик. 1999. Ч. 2–4. С. 162–169.
215. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 293–300.
216. Грушевський М. Українське питання // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. II: Серія “Суспільно-політичні твори” (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / упоряд. С. Панькова. Львів: Світ, 2013. С. 359–374.
217. Грушевський М. Український народ Галичини! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 582 (коментар).
218. Грушевський М. Український П’ємонт // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 444–447.
219. Грушевський М. Українські кафедри // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 279–280.
220. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 111–116.
221. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 246–255.
222. Грушевський М. Українці // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 86–129.

223. Грушевський М. Утраквізація чи розділ університету? // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 17–19.
224. Грушевський М. Час не жде! // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 58–61.
225. Грушевський М. Чи не спроможемось? // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 347–352.
226. Грушевський М. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005 С. 61–65.
227. Грушевський М. Ще про великий і малий націоналізм // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. 466–471.
228. Грушевський М. Ще про культуру і критику // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 82–94.
229. Грушевський М. Щоденник [1904–1905 рр.] / Підготовка до друку І.Гирича, О.Тодійчук // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 15–74.
230. Грушевський М. Що ж далі? (В справі руських гімназій) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 258–261.
231. Грушевський М. Ювілей Миколи Гоголя // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 378–381.
232. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції “Діла”) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія

- “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 117–122.
233. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Український історик. 1984. Ч. 1–4 (81–84). С. 230–235.
 234. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т.; 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань та ін. Т. I [репринт 3-го видання]. К.: Наукова думка, 1994. 736 с.
 235. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. 592 с.
 236. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –191)”. Львів: Світ, 2005. 704 с.
 237. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907 –березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. 792 с.
 238. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради: березень 1917 – квітень 1918)” / упоряд. С. Панькова. Львів: Світ, 2007. 432 с.
 239. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. Т. 4. Кн. II: Серія “Суспільно-політичні твори” (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / упоряд. С. Панькова. Львів: Світ, 2013. 576 с.
 240. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 46. Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В.Тельвак. Львів, 2015. 632 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).
 241. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 46. Кн. II: Рецензії на праці Михайла Грушевського

- (1915–1938) / упор. В.Тельвак. Львів: Світ, 2015. 512 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).
242. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 47. Кн. I: Ювілейна грушевськіана / упор. В.Тельвак. Львів, 2016. 632 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).
 243. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. Г.Папакін, І.Гирич та ін. Т. 48. Кн. 1: Полеміка (1895–1914) / упор. В.Тельвак. Львів, 2018. 562 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”). У друці.
 244. Грушевський Михайло. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. Нью-Йорк: Накладом Головної Управи ОУРДП в США, 1960. 262 с.
 245. Д. Д. [Дорошенко Д.] Українська преса в 1909 р. // Рада. 1910. № 2. 3 январа (16 січня). С. 2.
 246. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] З українських журналів (“Літературно-Науковий Вістник”, кн. VI і VII) // Рада. 1909. № 184. 15 августа (28 серпня). С. 2–3.
 247. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] З українських журналів (“Літературно-науковий Вістник”, книжка I) // Рада. 1907. № 30. 6 лютого. С. 2–3.
 248. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] З українських журналів (“Літературно-Науковий Вістник”, книжка II та III) // Рада. 1907. № 75. 30 березня. С. 2–3.
 249. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] З українських журналів (“Літературно-Науковий Вістник”, кн. IV-та) // Рада. 1907. № 97. 27 квітня. С. 2–3.
 250. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] З українських журналів (“Літературно-Науковий Вістник”, книга V) // Рада. 1907. № 131. 9 червня. С. 2–3.
 251. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] Рец.: Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912. Ст. 64. Ціна 10 коп. // Украинская жизнь. 1912. № 7–8. С. 138–140.

252. Д. Д-ко. [Дорошенко Д.] Українська преса в 1910 році // Рада. 1911. № 2. – 4 января (17 січня). С. 2.
253. Джиджора Ів. Рец.: Мих. Грушевський. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. Київ, 1907. Ст. 126 // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. IV. С. 195–196.
254. Джиджора Ів. Рец.: Проф. Мих. Грушевский. Национальный вопрос и автономия; Украинский вопрос; Единство или распадение России?; Из польско-украинских отношений в Галиции (Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная); Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии; Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки. СПб., 1907 // ЛНВ. 1907. Т. XXXIX. Кн. VIII–IX. С. 451–452.
255. Джиджора Ів. Рец.: Українська справа на тлі сучасного визвольного руху. Проф. Мих. Грушевський. Освобождение России и украинский вопросъ. СПб., 1907. 291 с. // Рада. 1907. № 209. 16 вересня. С. 2–3.
256. Дорошенко В. “Літературно-науковий вісник” (3 нагоди 50-річчя заснування) // ЛНВ. Регенсбург, 1948. Т. 1. Кн. 1. С. 47–55.
257. Дорошенко В. Літературно-науковий вісник // Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Уклав Б.Ясінський. Київ; Нью-Йорк: Видавництво “Смолоскип”, 2000. С. 527–542.
258. Дорошенко В. Літературно-науковий вісник. Авгсбург, 1948. 52 с.
259. Дорошенко В. Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. Київ; Львів, 1912, ст. 248 // ЛНВ. 1912. Т. LVIII. Кн. V. С. 296–298;
260. Дорошенко В. Рец. на публ.: М.Грушевський. Виговський і Мазепа (Л.-Н. В. 1909, VI, с. 417–428) // Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCIV. Кн. II. С. 208–209.
261. Дорошенко Д. З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським // Український історик. 1998. Ч. 1–4. С. 119–121.

262. Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті) // Краківські вісті. 1944. Ч. 292. 23 грудня. С. 3; Ч. 294. 27 грудня. С. 3; Ч. 295. 28 грудня. С. 3; Ч. 296. 29 грудня. С. 3; Ч. 297. 30 грудня. С. 3.
263. Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського (до десятих роковин його смерті) // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 320–333.
264. Дорошенко Д. З українських журналів. “Літературно-Науковий Вістник”, книжка I й II) // Рада. 1909. № 51. 4 марта (17 березня). С. 2–3.
265. Дорошенко Д. Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911. Стор. 556 // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В.Тельвак. Львів, 2015. 632 с. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”). С. 411–413.
266. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє – минуле (1901–1914 роки). Вінніпег: Накладом Видавничої спілки тризуб, 1949. 167 с.
267. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1920). 2-ге вид.: Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.;
268. Дорошенко Д. Наукове Товариство імени Шевченка під проводом проф. М.Грушевського // Рада. 1913. № 261. 14 (27) листопада. С. 2.
269. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. // Україна. 1907. Т. 1. Кн. 1. Ч. II. С. 1–29.
270. [Дорошенко Д.] Нова пляма на київському університеті // Рада. 1908. № 100. 1(14) травня. С. 1.
271. Дудко О. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (кінець XIX ст.) // Історичний журнал. 2006. № 4. С. 92–96.
272. Ефремов С. Благородный осведомитель. С.Н.Щеголев. Украинское движений, как современный этап южнорусского серапатизма. Киев, 1912 // Украинская жизнь. 1913. № 2. С. 85–98.

273. Ефремов С. На страже национального достоинства. К характеристике публицистической деятельности М.С.Грушевського // Украинская жизнь. 1916. № 12. С. 46–62.
274. Ефремов С. О киевлянинской «гречке» // Киевские вести. 1907. № 8. 19 июня. С. 1–2.
275. Ефремов С. Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские вести. 1908. № 1. 1 января. С. 1–2.
276. Ефремов С. До історії “Галицької Руїни” 1914–1915 рр. (В жандармському освітленні) // Україна. 1924. Кн. 1–2. С. 127–144.
277. Ефремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М.С.Грушевського // Український історик. 1995. Ч. 1–4. С. 167–179.
278. Ефремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упоряд., вст. ст. І.Гирича. К.: Темпора, 2011. 792 с.
279. Журавлі повертаються... З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., автор передмови, приміток і коментарів В.Качкан. Львів: НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника; Науково-дослідний центр періодики, 2001. 920 с.
280. З “Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові. Написав і видав М.Павлик. Львів: З Друкарні Уділової, 1905. 24 с.
281. З газет та журналів // Рада. 1907. № 138. 19 червня. С. 1–2; № 142. 23 червня. С. 2.
282. З. К. Професор Юліян Кулаковський і його посланіє “русскимъ людямъ, именующим себя “украинцами” // Вісник СВУ. Відень. 1915. Ч. 49–50. 21 листопада. С. 12.
283. Залізняк М. Михайло Грушевський. Наша політика. У Львові. 1911. 119 ст. Ціна 1 кор. 20 с. // ЛНВ. 1911. Т. L. Кн. XI. С. 381–383.
284. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким отчетом истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения

- среди населения Малоросіи // Український археографічний збірник. К., 1926. Т. 1. С. 274–354
285. Заруба В. “Всім серцем Ваша” [Листи Л.Старицької-Черняхівської до М.Грушевського] // Вітчизна. 1991. № 10. С. 166–176.
286. Заруба В. Листи М.Грушевського до Петра Стебницького // Український історик. 1991. Ч. 1–2. С. 107–110.
287. Заруба В. Листування Людмили Старицької-Черняхівської з Михайлом Грушевським // Записки НТШ. Львів, 2013. Т. CCLXV: Праці Історично-філософської секції. С. 488–516.
288. Зленко Г.Д. Листи Михайла Грушевського [до Михайла Комарова] // Твори Михайла Грушевського у фондах Одеської національної бібліотеки: каталог / Упоряд., авт. вступ. ст. і комент. А.В.Іванченко; відп. за вип. Л.В.Арютіна; ред. І.С.Шелестович. Одеса, 2016. 87 с.
289. Из газет // Украинская жизнь. 1916. № 1. С. 77–83.
290. Из русских газет. I. О большом и малом национализме // Украинская жизнь. 1916. № 4–5. С. 110–114.
291. Из украинофильского лагеря // Киевлянин. 1908. № 258. 17 сентября. С. 2–3.
292. І.Л. Шраг. Документи і матеріали / Упоряд. В.М.Шевченко, Т.П. Демченко, В.І. Онищенко. Чернігів, 1997. 166 с.
293. Ікс. Грушевский М. Национальный вопрос и автономия. Спб., 1907; Его же. Единство или распадение России // Україна. 1907. Т. III. Кн. 1–2. С. 250–253.
294. “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. 344 с.
295. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевскаго. К., 1908. 68 с.

296. К.С. М. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912 // Світло. 1912. Кн. 9. С. 90–91.
297. Кадлец К. Михайло Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. 1: Ювілейна грушевськіана / упор. В.Тельвак. Львів: Світ, 2016. (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви). С. 19–23.
298. Катренко А. Невтомна, натхненна і розмаїта діяльність в ім’я вільної, демократичної і соборної України [Листи М.Лисенка до М.Грушевського (1894–1911 рр.)] // Пам’ятки: археографічний щорічник. К., 2010. Т. 11. С. 291–305.
299. Катренко А., Катренко Я. “Слава Вам, невтомному діячеві на рідному полі!...” [Листи М.Комарова до М.Грушевського] // Пам’ятки: археографічний щорічник. 2011. Т. 12. С. 219–245.
300. Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об’єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага М.С.Грушевському). К.: Знання, 2009. 64 с.
301. Катренко А.М., Петрук Б.В. Олександр Олександрович Русов. К.: Нора-прінт, 1998. 64 с.
302. Копач І. Літературно-Науковий Вістник – всеукраїнський журнал // Діло. 1908. Ч. 24. С. 1–2.
303. Копилов В. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка Валерія Смолія. К., 2010. С. 1025–1026.
304. Кордуба М. Грушевський про “нашу політику” // Вістник Союзу визволення України. 1916. Ч. 67 (127). 3 грудня. С. 786–787.
305. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Історично-археографічного інституту. К., 1934. № 1. С. 9–54.
306. Крип’якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. Львів: “Просвіта”, 1935. 63 с.

307. Кулаковский Ю. Русским людям, именующим себя “украинцами” // Киевлянин. 1915. 19 сентября. № 258. С. 1.
308. Кульчицький Л. Політика руських національних угруповань // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 48. Кн. 1: Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”: Полеміка (1895–1914) / упор. В.Тельвак. Львів, 2018. С. 338–340. У друці.
309. Купчинський О. Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // ЗНТШ. 1994. Т. ССХХVII: Праці секції мистецтвознавства. С. 395–419.
310. Кухар В. Листи М.Грушевського з фонду Ю.Романчука ЦДІА України у Львові // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 465–470.
311. Л.В. В украинофильском лагере // Киевлянин. 1908. № 214. 4 августа. С. 2.
312. [Левицький Є.] Чи театр, чи що інше? // Діло. 1905. Ч. 26. С. 1.
313. Левицький К. Борба за народний театр // Діло. 1905. Ч. 30. 8 (21) лютого. С. 1.
314. Левицький К. В справі нашого народного театру // Діло. 1905. Ч. 71. 28 марця (11 цвітня). С. 2.
315. Левицький К. За український театр у Львові: Огляд діяльності в справі будови нашого національного театру у Львові: Львів: Накладом Комітету будови національного театру, 1927. 22 с.
316. Левицький К. Історія політичної думки Галицьких Українців, 1848–1914: На підставі споминів. Львів: Накладом власним, 1926. 736 с.
317. Леонтович В. Критикам Вістника // Рада. 1911. №. 95. 28 апріля (11 травня). С. 2–3.
318. Липа І. Ще про “Літературно Науковий Вістник” // Діло. 1911. Ч. 29. 8 лютого (26 січня). С. 3–4.
319. Липинський В. М.Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908 (Рецензія) // ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 307–318.

320. Липинський В. Ще в справі “Історії України” М.Аркаса // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 248–249.
321. Липинський Вячеслав. Повне зібрання творів, архів, студії / Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К.Липинського (США); Інститут європейських досліджень НАН України. Т. 1: Листування. (А – Ж) / Редактори: Я.Пеленський, Р.Залозецький, Х.Пеленська та ін. К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. 960 с. (“Архів”).
322. Лист проф. Грушевського до декана Твардовського // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 217–219.
323. Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки / Подано до друку Л.Сакадою // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1 / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. К.: Заповіт, 1997. С. 256–270.
324. Листи Ганни Берло до Олександра та Богдана Барвінських / Упоряд. О.Дзьобан, відп. ред. М.Дядюк. Львів: ЛНБ ім. В.Стефаника, 2011. 178 с.
325. Листи до Михайла Коцюбинського. Том II: Горошовський–Іткін / Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України / Упоряд. та коментарі В.Мазного. Ніжин: ТОВ ВКП “Аспект”, 2002. 344 с.
326. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки / Упорядкування, вступ та коментарі І.Старовойтенко. К.: НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2005. 252 с.

327. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упор., археографічна передмова Г.Сварник. Львів-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1998. 268 с.
328. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р.Дзюбан; Відп. ред. серії Л.Головата. Львів: НАН України, ЛНБ ім. В.Стефаника; ЦДІАУ у Львові, 2004. 153 с.
329. Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упоряд., автор вступу, коментарів та покажчиків Н.В.Руденко. Запоріжжя: Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Запорізьке відділення; Східний інститут українознавства ім. Ковалевських. Запорізька філія. 2006. 92 с. (Старожитності Південної України. Вип. 16).
330. Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Ред. Л.Винар; упоряд. Г.Бурлака. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: Українське історичне товариство; НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка, 1997. 399 с.
331. Листування Михайла Грушевського. Т. 2 / Ред. Л.Винар; упоряд. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2001. 412 с.
332. Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Ред. Л.Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н.Лисенко. Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2006. 718 с.
333. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С.Панькова, В.Пришляк; ред. Л.Винар, П.Сохань, І.Гирич; Київ; Нью-Йорк: УІТ; ВД “Простір”, 2008. 552 с.;
334. Листування Михайла Грушевського. Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд.: І.Старовойтенко, О.Тодійчук; ред. Л.Винар, І.Гирич, С.Панькова. Київ; Нью-Йорк: УІТ; ВД “Простір”, 2010. 296 с.

335. Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О.Мельник; ред. Л.Винар, І.Гирич. Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2012. 640 с.
336. “Літературно-Науковий вістник” у Києві // Рада. 1906. № 78. 14 грудня. С. 1.
337. Лозинський М. І.Копачу – декілька зауважень // Діло. 1908. Ч. 26. С. 1–2.
338. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга. Варшава: Український науковий інститут, 1933. 486 с.
339. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша. Варшава: Український науковий інститут, 1932. 288 с.
340. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя. Варшава: Український науковий інститут, 1934. 398 с.
341. [Лотоцький О., Стебницький П.] Украинский вопрос // Стебницький П. Вибрані твори / Упоряд. та вст. І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 288–414.
342. М. Г–ч. Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912, стор. 63, ціна 10 коп. // Рада. 1912. № 106. 10 мая (23 травня). С. 3.
343. М. Ж. [Дорошенко Д.] Проф. Мих. Грушевский. Освобождение России и украинский вопросъ. СПб., 1907 // Україна. 1907. Т. III. Кн. 1–2. С. 253–257.
344. М. Ж–ко [Д. Дорошенко]. Двадцять п’ять років літературно-наукової діяльності проф. М.С.Грушевського // Рада. 1910. № 134. 15 іюня (28 червня). С. 2–3.
345. М. П. Мих. Грушевський. “З біжучої хвилі”. Статті й замітки на теми дня 1905–06 рр. Київ р., 1907. 126 стор. ц. 50 коп. // Рада. 1908. № 64. 16 марта (29 березня). С. 4.
346. М.Г. [Грушевський М.] Від редакції [Напрями праці з нагоди дев’ятого року видання ЛНВ] // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія

- “Суспільно-політичні твори (1907 –1914)”. Львів: Світ, 2005. С. 494–495.
347. Макаров В. І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 89–106.
 348. Макаров В. І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. 1996. № № 6. С. 31–38.
 349. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст. / Уклад. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко. К.: Дослідницький центр історії української преси, 1999. 448 с.
 350. Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 593–630.
 351. Миронець Н. Листи Володимира Винниченка до Михайла Грушевського (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2013. Вип. 18. С. 449–513.
 352. Миронець Н., Гонюкова Л. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 518–537.
 353. Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1866–1976) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Т. СХСХVІІ (Секція історії України). 236 с.
 354. Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. 242 с.
 355. Грушевський Михайло. Щоденник [1904–1905 рр.] / Підготовка до друку І.Гирича, О.Тодійчук // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 15–74.
 356. Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 471–506.

357. Мицик Ю., Тарасенко І., Щестюк Т. Листи М.Січинського до М.Грушевського // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Історичні науки. К., 2010. Т. 104. С. 64–67.
358. Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М.С.Грушевського // Архіви України. 1991. № 5. С. 11–29.
359. Музичук О. Листи Симона Петлюри до М.Грушевського // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 439–448.
360. Мухин М. Професор Михайло Грушевський. Професор редагує Літературно-Науковий Вістник (1907–1914 рр.) // Визвольний шлях. 1968. Ч. 3. С. 324–336.
361. Нагорнева Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Український історик. 1998. Ч. 1–4. С. 253–259.
362. Назаренко В. Чотири листи М.Грушевського до В.Антоновича // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 412–415.
363. “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу”. Листи М.С. Грушевського до О.Г. Барвінського / Передмова і публікація Л.Зашкільняка // Пам’ять століть. 1996. № 2. С. 71–87.
364. Немирич Ігор. [Луцький Остап]. “Читайте з патріотизму” (надіслана стаття) // Буковина. 1908. Ч. 147. 12 (25) грудня. С. 1–2.
365. Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна. 1907. Т. 1. Кн. 1. Ч. 1. С. 1–49; Т. 1. Кн. 2. Ч. 1. С. 183–237; Т. 1. Кн. 3. Ч. 1. С. 280–331.
366. О. До ювілею проф. М.С.Грушевського // Рада. 1910. № 134. 15 іюня (28 червня). С. 1.
367. [Оголошення про видання “Літературно-наукового вістника”] // Зоря. 1897. Ч. 24. 15 (27) грудня. С. 476.
368. Оповідення // Зоря. 1897. Ч. 21. 1 (13) листопада. С. 420.
369. П. [Петлюра С.] “На українські теми” Проф. М.Грушевського // Рада. 1907. № 120. 26 травня. С. 2–3.

370. П.С. [П.Стебницький]. Тарифное недоумение // Украинский вестник. 1906. № 4. 11 июня. С. 257–260.
371. Панькова С. Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 386–432.
372. Панькова С. Михайло Грушевський та “Украинский вестник” у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 р.) // Архіви України. 2016. Вип. 5–6. Вересень–Грудень. С. 65–90.
373. Панькова С. Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років в купюрах Київського губернського жандармського управління // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2006. Том ССІІ: Праці Історично-філософської секції. С. 607–633.
374. Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка // Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний. – Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. С. 168–185.
375. Перенесення видання “Літературно-Наукового Вістника” до Києва // Рада. 1906. № 78. 14 грудня. С. 3.
376. Петлюра С. З українського життя в минулому році // Слово. 1908. № 3. С. 8–10.
377. Петлюра С. Критика та деморалізація // Слово. 1908. № 42. С. 3–6.
378. Пилипович М. [Левицький М.П.] Історія повторюється // Рада. 1907. № 135. 15 червня. С. 1.
379. Пилипович М. [Левицький М.П.] Може таки Бог не попустить! // Рада. 1907. № 145. 27 червня. С. 1.
380. Піснячевський В. Маленький фельстон. З хвиль життя // Рада. 1908. № 192. 22 серпня (4 вересня). С. 2–3.
381. Плугатор [Дуткевич Ю.] Слівце правди з нагоди II Листу з-над Полтви в Наук.-літер. вістнику // Руслан. 1899. Ч. 102. С. 1–2; Ч. 103. С. 2; Ч. 104. С. 2–3; Ч. 105. С. 3; Ч. 106. С. 2.

382. По Україні. У Києві. Конфіскація 4-х книжок “Літературно-Наукового Вістника” // Рада. 1909. № 231. 14 октябрю (27 жовтня). С. 2.
383. По Україні. У Києві. Штраф на “Л.-Н. Вістник” // Рада. 1909. № 154. 9 іюля (22 липня). С. 2.
384. Порш М. Михайло Грушевський. Наша політика. У Львові. 1911 р. 199 стор. // Украинская жизнь. 1912. № 4. С. 104–106.
385. Преса боротьби й ідей (західноукраїнська публіцистика першої половини ХХ ст.): 3б. текстів / Уклад. і авт. вступ. статті та коментарів С.Кость. Львів, 1994. 526 с.
386. “Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности”. Письма А.С.Лаппо-Данилевского М.С.Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И.Б.Матяш // Исторический архив. 2002. № 4. С. 135–151.
387. Пшеничний Є. “Не тратьте духу...” (Листи Михайла Грушевського до Б.Ярошевського) // Український історик. 1997. Ч. 1–4. С. 161–164.
388. Расевич В. До заснування “Ruthenische revue” // Україна в минулому. Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 144–150.
389. Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви “українці” // Україна в минулому. Київ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 172–180.
390. Ріпецький С. Огляд книг. Збірник вибраних праць Михайла Грушевського // Вільна Україна. 1961. 3б. 30. С. 61–62.
391. Рубач М.А. Буржуазно-куркульсько націоналістична ідеологія під машкарою демократії “трудового народу” (Соціально-політичні погляди М.С.Грушевського) // Червоний шлях. 1932. № 5–6. С. 115–135; № 7–8. С. 118–126; № 11–12. С. 127–136.
392. Рубач М.А. Грушевский Михаил Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. Т. 4. Москва, 1963. С. 857–859.
393. Рубач М.А. Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. К., 1969. С. 483–484.
394. Савенко А. Заметки. МХХVI // Киевлянин. 1907. № 206. 28 іюля. С. 2.

395. Савенко А. Заметки. СССРVII // Киевлянин. 1910. № 354. 23 декабря. С. 2–3.
396. Сергій [Єфремов С.] Відгук з життя та письменства. Ще про українську пресу. – Епігон “українофільства” на милицях, або старі до молодих не підгортайтесь. – Хаотична критика // Нова громада. 1906. № 1. № 3. С. 101–123.
397. Сірий (Тищенко) Ю. Велетень української науки (Уривок зі спогадів про М.С.Грушевського) // Україна (Париж). 1949. Ч. 2. С. 78–84.
398. Смуток П. [Стебницький П.] З російсько-українського життя // ЛНВ. 1909. Т. XLVII. Кн. VIII. С. 364.
399. Сріблянський М. Українська преса і громадянство // Українська хата. 1910. № 6. С. 396–405.
400. Ссылка М.С.Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. СПб.: Издательство Феникс, 1998. С. 207–262.
401. Старицька-Черняхівська Л. М. Літературні Герострати // Рада. 1911. №. 96. 29 априля (12 травня). С. 2–3.
402. Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908–1910) // Сіверянський літопис. 2006. № 6. С. 3–16.
403. Старовойтенко І. Листи Василя Доманицького до Миколи Аркаса (1907–1908 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 515–592.
404. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса // Праці Центру пам'яткознавства. К., 2005. Вип. 8. С. 238–260.
405. Старовойтенко І. Листи Миколи Аркаса до видавця щоденної української газети “Рада” Євгена Чикаленка // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я: наукове видання. Одеса, 2007. Вип. 1. С. 261–274.

406. Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем // Український археографічний щорічник. Нова серія. 2007. Вип. 12. С. 543–545.
407. Стеблій Ф. Листування М.Грушевського з І.Кревецьким // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.): Доповіді та повідомлення: В 3 т. Луцьк, 2007. Т. 1. С. 346–349.
408. Стебницький П. Вибрані твори / Упоряд. та вст. ст. І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. 632 с.
409. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства (Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г.). 2-е изд. К.: Типография С.В.Кульженко, 1912. 57 с.
410. Сторонній [Залізняк М.] Російські археологічні з'їзди й українські вчені // Рада. 1908. № 134. 12 июня (25 червня). С. 2–3; № 135. 13 июня (26 червня). С. 2–3.
411. Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль. 1912. Кн. 1. С. 65–86.
412. Струве П. Книги по украинскому и галицкому вопросу // Русская мысль. 1915. № 2. С. 10–13.
413. Струве П.Б. Несколько слов по украинскому вопросу // Русская мысль. 1913. Кн. 1. С. 10–11.
414. Т.Ф. [Флоринский Т.] “Прогресс” и “украиномания” / Часть неофициальная. Киев. 17-го июля 1908 р. // Киевлянин. 1908. № 197. 18 июля. С. 2.
415. Т.Ф. [Флоринский Т.] Археологический съезд в Чернигове // Киевлянин. 1908. № 205. 26 июля. С. 1.
416. Т.Ф. [Флоринский Т.] Нужны ли “украинские кафедры” // Киевлянин. 1907. № 165. 17 июня. С. 2; № 170. 22 июня. С. 1–2.
417. Т.Ф. [Флоринский Т.]. “Украинский” сепаратизм и народная школа // Киевлянин. 1907. № 200. 22 июня. С. 2.

418. Т.Ф. [Флоринский Т]. “Украинцы” и кровавые выборы в Галиции // Киевлянин. 1907. № 149. 31 мая. С. 1.
419. Т.Ф. [Флоринский Т]. Толки об “автономии Украины” // Киевлянин. 1907. № 159. 10 июня. С. 2.
420. Тарас Шевченко і царська цензура. Збірник документів / Упоряд. І.Ковальов; підгот. текстів, стат. І.Брижіцька; комент. І.Брижіцька, І.Ковальов, О.Федорук; наук. ред. О.Федорук. К.: Критика, 2015. 336 с. (Відкритий архів: Матеріяли та дослідження з історії модерної української культури. Т. II).
421. Тарасенко І. Листи Ю.Й.Сіцінського до М.С.Грушевського // Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2011. Вип. 2. С. 212–222.
422. Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // ЗНТШ. Львів, 2017. Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. С. 313–334.
423. Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О.Сидоренко, Н.Сидоренко. Передмова М.Шудрі. К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. С. 49–50.
424. Тищенко (Сірий) Ю. Михайло Грушевський // Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О.І.Сидоренко, Н.М.Сидоренко. Передмова М.А.Шудрі. К. Дослідницький центр історії української преси, 1997. С. 58–65.
425. Тищенко (Сірий) Ю. Слово для народу // Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О.І.Сидоренко, Н.М.Сидоренко. Передмова М.А.Шудрі. К. Дослідницький центр історії української преси, 1997. С. 49–57.
426. Тищенко (Сірий) Ю. У Києві біля “Літературно-наукового вісника” // Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд.

- О.І.Сидоренко, Н.М.Сидоренко. Передмова М.А.Шудрі. К. Дослідницький центр історії української преси, 1997. С. 11–48.
427. Тищенко Ю. Книгарні “Літературно-Наукового Вісника” на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (спогад) // Науковий збірник / Українська вільна академія наук. [Ч.] II. Нью-Йорк, 1953. С. 115–126.
428. Тищенко-Сірий Ю. Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1909–1912). Нью-Йорк: Українсько-американське видавниче товариство, 1952. 22 с.
429. Ткаченко І.В. Листи М.Шаповала до Михайла Грушевського як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2007. Вип. 12. С. 323–346.
430. [Томашівський С.] “Наша політика” і професор М.Грушевський. Гльосси до брошури проф. М.Грушевського // Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л.Винар, Є.Пшеничний. – Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. С. 113–144.
431. Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала “Украинская жизнь”. Издание третье. Москва, 1917. 191 с.
432. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упоряд. Г.Боряк. К.: ТОВ “Видавництво «Кліо»”, 2015. 810 с.
433. Флоринский Т. Малорусский язык и “украинско-русский” литературный сепаратизм. СПб., 1900. 163 с.
434. Флоринский Т. Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности // Киевлянин. 1899. № 271. 1 октября. С. 2; № 272. 2 октября. С. 2; № 281. 11 октября. С. 2–3; № 287. 17 октября. С. 3; № 300. 30 октября. С. 2; № 304. 3 ноября. С. 2–3; № 317. 16 ноября. С. 2 (глава VII: “Наукове товариство имени Шевченка” и создаваемый им

- научный “украинсько-русский” язык; № 318. 17 ноября. С. 2–3 (глава VII [закінчення]); № 331. 30 ноября. С. 2; № 332. 1 декабря. С. 2–3.
435. Флоринский Т. Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности. VII: “Наукове товариство имени Шевченка” и создаваемый им научный “украинсько-русский” язык // Киевлянин. 1899. № 317. 16 ноября. С. 2; № 318. 17 ноября. С. 2–3.
436. Фрагмент спогадів Михайла Грушевського 1934 р. / Вступ. ст., публікація, примітки М.Магунь // Український історик. 2002. № 1–4. С. 128–153.
437. Франко І. Дещо про нашу пресу // ЛНВ. 1905. Т. 31. Кн. 7–8. С. 174–188.
438. Франко І. Журнал і публіка // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т. 34: Літературно-критичні праці (1902–1905). К.: Наукова думка, 1981. С. 475–491.
439. Франко І. Замість дискусії – цвітки полеміки // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 221–237.
440. Франко І. Львівський театр і народна честь // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. II. С. 124–132.
441. Франко І. Передмова [до Показчика змісту “Літературно-наукового вісника”, томів I–XX (1898–1902). Зладив В.Доманицький. Львів, 1903] // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т. 34: Літературно-критичні праці (1902–1905). – К., 1981. – С. 469–492.
442. Франко І. Українська трибуна в Росії // Франко І. Вибрані твори: В 3-х т. Т. 3: Літературознавство, публіцистика. 2-ге вид., доп. / Ред. колегія: Скотний В. та ін.; упор. Батан О. Дрогобич: Коло, 2005. С. 355–361.
443. Франко Ів. Заборона Літерат.-Наук. Вісника в Росії // ЛНВ. 1901. Т. XVI. Кн. X. С. 35–39.
444. Хмарський В. Листування І.А.Линниченка та М.С.Грушевського // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 538–547.

445. Хоткевич Г. “Літературно-Науковий Вістник” //Діло. 1911. Ч. 10. 16 (3) січня. С. 1–3.
446. Хоткевич Г. Журнал і публіка (У відповідь ЛНВістникови) // Діло. 1911. Ч. 63. 21 (8) марта. С. 3; № 64. 22 (9 марта). С. 3.
447. Хоткевич Г. Серед благородних людей // Діло. 1911. Ч. 154. С. 3; Ч. 157. С. 3.
448. Хроніка і бібліографія // ЛНВ. 1898. Т. III. Кн. VII. С. 50.
449. Часть неофициальная. Киев. 22-го октября 1915 г. // Киевлянин. 1915. № 292. 23 октября. С. 1.
450. Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки / Упорядкування: Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. Вступна стаття: Н.Миронець, І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2008. 628 с.
451. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Передмова В.Шевчук. К.: Темпора, 2003. 416 с.
452. Чикаленко Є. Щоденник: У 2-х т. Т. 1 (1907–1917): Документально-художнє видання. К.: Темпора, 2004. 428 с.
453. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вст. ст. Н.Миронець. К.: Темпора, 2010. 448 с.;
454. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 384 с.
455. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд. Н.Миронець, Ю.Середенко, І.Старовойтенко. Вст. ст. Ю.Середенко, І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 448 с.
456. Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 366 с. (Додаток: [Листи О.Лотоцького до Ф.Матушевського та В.Доманицького]. С. 301–365).
457. Школяр. Мих. Грушевський. Про українську мову і українську школу. Київ, 1912; С. Тодосієнко. Розмова про школу. Вид. “Дзвін”, № 3. 1912 // Українська хата. К., 1912. Травень. С. 303.

458. Шульгин В. Неблагодарное дело // Киевлянин. 1915. 23 октября. № 292. С. 1–2.
459. Щеголев С. История “украинского” сепаратизма / Сост., вступ. статья, примеч., послесл. М.Б.Смолина. М.: Имперская традиция, 2004. 472 с.
460. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. К., 1913. 200 с.
461. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи К., 1914. 159 с.
462. Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912. 594 с.
463. Щоденники М.С.Грушевського (1904–1910 рр.) / Публікація та коментарі І.Гирича // Київська старовина. 1995. № 1. С. 10–30.
464. Энгельгардт Н. Во славу “самостійности Украины” // Новое время. 1907. № 11388. 21 ноября (7 декабря). С. 3–4.
465. Энгельгардт Н. Официальное упразднение русского языка // Новое время. 1907. № 11359. 26 октября (8 ноября). С. 3.
466. Юноша В. “Украинская жизнь”, кн. 1 й 2 за 1914 рік // Рада. 1914. № 94. 26 априля (9 травня). С. 2–3.
467. Якобчук С.О. Листування Ф.П.Матушевського з М.С.Грушевським (1896–1911 рр.) як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2009. Вип. 13. С. 368–386.
468. Amicus [Вороний М.] “Літературно-Науковий Вістник” (Книжка I, II, III, IV й V) // Рада. 1911. № 119. 27 мая (9 червня). С. 2–3.
469. Hrushevsky M. Ukraine, Weissrussland, Litauen // Ukrainisch Rundschau (Відень). 1909. № 2. S. 49–53.
470. Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj // Slovansky Přehled. 1909. № 11. S. 163–167.
471. Kulczycki L. Uгода Polsko-Ruska. Lwów, 1912. S. 39–42;

472. *Observer* [Грушевський М.]. Листи з-над Полтви. Лист третій // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1904–1907)”. Львів: Світ, 2002. С. 164–187.

Література

473. Андрусак М. Михайло Грушевський (У 20-ліття смерти батька сьогочасної української історіографії) // *Свобода*. 1954. Ч. 227. 24 листопада. С. 2.
474. Антонченко Т.В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2004. 15 с.
475. Антонюк Т. Українське шкільництво у баченні Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності / Зб. наук. праць / За загальною редакцією В.І.Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 91–96.
476. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства і діаспорі // *Український історик*. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 154–182.
477. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / Національний ун-т “Острозька академія”, Інститут досліджень української діаспори, Українське історичне товариство. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2010. 672 с.
478. Бевз Т. Ідеї конституціоналізму у науковій спадщині М.Грушевського // *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасності політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)*. К.: Український інститут національної пам’яті, 2012. С. 152–161.

479. Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. 1988. № 29 (4282). 21 липня. С. 3.
480. Бурлака Г. Тарас Шевченко у публіцистиці Михайла Грушевського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2012. Т. CCLXIII: Праці Філологічної секції. С. 530–535.
481. Винар Л. “Український історик”: 40 років служіння науці, 1963–2003. Статті і матеріали / Ред. А.Атаманенко. Нью-Йорк; Острог: Українське історичне товариство; Інститут досліджень української діаспори при Національному університеті “Острозька академія”; 2003. 422 с.
482. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Українське історичне товариство, 1974. 36 с. (Серія: Грушевськіяна ч. 1).
483. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Український історик. 1966. Ч. 1–2.– С. 122–129; 1984. Ч. 1–4. С. 291–319.
484. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство // Український історик. 1996. Ч. 1–4. С. 20–32.
485. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Київ; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто: Українське Історичне Товариство; Міжнародне товариство ім. М.Грушевського; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 216 с. (Серія: Грушевськіяна, том 5).
486. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства // Український історик. 1984. Ч. 1–4. С. 7–20.
487. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. 1966. № 1–2. С. 15–31.
488. Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет. Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство 1968. 20 с.

489. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 83–98.
490. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930. Мюнхен: Видавництво “Дніпрова хвиля”, 1970. 112 с.
491. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892–1934. Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське історичне товариство; Коло, 2006. 368 с.
492. Винар Л. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році // Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 188–193.
493. Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Михайло Грушевський. Наша політика: Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року. Нью-Йорк; Дрогобич: УІТ; Коло, 2003. С. 6–24.
494. Витанович І. Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч // Кооперативна республіка. Львів, 1935. Ч. 1. С. 7–15.
495. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // Український історик. 1966. №1–2. С. 32–51.
496. Галицько-українські взаємини. Урочисте засідання Історичної Секції з Академічною Комісією Західної України 7 жовтня 1927 р. Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної Секції акад. Михайлом Грушевським // Україна. К., 1928. Кн. 2 (27). С. 4.
497. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.): монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. 214 с.
498. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд.

- педагог. наук: 13.00.01 / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2012. 24 с.
499. Гетьман Іван Мазепа в оцінці М. Грушевського // Український історичний журнал. 1998. №6. С.134–145.
 500. Гирич І. Актуальні питання сучасного грушевськознавства: громадсько-політичний напрям діяльності // Записки НТШ. Львів, 2017. Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. С. 9–35.
 501. Гирич І. Архів М. Грушевського // Київська старовина. 1992. № 1. С. 29–37.
 502. Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 / Інститут української археографії НАН України. К., 1995. 24 с.
 503. Гирич І. Внесок “Українського історика” в грушевськознавство // Український історик. 1994. Ч. 1–4. С. 102–109.
 504. Гирич І. Грушевськознавство 1994–2009 років на сторінках “Українського історика” // Український історик. 2009. Ч. 1–4 С. 62–79.
 505. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського та В’ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. Львів, 1999. С. 47–64.
 506. Гирич І. До питання про федералізм Грушевського // Старожитності. 1993. № 9–10 (45–46). С. 15.
 507. Гирич І. Документи Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. 1989. № 4. С. 53–63.
 508. Гирич І. Люде смертні, народи вічні” // Старожитності. 1995. № 1–2. С. 7–8.
 509. Гирич І. М.Грушевський і М.Василенко (До історії творчих контактів) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3/4. С. 344–345.

510. Гирич І. М.Грушевський і С.Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX–20-х рр. XX ст. // Український історик. 1996. Ч. 1–4. С. 142–187.
511. Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16–18 березня 1993 р., м. Київ). Доповіді і матеріали. К.: Інститут української археографії АН України; Київський університет ім. Тараса Шевченка, кафедра давньої та нової історії України, 1994. С. 133–160.
512. Гирич І. М.Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) // Український історичний журнал. 2016. № 5. С. 101–138.
513. Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденниками) // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 75–94; 2007–2008. Ч. 3–4/1–2. С. 200–234.
514. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. Дрогобич: Коло, 2007. Вип. 4. С. 590–642;
515. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. 840 с.
516. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. 2000. № 4. С. 5–30.
517. Гирич І. Наукове товариство ім. Т.Шевченка як культурно-політичний проект М.Грушевського // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасності політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 256–273.

518. Гирич І. Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проєкт Михайла Грушевського // Вісник НТШ. 2012. Ч. 47. С. 19–24.
519. Гирич І. “Носитель державної української ідеї” // Київська старовина. 1995. № 6. С. 8–10.
520. Гирич І. Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності // Записки НТШ. Львів, 2012. Т. CCLXIII: Праці Філологічної секції. С. 547–568.
521. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори” (1894–1907). Львів: Світ, 2002. С. 48–62.
522. Гирич І. Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині XIX – початку XX століть // Війна і мир, або “Українці і поляки: брати/вороги, сусіди...” (Бібліотека газети “День”). К., 2004. С. 382–390.
523. Гирич І. Польське суспільство і українська окремішність на Україні підросійській (XIX – початок XX ст.) // Хроніка 2000. К., 2010. Вип. 81. С. 388–399.
524. Гирич І. Спадщина М.С.Грушевського і сьогодення // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. К., 2001. С. 115–135.
525. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія. К.: Укр. письменник, 2014. 496 с.
526. Гирич І. “Федераліст” очима “самостійника” (до історії написання статті А.Жука “М.Грушевський та СВУ”) // Молода нація. Альманах. 2002. № 3. С. 83–110.
527. Гирич І. Фонд 1235: Документи свідчать // Вісник АН УРСР. 1991. № 9. – С. 61–64.
528. Гирич І. Чи був М.Грушевський полонофобом? Міркування у зв’язку з відповіддю Лукаша Адамського Віталію Тельваку // Михайло

- Грушевський: конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. С. 786–800.
529. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. К., 1996. С. 221–231.
 530. Гирич І. Щоденник М.Грушевського як історичне джерело // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 344–351.
 531. Гирич І. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України. Спроба есею // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2008. Вип. 18. С. 280–312.
 532. Гирич І., Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках “Літературно-наукового вістника” у 1907–1914 роках. // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори. (1907–1914)”. Львів, 2005. С. V–XXIV.
 533. Гісцова Л. До історії фонду Грушевських // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 16–18.
 534. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923). 2-ге вид. Мюнхен; Париж: Український вільний університет, 1984. 176 с.
 535. Гнатюк Володимир. Документи і матеріали (1871–1989) / Центральний державний історичний архів у Львові; Наукове товариство імені Шевченка / Відпов. ред. О. Купчинський. Львів, 1998. 466 с.
 536. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Львів, 1995. Вип. 2. С. 143–156.
 537. Горинь В. Останній конфлікт М.Грушевського в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів, 1995. С. 38–40.

538. Гошуляк І. Ідея соборності українських земель у творчості Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності / Зб. наук. праць / За загальною редакцією В.І.Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 230–237.
539. Гошуляк І., Коріненко П. Михайло Грушевський – видатний соборник України // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасності політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 274–283.
540. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4. С. 319–332.
541. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. 2-ге видання. К.: Генеза, 2000. 360 с.
542. Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук в роках 1914–1923 // Україна. 1924. Кн.4. С.180–188.
543. Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина XIX ст. – 1920 р.): генеза, проблематика виступів, державотворча функція / За ред. І.Крупського. Львів: ЛА “Піраміда”, 2001. 196 с.
544. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Український історик. 1996. № 1–4. С. 88–142.
545. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. Львів, 1999. С. 65–85.
546. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 93–102.

547. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження: Доповіді, повідомлення, матеріали Першої наукової сесії НТШ, березень 1992 р. Львів, 1992. С. 65–71.
548. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР. 1991. № 9. С. 52–60.
549. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і культура. К., 1989. Вип. 23. С. 192–201.
550. Дзюбан Р. Втрати Львівської філії бібліотеки АН УРСР у повоєнний період (1945–1953): матеріали, вивезені зі Львова // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2010. Вип. 2. С. 566–584.
551. Дзюбан Р. Історія львівської бібліотеки Михайла Грушевського за документальними джерелами // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2014. Вип. 6. С. 351–401.
552. Дзюбан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С. 145–152.
553. Діптан І. Особливість і діяльність Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. 2014. № 5. С. 297–308.
554. Діптан І. “Український рубікон” 1708 року: візія М. С. Грушевського // Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 127–151.
555. Документальні матеріали М. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР / Уклад С. М. Кіржаєв. К., 1991. 116 с.
556. Домбровський О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і

- матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 346–358.
557. Дорошенко В. Півтораста літ української політичної думки (Від скасування Гетьманщини до нашого часу). Короткий історичний огляд. Відень: Накладом Союзу визволення України, 1914. 12 с.
 558. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. З портретами. Відень: Накладом Союзу визволення України, 1914. 1916. 116 с.
 559. Дорошенко В. Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист // Овид. 1957. Ч. 6. С. 15–19; Ч. 10. С. 23–26; Ч. 11. С. 18–19.
 560. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упор. І. Гирич. К., 1996. 107 с.
 561. Єсельчик С. Пробудження нації. До концепції українського національного руху другої половини ХІХ століття. Мельбурн: Університет ім. Монаша, 1994. 124 с.
 562. Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років (“Значущі Інші”: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упоряд. С.Г.Іваницька. Запоріжжя; Херсон: Грінь Д.С., 2016. 468 с.
 563. Завальнюк О. Ідея українського університету і студентські віча в Західній Україні (1880–1905) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету. 2007. Т. 17. С. 32–40;
 564. Завальнюк О. Михайло Грушевський і вироблення концепції творення Українського національного університету // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасності політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). К.: Український інститут національної пам’яті, 2012. С. 247–255.
 565. Зайцева З. Проблема українського університету у Львові: публіцистичний вимір (1898–1914 рр.) // Історичний журнал. 2009. № 2 (44). С. 71–82.

566. Ідзьо В. Михайло Грушевський на шпальтах часописів українців Росії “Украинский Вестник” та “Украинская жизнь” у першій чверті XX століття. Львів: Сполом, 2007. 64 с.
567. Історія української преси: XX століття: Хрестоматія: навч. посіб. / Упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміт. О.Г.Мукомела. К., 2001. 350 с.
568. Кадлец К. Михайло Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. І: Ювілейна Грушевськіана / Упоряд., передмова, коментарі В.Тельвака. Львів: Світ, 2016. С. 19–23.
569. Калакура Я. С. Методологічні засади концептуалізації української історіографії // Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. Т. II (Нові сенси історичного знання). Черкаси, 2017. С. 9–20.
570. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства. К.: НДІУ, 2007. 381 с.
571. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX– початок XX ст.). Львів: Львівський державний університет ім. Івана Франка, 1999. 118 с.
572. Кізченко В.І. Великодержавна російська преса // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія: У 3 ч. / В.Г.Сарбей (ред.). К.: Національна академія наук України; Інститут історії України. 1999. Ч. 3. С. 69–159.
573. Кіржаєв С. М. Спадщина Михайла Грушевського [У фондах Інституту рукописів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського] // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 79–85.
574. Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 186–199.
575. Кондаурова Г. “Архів проф. Михайла Грушевського” в фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені

- В.Стефаника // Записки НТШ. 2017. Т.CCLXX: Праці Історично-філософської секції. С. 353–376.
576. Корбич Г. Біля витоків всеукраїнського видання: Діяльність редакторів часопису “Літературно-науковий вісник” у Львові протягом 1893–1906 рр. // Київська старовина. 1994. № 2. С. 113–122.
 577. Корбич Г. До історії “Літературно-наукового вістника” (Київ, 1907–1914 рр.) // Слово і час. 1996. № 10. С. 39–45.
 578. Корбич Г. Журнал “Літературно-науковий вісник” львівського періоду (1898–1906). К.: Видавництво “Обереги”, 1999. 144 с.
 579. Корбич Г. “Літературно-науковий вісник” (1898–1906) і український літературний процес: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.02 / Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. К., 1994. 18 с.
 580. Корогод Л. Концепція української національної свідомості в політичних поглядах М.Грушевського (1900–1914): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 1994. 24 с.
 581. Корольов Г. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. К., 2009. 19 с.
 582. Корольов Г. Атономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: сучасний історіографічний дискурс // Український історичний збірник. 2009. Вип. 12. С. 417–425.
 583. Корольов Г. Дихотомія української ідеї як основа автономістсько-федералістичних поглядів М.Грушевського // Український історичний журнал. 2008. Вип. 11. С. 369–382.
 584. Корольов Г. Між Україною і Польщею: Галичина у федералістській концепції М.Грушевського // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2010. Вип. 4. С. 113–122.

585. Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти. К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. 250 с.
586. Корольов Г. Федералізм у конституційному проекті М.Грушевського на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 14. С. 173–179.
587. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 514 с.
588. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 584 с.
589. Кресін О.В. Мазепа і мазепинство в науковій спадщині М.С.Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річ. від дня народж. М.С.Грушевського. К, 1998. С. 32–34.
590. Крип'якевич І. “Відвічна вісь” України // Сьогочасне й Минуле. Львів, 1939. Ч. 1. С. 24–29.
591. Крот В. Громадсько-політична діяльність М.С.Грушевського в 1905–1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 1998. 16 с.
592. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Львів, 1995. 182 с.
593. Крупський І. Становлення української журналістики в Галичині (1848 – початок XX ст.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 2000. Вип. 7. С. 3–18.
594. Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848–1918) // Науковий збірник Українського вільного університету: Матеріали конференції “Український вільний університет з минулого в майбутнє”. Мюнхен; Львів, 1993. С. 16–20.

595. Кузіна Н. Роль “Літературно-наукового вісника” в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2003. 18 с.
596. Кураєв О. Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до “літнього наступу” 1915 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 844–848.
597. Кухар В. Громадсько-політична діяльність М.Грушевського (1894–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет імені І.Франка. К., 1997. 23 с.
598. Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898) // Україна в минулому. Київ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 108–122.
599. Лицар праці та обов’язку: Збірник присвячений пам’яті проф. Олександра Лотоцького–Білоусенка / Ред. Б.Гошовський. Торонто; Нью-Йорк: “Свшан-Зілля”, 1983. 190 с.
600. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Уклад Б.Ясінський. Київ; Нью-Йорк: Видавництво “Смолоскип”, 2000. 544 с.
601. Лось Й. Д. Публіцистика й тенденції розвитку світу (львівська школа публіцистики). Навчальний посібник: У 2-х ч. Ч. 1. Львів, 2008. 376 с.
602. Лось Й. Д. Формування політичної філософії суспільства і держави ресурсами публіцистики (деякі питання історії та методології) // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. Львів, 2007. Вип. 30. С.12–35.
603. Люзняк М.М. Формування національної свідомості та політичної думки як основні чинники видавничої діяльності М.Грушевського // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. п’ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С. 519–526.

604. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
605. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М.Грушевського // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті / Упоряд. та передмова М.Слабошпицького. К.: Рада, 1994. С.147–163.
606. Мацько Л. Українська мова в діяльності Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності / Зб. наук. праць / За загальною редакцією В.І.Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 238–249.
607. Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 448 с.
608. Мельниченко В. Москва Михайла Грушевського (авторська енциклопедія-хроноскоп). М.: Домашня бібліотека, 2014. 672 с.
609. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. К.: Laugus, 2013. 416 с.
610. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая пол. ХІХ в.). СПб.: Алетея, 2000. 260 с.
611. Миллер А.И. Россия и русификация Украины в ХІХ веке // Россия – Украина: история взаимоотношений. М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. С. 45–155.
612. Миллер А.И. Укратинофільство // Славяноведение. 1998. № 5. С. 28–37.
613. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917): монографія / В.Милько; відп. ред. О.П.Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
614. Миронець Н. М.Грушевський у листуванні Є.Чикаленка з П.Стебницьким // Миронець Н. Джерела історичної пам’яті. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2008. С. 321–335.

615. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності / Зб. наук. праць. / За загальною редакцією В.І.Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. 399 с.
616. Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомл. наук. конф. до 100-річчя від початку діяльності М.Грушевського у Львів. ун-ті (м. Львів, 26–28 жовт. 1994 р.). / Львівський університет ім. І.Франка та ін. / А.Карась (відп. ред.) та ін. Львів, 1995. 352 с.
617. Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С.Грушевського. К., 1998. 85 с.
618. Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів / Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові; Українське історичне товариство, 1994. 488 с.
619. Михайло Грушевський. Перший Президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.) / Уклад. Б. Грановський. К.: Авторське видання, 2001. 384 с.
620. Модрич-Вергун В. Михайло Грушевський як публіцист // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Т. СХСVII (Секція історії України): Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1866–1976). С. 56–98.
621. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. Львів; Нью-Йорк: Українознавча бібліотека НТШ, 1999. 194 с.
622. Мудрий М. В обіймах політики: Український таємний університет у Львові, 1921–1925 роки (До 90-річчя від створення) // Вісник НТШ. 2011. Ч. 46. С. 36–41.
623. Мукомела О. Публіцистика: утвердження української ідеї // Історія української преси. XX століття. Хрестоматія: навч. посіб. / Упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміт. О.Г.Мукомела. К.: Наша культура і наука, 2001. С. 7–17.

624. Нагірняк О. Роль Михайла Грушевського у створенні Українського Наукового Товариства // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності / Зб. наук. праць / За загальною редакцією В.І.Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 104–110.
625. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів: З друкарні НТШ, 1906. 580 с.
626. Нечиталюк М. Ф. Реформатор української журналістики. (М. С. Грушевський у “Літературно-науковому віснику” першого періоду видання) // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 1992. Вип. 17: Українська журналістика: генезис і сучасні проблеми. С. 56–63.
627. Оглоблин О. Вчення М.Грушевського про мову – мовну спільноту–народ–расу // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 206–235.
628. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934) // Український історик. 1966. № 1–2. С. 6–14.
629. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик. 1964. Ч. 2–3. С. 1–6.
630. Олесницький Є. Статистика національної свідомості нашої інтелігенції // Діло. 1908. 10 січня (28 грудня 1907 р.). Ч. 6. С. 3.
631. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське Наукове товариство. 1907–1921 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. 243 с.
632. Панькова С. 200-річчя Полтавського бою у висвітленні тогочасної української преси // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. С. 392–404.
633. Панькова С. Адреси київської редакції, контори та книгарні “Літературно-наукового вістника” (1907–1919 рр.) // Київ і кияни.

- Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії Києва). К., 2007. Вип. 7. С. 118–136.
634. Панькова С. Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць / упор. Н.І.Миронець, В.М.Піскун, І.М.Старовойтенко. К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 2014. С. 95–113.
 635. Панькова С. Заповіти Олександра Кониського // Вісник НТШ. Львів, 2011. Ч. 46. С. 26–30.
 636. Панькова С. Іван Мазепа та Полтавський міф на початку ХХ століття: протести українців проти святкування 200-ліття Полтавської битви // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини ХVII – початку ХVIII століть: Науковий збірник. Львів, 2011. С. 273–283.
 637. Панькова С. Із плеяди публіцистичної школи Михайла Грушевського: Іван Джиджора. Журналістський вишкіл в газеті “Рада” // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії Києва). К., 2009. Вип. 9. С. 293–301.
 638. Панькова С. “Літературно-науковий вісник” – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії м. Києва. К., 2005. Вип. 4. С.139–157.
 639. Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2007. Вип. 12. С. 826–833.
 640. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета “Село” у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4/ 1. С. 25–47.

641. Панькова С. Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94.
642. Панькова С. Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // Записки НТШ. Львів, 2013. Т. CCLXV: Праці Історично-філософської секції. С. 451–476.
643. Панькова С. Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Київ; Львів, Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 128–135.
644. Панькова С. Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел” // Записки НТШ. Львів, 2017. Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. С. 36–49.
645. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917) // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 3: Серія: “Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)”. Львів: Світ, 2005. С. V–XVI.
646. Панькова С. Публіцистичні праці В'ячеслава Липинського на сторінках газети “Рада” // В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення: Матеріали Міжнародної конференції. 26–27 квітня 2007 р. / Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк. Луцьк, 2007. С. 285–310.
647. Панькова С. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського // Український історичний журнал. 2016. Вип. 3. С. 18–46.
648. Панькова С. Хто був автором брошури “В обороні правди”? // Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 267–274.
649. Панькова С. Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років в купюрах Київського губернського жандармського управління //

- Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2006. Том CCLI: Праці Історично-філософської секції. С. 607–633.
650. Передирій В. Становлення Львівської періодичної преси (друга половина XIX – початок XX ст.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 2001. Вип. 648. С. 3–23.
 651. Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції М.Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. 2005. Т. 13. С. 186–192.
 652. Платонов О.А. Терновый венец России. История русского народа в XX веке. Т. 1. Москва, 1997. 896 с. Т. 2. Москва, 1997. 1040 с.
 653. Половинчак Ю. Боротьба газети “Киевлянин” з українством наприкінці XIX–початку XX століття: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2007. 24 с.
 654. Половинчак Ю. Газета “Киевлянин” і українство: досвід національної самоідентифікації: Монографія / НАН України. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. К , 2008. 218 с.
 655. Половинчак Ю. Матеріали газети “Киевлянин” як джерело дослідження “українського питання” в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. // Бібліотечний вісник. 2006. № 3. С. 20–24.
 656. Половинчак Ю. Проблема української мови на XI археологічному з’їзді у Києві 1899 року // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 28. С. 285–297.
 657. Полохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований переклад з англ. М.Климчука. К.: Критика, 2011. 600 с.
 658. Поршнева О.С. Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач интеллектуальной истории // Диалоги со временем.

- Альманах интеллектуальной истории. 15. М.: КомКнига, 2005. С. 210–222.
659. Приймак Т. Конституційний проєкт М.Грушевського з 1905 року // Український історик. 1985. № 1–4. С. 34–45.
 660. Пшеничний Є. “...Щадіть цензурного олівця”: до історії появи статті С.Томашівського “Наша політика” // Український історик. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 352–361.
 661. Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р. Львів, 1999. С. 157–161.
 662. Ревера Б. Відображення руху за український університет у Львові на сторінках галицької преси (кін XIX – поч. XX ст.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 2001. Вип. 9. С. 58–75.
 663. Репина Л.П. Междисциплинарность и история // Диалоги со временем. Альманах интеллектуальной истории. 11. М.: Едиториал УРСС, 2004. С. 5–17.
 664. Репина Л.П. От истории идей к интеллектуальной истории. (Аналитический обзор) // XX век: Методологические проблемы исторического познания: Сб. обзоров и рефератов: В 2 ч. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. отеч. и зарубеж. истории; Редкол.: Ястребицкая А.Л. (отв. ред.), и др. М., 2001. (Сер.: Социальные и гуманитарные науки в XX веке). Ч. 2. С. 88–98.
 665. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 89–106.
 666. Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / Упор. О. Мартиненко; ред. Г. Сварник. Львів: Наукове

- товариство імені Шевченка, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, 2005. 219 с.
667. Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті: Монографія. Нью-Йорк; Київ: Видавництво імені Олеги Теліги, 2003. 328 с.
 668. Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С.Грушевського // Український історичний журнал. 1996. № 6. С. 38–49.
 669. Сарбей В. “Украинский вестник” 1906 р. як історичне джерело // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Пам’яті видатного вченого-історика члена-кореспондента Національної академії наук Івана Олександровича Гуржія. К., 1998. Ч. 2. С. 80–118.
 670. Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину академіка М.С.Грушевського // Український історичний журнал. 1989. № 10. С. 114–126.
 671. Сарбей В.Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 35–46.
 672. Сарбей В.Г. М.М.Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал. 1990. № 7. С. 100–113.
 673. Сарнацький О.П. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Український історичний журнал 2005. № 6. С. 66–71.
 674. Сварник Г. Джерелознавча база грушевськознавства // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р. Львів, 1999. С. 285–288.

675. Сварник Г. Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву [ЦДІАЛ України] // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 43–47.
676. Смолин М. История “украинского” сепаратизма после 1912 года и до середины XX столетия // Щеголев С. История “украинского” сепаратизма. М.: Имперская традиция, 2004. С. 454–476.
677. Смолин М. Современное положение России и феномен “украинского” отщепенства // Щеголев С. История “украинского” сепаратизма. М.: Имперская традиция, 2004. С. 5–24.
678. Смолин М. Украинский туман должен рассеяться и русское солнце взойдет // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. М., 1998. С. 5–22.
679. Старовойтенко І. “...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці” (Про Петра Стебницького і його служіння українській справі) // Стебницький П. Вибрані твори / Упор. та вст. ст. І.Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 11–28.
680. Старовойтенко І. “Історія України-Русі” М.Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку XX ст. // Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 102–116.
681. Старовойтенко І. Микола Аркас і Василь Доманицький у творчій співпраці // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2009. С. 7–35.
682. Стеблій Ф. Михайло Грушевський про початок українського національного руху в Галичині // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 198–206.
683. Супрун Л. Комунікаційна система “Літературно-Наукового вістника” (“Вістника”): мовноментальні детермінанти: Автореф. дис. ... д-ра наук

- із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут журналістики. К., 2013. 32 с.
684. Теличко А. Микола Бажан про історичну концепцію Михайла Грушевського та її вплив на радянську історіографію // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2007. Вип. 91–93. С. 63–66.
 685. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників // *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
 686. Тельвак В. “Ересиарх українського движенья” (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. Вип. 20. С. 131–154.
 687. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2009. Вип. 12. С. 365–397.
 688. Тельвак В. Меморіальна грушевськіана: від збентеження до осмислення // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. 2. Львів: Світ, 2016. С. V–LII.
 689. Тельвак В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. Випуск 31–32. С. 8–16.
 690. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ– першої третини ХХ століть // Записки НТШ. Львів, 2017. Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. С. 82–102.
 691. Тельвак В. Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи на зламі століть: наукове, громадське, приватне // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 48. Кн. 1: Серія “Допоміжні

- матеріали: довідники, показчики, архіви”: Полеміка (1895–1914). Львів: Світ, 2018. С. V–LXVIII (у друці).
692. Тельвак В. Михайло Грушевський у публіцистиці військового часу (1914–1916 рр.) // Український історик. 2008. № 3–4. С. 271–292.
 693. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич: Коло, 2006. Вип. X. С. 348–358.
 694. Тельвак В. Національний міф в рецепції Михайла Грушевського // Київська старовина. 2010. № 5. С. 126–139.
 695. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. 169 с.
 696. Тельвак В. Рец.: Łukasz Adamski. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski I jego poglądy na polskę s polaków. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2011. 369 s. // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2012. Вип. 16/17. С. 637–649.
 697. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СБУ // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України, 2008. Випуск XIV. С. 208–220.
 698. Тельвак В. Школа чи театр? Культурна політика на східногалицьких землях на початку XX ст. у дискусіях української інтелігенції // Східноєвропейський історичний вісник. 2017. Вип. 5. С. 23–28.
 699. Тельвак В. Ювілейна грушевськіяна: заходи, постаті, оцінки // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 47. Кн. 1: Ювілейна грушевськіяна / Упоряд., передмова, коментарі В.Тельвака. Львів: Світ, 2016. С. V–LVI.
 700. Тельвак В., Курилишин К. Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису “Галичанин” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2012. Вип. XVI. С. 283–294.

701. Тельвак В., Педич В. Ідея соборності України у спадщині М.Грушевського (історіографічний та політичний аспекти) // Україна соборна. Збірник наукових статей. К., 2005. Вип. 2. Ч. I. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні. С. 78–83.
702. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с. (Серія “Грушевськіяна”: Т. 9).
703. Тельвак В., Педич В. Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-річчя створення історичного факультету) / За ред. Л.Зашкільняка та П.Серженги. Львів, 2015. С. 62–69.
704. Тельвак Вікторія. Михайло Грушевський contra В’ячеслав Липинський (до питання про соціальну функцію історії) // В’ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – Збірник наукових праць. К., 2002. С. 199–209.
705. Титаренко М. Феномен публіцистики: проблема дефініцій // Науковий вісник Львівського університету: Серія журналістика. 2007. Вип. 30. С. 41–50.
706. Ткаченко І. “Село” – перша українська суспільно-політична селянська газета // Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С. 91–104.
707. Ткаченко І. Видавнича діяльність М.Грушевського в Києві (1907–1914 рр.) у документах Київського губернського жандармського управління // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 347–356.
708. Ткаченко І. Видання українського народного тижневика “Засів” у Києві (1911–1912) // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2004. Вип. 9. С. 29–45.

709. Ткаченко І. Газета “Рада” як джерело до історії видання Літературно-наукового вісника у Києві (1907–1914) // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2004. Т. 12. С. 92–98.
710. Ткаченко І. Джерела з історії видавничої діяльності М. Грушевського в Києві (1907–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. К., 2006. 20 с
711. Ткаченко І. Листи М.Шаповала до Михайла Грушевського як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2007. Вип. 12. С. 323–346.
712. Ткаченко І. М.Грушевський і опоненти – конфлікти щодо ЛНВ у 1908 та 1911 рр. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. К., 2010. Вип. 103. С. 29–33.
713. Ткаченко І. Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. 2007. Вип. 12. С. 207–214.
714. Ткаченко І. Науково-видавнича діяльність М.Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.) // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 55–67.
715. Ткаченко І. Особливості видання і редакційна робота в “Літературно-науковому віснику” київського періоду у листуванні М.Грушевського зі співробітниками журналу // Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 65–79.
716. Ткаченко І. Періодичні видання М.С.Грушевського в Києві (1907–1914) як фактор формування національної свідомості українців // Українці: світова нація перед викликами ХХІ століття. К., 2006. С. 334–342.
717. Ткаченко І. Петро Стебницький як публіцист на сторінках ЛНВ і “Села” у листуванні з М.Грушевським // Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження). К., 2013. С. 110–120;

718. Ткаченко І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках тижневиків “Село” та “Засів” як джерело з історії української селянсько-робітничої дореволюційної періодики // Рукописна та книжкова спадщина України. 2015. Вип. 19. – С. 344–352.
719. Ткаченко І. Редакційна політика М.Грушевського в “Літературно-науковому віснику” (1907–1914 рр.) // Український історичний журнал. 2010. № 5. С. 90–103.
720. Ткаченко І. Редакційний комітет “Літературно-наукового вісника” у листуванні М.Грушевського (1912–1914) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 153–163.
721. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія: У 3 ч. К., 1999. Ч. 3. 276 с.
722. Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної думки (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. К.: Український інститут національної пам’яті, 2012. 456 с.
723. Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. К., 1996. С. 161–221.
724. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В’ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної думки) // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я.Пеленський. Київ; Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського; Інститут східноєвропейських досліджень Академії наук України; Інститут української археографії Академії наук України, 1994. С. 161–170.
725. Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія: Іст.-політ. розвідка. Львів: Апріорі, 2007. 102 с.

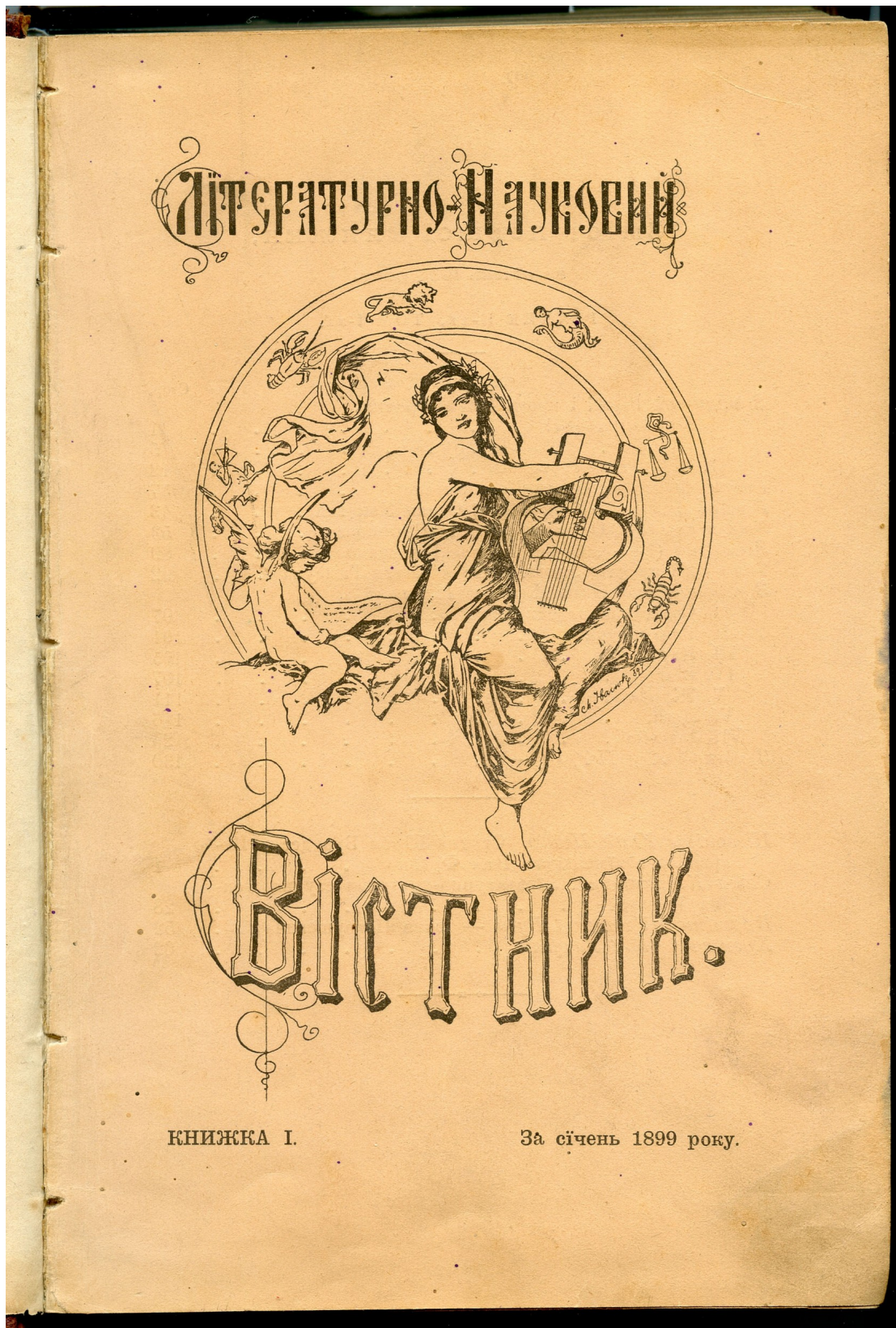
726. Червак Б. “Наперед українці” (до національної ідеї Івана Франка). К.: Фундація ім. Олега Ольжича. Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. 39 с.
727. Чорний В. Нове слов’янофільство і українське питання в оцінці Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 207–214.
728. Шаповал Ю. Г. “Літературно-Науковий Вістник” (1898–1932 pp.): Творення державницької ідеології українства. Львів, 2000. 352 с.
729. Шаповал Ю.Г. “Літературно-науковий вісник” київського періоду (1907–1920): Тематичний напрям “Із австрійської України” // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. п’ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С. 59–72.
730. Шаповал Ю.Г. “Літературно-Науковий Вістник” (1898–1932 pp.): Творення державницької ідеології українства // І в Україні святилось те слово...: Наукові праці. Львів: ПАІС, 2003. С. 389–667.
731. Шаповал Ю.Г. І в Україні святилось те слово...: Наукові праці. Львів: ПАІС, 2003. 680 с.
732. Шатіло В. Ідеї конституціоналізму у творчості М.Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності / Зб. наук. праць / За загальною редакцією В.І.Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 179–186.
733. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XIX – початок XX століття). К.: ПЦ “Ризографіка”, 2005. 616 с.
734. Щербань Т.О. Тимофій Дмитрович Флоринський (1854–1919). К.: Інститут сходознавства, 2004. 200 с.
735. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових

- роковин наукової діяльності. Частина бібліографічна: Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр. / Упор.: Д.Балика, О.Карпінська, Н.Козель, Н.Ципкина. Доповнення В.Дорошенка. К., 1929. 102 с.
736. Якимович Б.З. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 691 с.
 737. Яремчук В. Спроба реабілітації М.Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х років // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”: Історичні науки. Острог, 2006. Вип. 6. С. 66–85.
 738. Яцина О. Національно-культурний рух 1907 – 1914 років і українська преса: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2002. 16 с.
 739. Adamski Łukasz. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę s Polaków. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2011. 370 с.
 740. Iser W. Apelacyjna struktura tekstów // Teorie literatury XX wieku. Antologia. Kraków, 2007. S. 73–94.
 741. Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. 1909. № 11. S. 163–167.
 742. Mykhailo Hrushevs'kyi. 1866–1934. Bibliographic Sources / Editor Lubomyr R. Wynar. New York: Ukrainian Historical Association, 1985. 203 p.
 743. Pankova Svitlana. Volume 3 of the History of Ukraine-Rus' in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory // Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'. Edmonton; Toronto, 2016. Vol. 3. S. XXIII–XLVII.
 744. Pankova Svitlana. Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two “Ukrainian Wings in Mighty National Flight” // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'. Edmonton; Toronto, 2017. Vol. 4. S. XXI–XLVII.

745. Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1987. 323 p.

Додаток А

А. 1 Обкладинка (художник М. Івасюк), під якою “Літературно-науковий вістник” виходив у 1898–1903 рр.

А. 2 Титульний аркуш одного з перших томів
“Літературно-наукового вістника”

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСТНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.

Відповідає за редакцію: Михайло Грушевський.

У ЛЬВОВІ, 1898.

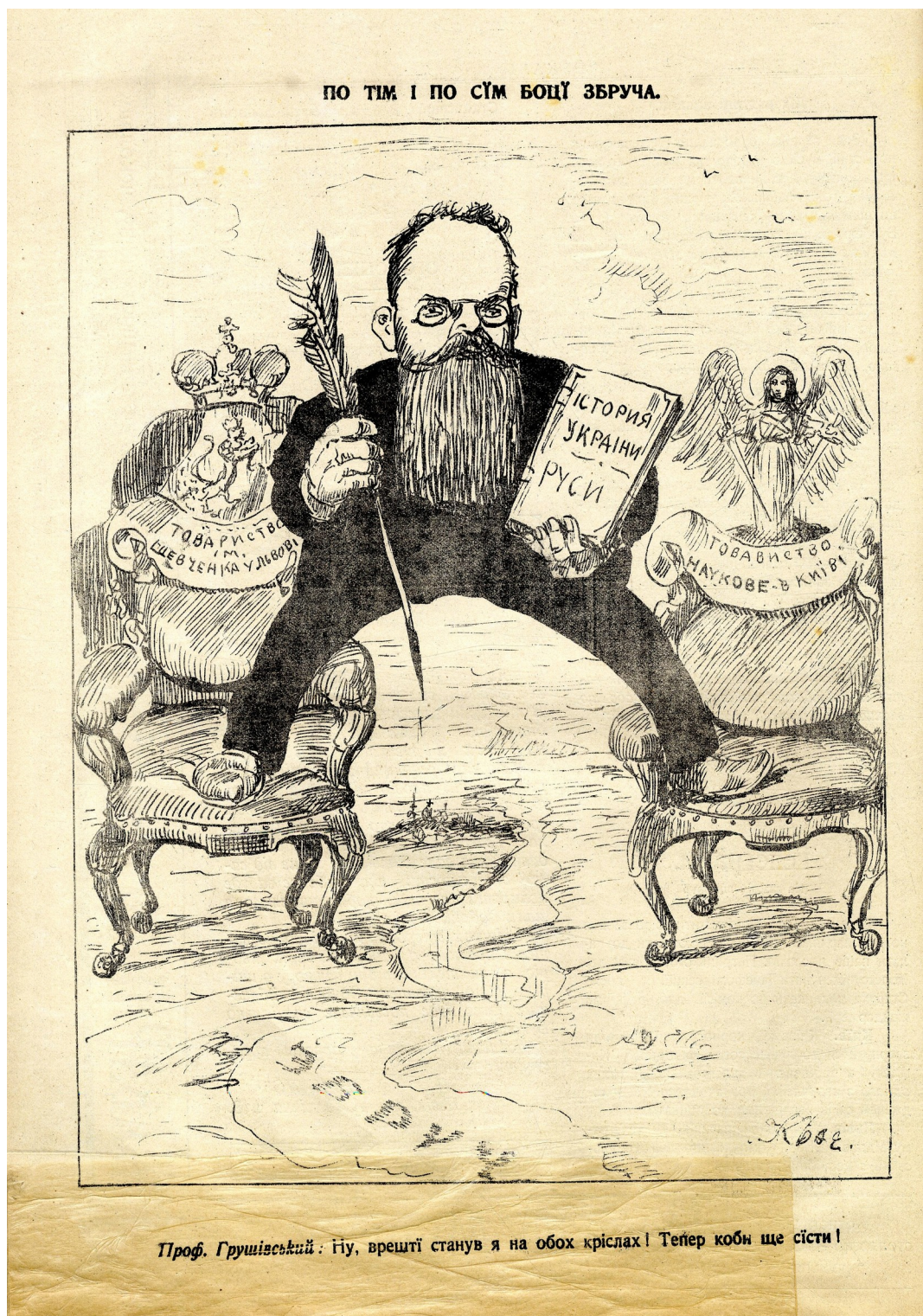
З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

Додаток Б

Гумористична рецепція перенесення
“Літературно-наукового вістника” до Києва

Б. 1 І. Квач. По тім і по сім боці Збруча. 1907

За виданням: Зеркало. Львів, 1907. Ч. 199–200. С. [12].

Б. 2 І. Квач. До Київа. 1907

За виданням: Зеркало. Львів, 1907. Ч. 194. С. [8].

— Чого вони вивозять? — Львова культурні добутки тяжкої праці цілого покоління?
 — Щоби Галицька **Рідь** могла зачати роботу на ново, аж поки якийсь новий Месія із за
 — "о вивезе" руге.

Б. 3 І. Зіленко. Новий Дон Кіхот. 1907

За виданням: Зеркало. Львів, 1907. Ч. 201–202. С. [12].

Новий Дон Кіхот.

Додаток В

Перша сторінка газети "Село" з мальованою заставкою І. Бурячка
1909–1911 р.

Українська народня ілюстрована газета
для селян і робітників. Другий рік видання.
Виходить у Києві що тижня в четвер. (Раз на місяць виходить номер збільшений,
такий як був № 1, 5, 9 і 13-й).
№ 14. 1 Квітня (Апреля) 1910 р.

Передплата на рік 1910 на
СЕЛО

Передплата на рік 2 руб., на пів року 1 руб. 10 коп., на 3 місяці 60 коп. Передплату приймають: книгарня Літературно-Наукового Вістника, Київ, Велика Володимирська 28; у Харкові, Українська книгарня, Рибна 25, а також і інші книгарні на Україні. Для Галичини ціна на рік 7 корон: по сій ціні приймає передплату і від себе розсилає книгарня Наукового Тов. ім. Шевченка у Львові.

Хто передплатить на цілий рік, той дістане в додаток календар на 1910 рік. Повні брошуровані примірники (екземпляри) "Села" за рік 1909 продаються по 75 коп. з пересилкою.

Що є в сім номері:
Російська академія наук про українську мову, М. Грушевського. — За тиждень. — З українського життя. — З закордонної України. — Ідете до Америки, О. Митюка. — Тимофій Вордуляк, М. Ш. — Дай, Боже, здоров'я корові, Тимофія Вордуляка. — "Дума моя", Івана Бабича. — Робітнича кооперація, М. Григорівича. — Як посієш, так і пожнеш, А. Тертиченка. — Допиш. — Сміховина. — Оголошення.

Читаючи треба вимовляти **и** як **и** **риба**—рыба, **і** як **и** **сіни**—сины, **ї**—йі, **їв**—йив, **є**—йе **моє**—моєе, **е**—а **тебе**—тебэ.

Контора "СЕЛА" ласкаво прохає п. п. передплатників, що заплатили за газету по 1 березня (60 к.) і бажають одержувати газету й на далі, не спізнюватись з присилкою грошей, бо хто не вишле дальшу передплату, тому припинемо висилати газету.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1910 рік на
Літературно-Науковий Вістник

український журнал літератури, науки й громадського життя, що виходить при участі визначніших письменників, учених і публіцистів України Російської і Австрійської, під загальним проводом проф. М. Грушевського.

Містить повісті, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання і служить неминучо потрібним для всякого освіченого Українця органом всеукраїнського національного культурного життя. Кожда книжка журналу має 192—240 великих сторін.

Реданція і головна контора: Київ, В. Володимирська 28. Передплата на видання київське р. 1910: на рік 8 руб.; для незаможних учнів, студентів, сільських учителів, низших служачих, робітників і селян **6** руб. За пів року 4 руб. 50 к. Можна присилати на 1 число кожного місяця по 1 р., поки збереться повна передплата.

Комплети журналу за попередні роки продають ся по 8 руб

Книгарня "Літер.-Науков. Вістника", в Києві, В. Володимир. 28 має на складі усякі українські книги, картини і ноти. Складає бібліотеки, почавши від 1 карб.

Українська книгарня в Харкові, Рибна 25
має великий вибір книжок, карток, нот і картин.

Російська академія наук про українську мову.
Люде українству ворожі часто балакають пусте, ніби то української мови нема, ще її видумують тільки деякі "сепаратисти" себто такі, мовляв, що хочуть Україну від Росії відділити. Інші знов складають на Поляків, немов би то Поляки українство на злість Руським видумали. Інші кажуть таке на Австрію, що то вона підтримує Українців против Росії, инші на Германію, на Прусаків, що то вони спомагають рух український. Ріжво брешуть, неважаючи на те, що пани польські перші в Росії почали доносити на Українців, що вони бунтують селян, і за кордоном наші брати—Українці з Поляками ведуть найтяжшу боротьбу, а Австрійське правительство з Поляками здавна тримає і з ним теж Українці-Галичане борюються зяжжж. А від Прусаків тільки всього тиї помочи, як істину йдуть люде з Галичини на заробітки! Але брешуть, кажуть—брехати не ціном махати

Додаток Г
Співпраця М. Грушевського з українськими та російськими часописами
(окрім “Літературно-наукового вістника” та “Села”)
1897 р. – початок 1917 р.

№	Назва праці	Бібліографічне посилання на першу публікацію праці	Сучасний передрук у корпусному 50- томному виданні творів М Грушевського
Громадська думка (Київ) 1			
1.	Дорогою віків	Громадська думка. 1905. № 1. 31 січня. С. 3.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 321-322.
Діло (Львів) 15			
2.	Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції “Діла”)	Діло. 1898. Ч. 137. С. 1-2.	Там само. С. 117- 122.
3.	Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	Діло. 1901. Ч. 260 і 261. С. 2.	Там само. С. 217- 219.
4.	Академічний Дім	Діло. 1904. Ч. 287. 4 січня (22 грудня 1903 р.).	Грушевський М.С. Твори: У

		С. 1.	50 т. Т. 4. Кн. II. Львів: Світ, 2013. С. 357-358.
5.	В справі приватних середніх шкіл.	Діло. 1905. Ч. 14. 19 січня (1 лютого). С. 1-2.	Стаття не увійшла до 50- томного видання творів М.Грушевського.
6.	Безглузда національна політика Росії	Діло. 1905. Ч. 100. С. 2.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 256-257.
7.	Академічний дім (Допись).	Діло. 1906. Ч. 178–179. 23 серпня (5 вересня). С. 2.	Стаття не увійшла до 50- томного видання творів М.Грушевського.
8.	Утраквізація чи розділ університету?	Діло. 1907. Ч. 48. 14 (1) березня . С. 1.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 17- 19.
9.	Геть з рутенством!	Діло. 1907. Ч. 129. 22 (9)червня. С.1–2.	Там само. С. 29- 32.
10.	Злобна напасть	Діло. 1907. Ч. 246. 14 (1) листопада. С. 1.	Там само. С. 39- 43.
11.	Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659	Діло. 1908. Ч. 141. 26 (13) червня. С. 1.	Там само. С. 55- 57.

12.	Час не жде!	Діло. 1908. Ч. 280. 12 грудня (29 листопада). С. 1.	Там само. С. 58-61.
13.	Холмщина (Головні моменти в історії її приналежности)	Діло. 1909. Ч. 107. 19 (6) травня.	Там само. С. 74-77.
14.	За рідну школу	Діло. 1910. Ч. 117. 28 (15) травня. С. 1.	Там само. С. 78-79.
15.	В університетській справі	Діло. 1910. № 120. 1 червня (19 травня).	Там само. С. 83.
16.	Ще до реформи "Просвіти"	Діло. 1910. Ч. 139. 25 (12) червня. С. 1-2.	Там само. С. 84-85.
За український університет у Львові (Львів)1			
17.	Невідклична справа	За український університет у Львові (Збірка статей в університетській справі). Львів, 1910. С. 7-11.	Там само. С. 80-82.
Засів (Київ) 6			
18.	До наших читачів	Засів. 1911. № 1. 4 березня. С. 2-3.	Там само. С. 282-283.
19.	Видавництво імени С.Ф.Грушевського	Засів. 1911. № 42. 23 грудня. С. 662.	Там само. С. 284.

20.	З Новим роком!	Засів. 1912. №1. 6 січня. С. 1.	Там само. С. 285.
21.	Чорна згряя	Засів. 1912. № 2. 13 січня. С. 1-2.	Там само. С. 286.
22.	До читальників	Засів. 1912. № 21. 6 липня. С. 185.	Там само. С. 287.
23.	Шевченко і українська минушина	Засів. 1912. № 8. 24 лютого. С. 68–69.	Там само. С. 324- 327.
Киевская мысль (Київ) 1			
24.	Конец “польской интриги!”	Киевская мысль. 1908. Ч. 136. 30 (17 мая).	Там само. С. 48- 51.
Киевские отклики (Київ) 2			
25.	Неотложный вопрос	Киевские отклики. 1905. № 140. 22 мая (4 июня). С 2.	Стаття не увійшла до 50- томного видання творів М.Грушевського
26.	Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или	Киевские отклики. 1905. №№ 141, 148, 161, 189, 201, 207.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 485-527.

	національно-територіальна		
Народний календар “Село” (Київ) 1			
27.	Пам’ятник Шевченку	Народний календар “Село” на 1910 р. (Додаток до народної ілюстрованої газети “Село” № 4). К., 1910. С. 21-23.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 328-336.
Народы и области (Москва) 1			
28.	Очередной вопрос	Народы и области. 1914. № 1. 1 мая. С. 6-9.	Там само. С.206-210.
Наша школа (Львів) 1			
29.	Наша школа	Наша школа. 1909. Ч. I–III. С. 1-5.	Там само. С. 69-73.
Основа (Одеса) 1			
30.	Зайві сумніви	Стаття написана між 20 і 27 листопада 1915 р. для журналу “Основа” (Одеса). За життя автора опублікована не була.	Там само. С. 428-430.
Промінь (Москва) 6			

31.	Проголошення польської самостійності	Промінь. 1916. № 1. 20 листопада. С. 11-12.	Там само. С. 493-494.
32.	Розширення автономії Галичини: Смерть ціс[аря] Франца-Йосифа	Промінь. 1916. № 2-4. 11 грудня. С. 16-20.	Там само. С. 495-502.
33.	На Свят-вечір	Промінь. 1917. №5-6. 1 січня. С. 21-22.	Там само. С. 512.
34.	Перспективи нового життя	Промінь. 1917. № 1-2. 14 січня. С. 16-19.	Там само. С. 513-520.
35.	На страшний суд	Промінь. 1917. № 3-4. Березень. С. 15.	Там само. С. 521.
36.	Чергова справа	Промінь. 1917. № 3-4. Березень. С. 21-24.	Там само. С. 522-527.
Рада (Київ) 19			
37.	Наша газета	Рада. 1907. № 1. 1 січня. С. 1-2.	Там само. С. 3-5.
38.	За український маслак (В справі Холмщини)	Рада. 1907. № 2. 3 січня. С. 1-2; № 3. 4 січня. С. 1-2; № 4. 5 січня. С. 1-2.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 536-544.

39.	Маленьке бажання	Рада. 1907. № 5. 6 січня. С. 3.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 6.
40.	Про мову	Рада. 1907 р. № 6, № 8, № 31, №51, №59, № 83, № 89. 9 січня, 11 січня, 7 лютого, 2 березня, 11 березня, 8 квітня, 15 квітня.	Там само. С. 211-230.
41.	Вороги “руського народа”	Рада. 1907. № 34. 10 лютого. С. 1.	Там само. С. 8.
42.	Pro domo	Рада. 1907. № 35. 11 лютого. С. 1-2.	Там само. С. 9-10.
43.	Нова Дума і українці	Рада. 1907. № 38. 15 лютого. С. 1-2.	Там само. С. 11-12.
44.	Вражіння оптиміста	Рада. 1907. № 40. 17 лютого. С. 1.	Там само. С. 13.
45.	Шевченків день	Рада. 1907. № 47. 25 лютого. С. 1.	Там само. С. 16.
46.	На спомин Миколи Костомарова († 7 квітня 1885 р.)	Рада. 1907. № 82. 7 квітня. С. 1-2.	Там само. С. 23-24.
47.	Польський	Рада. 1907. № 94.	Там само. С. 25-26.

	законопроект автономії й українці	21 квітня. С. 1.	
48.	Крашаночка	Рада. 1907. № 95. 22 квітня. С. 1.	Там само. С. 27-28.
49.	Повернення Холмщини	Рада. 1907. № 204. 8 вересня. С. 1.	Там само. С. 33-34.
50.	Спустошене життя	Рада. 1907. № 217. 26 вересня. С. 1.	Там само. С. 35-37.
51.	До справоздання з другого засідання Українського наукового товариства в Києві	Рада. 1907. № 223. 4 жовтня. С. 3.	Там само. С. 38.
52.	Праве українство	Рада. 1907. № 254. 11 листопада. С. 1.	Там само. С. 44-45.
53.	Святий вечір	Рада. 1907. № 289. 25 грудня. С. 2.	Там само. С. 46-47.
54.	В оборону книги	Рада. 1908. 4 червня (22 травня). № 118. С. 1.	Там само. С. 52-54.
55.	Раз добром налите серце	Рада. 1914. № 80. 10 (23 квітня). С. 1-2.	Там само. С. 204- 205.
Речь (Петроград) 2			
56.	Ветхий прах	Речь. 1915. № 281. 25 (12) октябрю.	Там само. С. 418- 423.

57.	Несколько слов об украинстве	Речь. 1916. 22 (9) июня. № 156.	Там само. С. 475-480.
Русские ведомости (Москва) 4			
58.	Камень краеугольный	Русские ведомости. 1916. № 46. 22 февраля. С. 2	Там само. С. 475-480.
59.	Камень преткновения	Русские ведомости. 1916. № 33. 11 февраля. С. 2.	Там само. С. 451-455.
60.	О большом и малом национализме	Русские ведомости. 1916. № 112. 15 мая.	Там само. С. 461-465.
61.	Еще о большом и малом национализме	Русские ведомости. 1916. № 122. 28 мая.	Там само. С. 466-471.
Русское богатство (Санкт-Петербург) 1			
62.	На национальные темы. К вопросу о национально-территориальной автономии	Русское богатство. 1913. №1. С. 225-243.	Там само. С. 144-160.
Січ. Альманах (Львів) 1			
63.	Початки Січі	Альманах в пам'ять 40-х роковин основання т-ва "Січ" у Відні. Львів, 1908. С. 3-5.	Там само. С. 62-64.
Страна (Санкт-Петербург) 1			

64.	Национальные моменты в аграрном вопросе	Страна. 1906. № 154.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 453-455.
Сьвіт (Львів) 1			
65.	[Лист проф. М.Грушевського до Т- ва “Сокіл” у Львові в справі святкування ювілею Гадяцького трактату]	Сьвіт. 1907. № 9. С. 142.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 7.
Сын Отечества (Санкт-Петербург) 6			
66.	Фразы и факты (Ответ на клеветнические выходки “Гражданина”)	Сын Отечества. 1905. № 50. 14 (27) апреля. С. 1-2.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 429-433.
67.	Равною мерою	Сын Отечества. 1905. № 73. 12 (25) мая. С. 1.	Там само. С. 434- 435.
68.	Львов (от нашего кореспондента)	Сын Отечества. 1905. № 76. 15 (28) мая. С. 1-2.	Стаття не увійшла до 50- томного видання творів М.Грушевського.
69.	Децентрализация и национальный вопрос	Сын Отечества. 1905. № 133. 22 июля (4	Стаття не увійшла до 50-

		августа). С. 2.	томного видання творів М.Грушевського.
70.	Невероятно	Сын Отечества. 1905. № 187. 18 сентября (1 октября).	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 438-440.
71.	К злобе дня	Стаття підготована для газети “Сын Отечества” (1905. № 100). Вперше опублікована у збірці “Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. С. 104-106.	Там само. С. 436-437.
Товарищ (Санкт-Петербург) 1			
72.	Украинцы в новой Думе	Товарищ. 1907. № 201. 10 марта (25 февраля). С. 1-2.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 14-15.
Украинская жизнь (Москва) 10			
73.	Украина и украинство	Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 11-28.	Там само. С. 130-143.
74.	На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу)	Украинская жизнь. 1913. № 7-8. С. 5-14.	Там само. С. 163-170.

75.	Новые лозунги	Украинская жизнь. 1914. №1. С. 5-10.	Там само. С. 200-203.
76.	В годовщину войны	Украинская жизнь. 1915. № 7. С. 5-8.	Там само. С. 415-417.
77.	На распутьи	Украинская жизнь. 1915. № 10. С. 5-9.	Там само. С. 424-427.
78.	Новый год	Украинская жизнь. 1916. № 1. С. 5-9.	Там само. С. 447-450.
79.	Как понимать?	Украинская жизнь. 1916. № 4-5. С. 7-10.	Там само. С. 472-474.
80.	Светлой памяти Ивана Франка	Украинская жизнь. 1916. № 6. С. 12-18.	Там само. С. 481-485.
81.	Украинство и российская пресса	Украинская жизнь. 1916. № 9. С. 7-15.	Там само. С. 481-485.
82.	Независимая Польша и автономная Галиция	Украинская жизнь. 1916. № 12. С. 63-73.	Там само. С. 486-492.
Украинский вестник (Санкт-Петербург) 12			
83.	Национальный вопрос и автономия	Украинский вестник. 1906. № 1. 21 мая. С. 8-17.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 413-420.
84.	Позорной памяти...	Украинский вестник.	Там само. С. 441-

		1906. № 1. 21 мая. С. 39-41.	443.
85.	Вопрос дня (Аграрные перспективы)	Украинский вестник. 1906. № 2. 28 мая. С. 75–82.	Там само. С. 448-452.
86.	Украинский Пьемонт	Украинский вестник. 1906. № 2. 28 мая. С. 104-108.	Там само. С. 444-447.
87.	Единство или распадение?	Украинский вестник. 1906. № 3. 4 июня. С. 139–151.	Там само. С. 444-447.
88.	О зрелости и незрелости	Украинский вестник. 1906. № 4. 11 июня. С. 203-208.	Там само. С. 405-412.
89.	Наши требования	Украинский вестник. 1906. № 5. 18 июня. С. 267-273.	Там само. С. 425-428.
90.	Встревоженный муравейник	Украинский вестник”. 1906. № 6. 25 июня. С. 331-341.	Там само. С. 528-535.
91.	Конец гетто!	Украинский вестник. 1906. № 7. 2 июля. С. 395-398.	Там само. С. 456-457.
92.	Движение	Украинский вестник.	Там само. С. 397-

	политической и общественной украинской мысли в XIX столетии	1906. № 9. 16 июля. С. 633-644.	404.
93.	“На другой день”	Украинский вестник. 1906. № 11. 2 августа. С. 743-748.	Там само. С. 393-396.
94.	Против течения	Стаття написана для № 15 “Украинского вестника”, який не вийшов у світ Вперше опублікована в збірці “Освобождение России и украинский вопрос”. СПб., 1907. С. 1–5.	Там само. С. 389-392.
Український студент (Санкт-Петербург) 1			
95.	Завдання дня	Український студент. 1913. № 1. С. 8-10.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 161-162.
Утро (Харків) 4			
96.	Из украинской жизни	Утро. 1915. № 2855. 25 ноября. С. 2.	Там само. С. 431-434.
97.	Из украинской жизни	Утро. 1915. № 2861. 3 декабря. С. 2.	Там само. С. 435-438.

98.	Из украинской жизни	Утро. 1915. № 2870. 13 декабря. С. 2.	Там само. С. 439-442.
99.	Из украинской жизни	Утро. 1915. № 2882. 25 декабря. С. 2.	Там само. С. 443-446.
Формы национального движения в современных государствах (Санкт-Петербург) 1			
100.	Украинцы	Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия /Под ред. А.И.Кастелянского. СПб: Изд. тов-ва “Общественная польза”, 1910. С. 152-177 (Ч. I: Австро-Венгрия); С. 307-333 (Ч. II: Россия. Финляндия).	Там само. С. 86-129.
Хроніка НТШ (Львів) 3			
101.	Олександр Кониський. 18(30)/VIII. 1836–29/XI (11/XII). 1900	Хроніка НТШ. 1901. Ч. 5. С. 21-29.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 227-233.
102.	Меморіал Товариства до міністра просвіти в	Хроніка НТШ. 1907. Ч. 31. С. 20-22.	Грушевський М.С. Твори: У

	справі утворення самостійного українського університету у Львові		50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 20- 22.
103.	Український народі Галичини!	Хроніка НТШ. Львів, 1909. Ч. 38. С. 21-22.	Там само. С. 582 (коментар).
Шляхи (Львів) 1			
104.	Перед осінніми зборами академічної молодіжи	Шляхи. 1913. Ч. 8-9. 1 листопада. С. 97-98.	Там само. С. 171- 174.
Russen über Russland (Франкфурт) 1			
105.	Die Kleinrussen	Russen über Russland / Ein Sammelwerk, herausgegeben von Josef Melnik. 1906. S. 616-639.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. 2. Львів: Світ, 2013. С. 359-374.
Ukrainische Rundschau (Відень) 1			
106.	Ukraine, Weissrussland, Litauen	Ukrainisch Rundschau. 1909. №2. С. 49-53.	Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 65- 68.

Додаток Д
Нововиявлені публіцистичні праці М. Грушевського,
що не увійшли до 50-томного видання його творів

№ п/п	Автор, назва	Дата написання	Відомості про публікацію	Шляхи виявлення та встановлення авторства
1.	Лист-заява членів українських товариств у Львові з обґрунтуванням відмови від участі у святкуванні столітнього ювілею Франтішека Палацького	[Червень 1898 р.]	Відомостей про публікацію не виявлено.	Авторство встановлено за чернеткою автографа (рукопис, оригінал), що зберігається: ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 52–53 зв.
2.	В справі приватних середніх шкіл	18 (31) січня 1905 р.	Діло. 1905. Ч. 14. 19 січня (1 лютого). С. 1-2.	Виявлено за записом у щоденнику від 18 (31 січня) 1905 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 59 зв.).

3.	Децентрализация и национальный вопрос	4–6 (17–19), 9 (22) травня, 8–9 (21–22) липня 1905 р.	Сын Отечества. 1905. № 133. 22 июня (4 августа). С. 2.	Виявлено за записами у щоденнику М.Грушевського за 4–6 (17–19), 9 (22) травня, 8– 9 (21–22) липня, 1 (14) серпня 1905 р. (ЦДІАК Укураїни. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 77, 78, 85 зв., 88).
4.	Неотложный вопрос	8(21) травня 1905 р.	Киевские отклики. 1905. № 140. 22 мая (4 июня). С. 2.	Виявлено за записом у щоденнику М.Грушевського за 18 (31 січня) 1905 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 59 зв).
5.	Львов (От нашего корреспондента)	8 (21) – 9 (22) травня 1905 р.	Сын Отечества. 1905. № 76.	Виявлено за записами у щоденнику

				15 (28) мая. С. 1-2.	М.Грушевського за 8 (21) – 9 (22) травня 1905 р. (ЦДІАК Укураїни. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 77 зв.–78).
6.	Академічний (Допись)	дім	17–18 (30– 31) серпня 1906 р.	Діло. 1906. Ч. 178–179. 23 серпня (5 вересня). С. 2.	Виявлено, встановлено авторство та дата написання за щоденниковими записами за 17 (30) та 18 (31) серпня 1906 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 124 зв.) та автографом під назвою “На часі” (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 7–16).

7.	Український народі Галичини!”	24, 27 лютого (9–12 березня) 1909 р.	Хроніка НТШ. 1909. Ч. 38. С. 21-22.	Виявлено, встановлено авторство та дата написання за щоденниковим записом М.Грушевського за 24 лютого (9 березня) та 27 лютого (12 березня) 1909 р. (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 252–252 зв.) та автографом (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 29–30 зв.).

Додаток Ж

Суспільно-політичні полеміки початку ХХ ст.

у творчості українських художників

Ж. 1 І. Квач. Дорога до Парнасу. На Парнасі. 1906

За виданням: Зеркало. Львів, 1906. Ч. 170. 15 січня. С. [8].

Ілюстрації до полеміки „Руслана“ з „Артистичним Вістником”.

Дорога до Парнасу.

(РИС. КВАЧ).

На Парнасі.

Ж. 2 Полеміки М. Грушевського з “Киевлянином”

у світлі київських карикатуристів

Невідомий художник. Проф[ессор] Грушевський

и «Киевлянинские» охранители. 1907

За виданням: Киевская искра. 1907. № 18. 9 августа. С. 137.

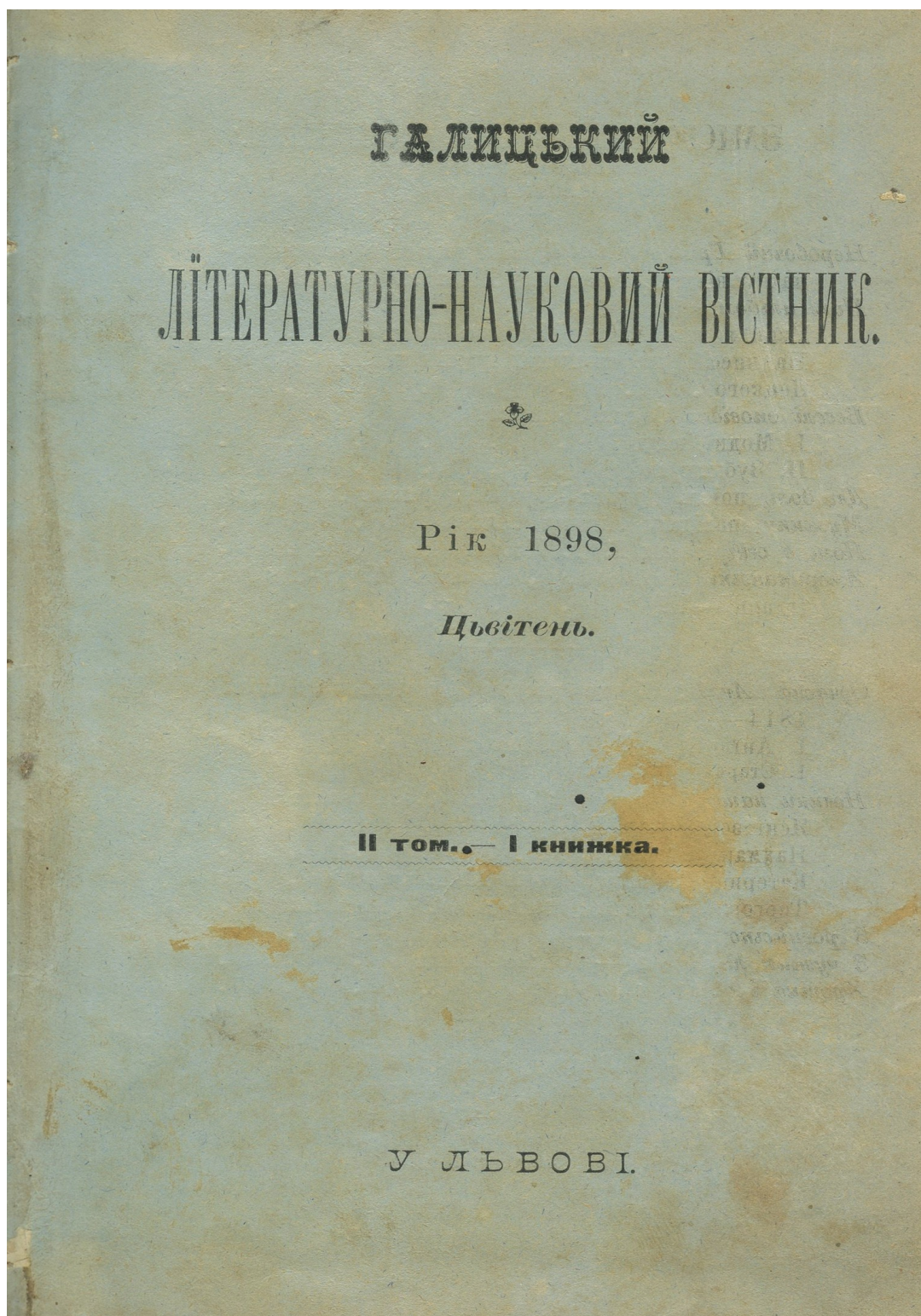

– Быть маленькимъ и нападать на большого –
это имѣетъ свою пріятность.

Додаток 3

Михайло Грушевський і цензура

**3. 1 Обкладинка “Літературно-наукового вістника”,
яка впродовж 1898 р. забезпечувала доступ журналу
до підросійської України**

**3. 2 Повідомлення рішення крайового суду у Львові про конфіскацію
грудневої книжки ЛНВ 1910 р. та знищення всього накладу
за публікацію статті М. Грушевського
“На українські теми. Маленька жертва”**

